

પ્રવક્ષ

પ્રત્યક્ષ	પ્રત્યક્ષીય	
વર્ષ ૨૦	ભાષા અંગેની સમજ, બલકે સંવેદનશીલતા	૩
અંક ૩	સમીક્ષા	
સંપાદક	પેન્સિલવેનિયા એવન્યૂ (કવિતા : નટવર ગાંધી)	મધુસૂદન કાપડિયા ૫
૨૦૧૧	અમારો શોખનો પાડો (આત્મકથન-સંસ્મરણ : ચંદ્રકાન્ત કડિયા)	મહેન્દ્રસિંહ પરમાર ૧૦
જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર	શ્યામની બા (ચરિત્ર-અનુ. : અરુણા જાડેજા)	માવજી સાવલા ૧૪
૭૯	અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો (વિવેચન : મધુસૂદન કાપડિયા)	સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર ૧૮
અંક ૩	ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ (વિવેચન : દીપક મહેતા)	હેમન્ત દવે ૨૫
સાળંગ	ગુજરાતી સાહિત્યનું અનુશીલન (વિવેચન-અનુ. : શાલિની ટોપીવાળા)	રમેશ ઘ. ઓઝા ૩૫
૩	વચ્ચે	
અંક ૩	પગલાંનાં પ્રતિબિંબ (પ્રવાસ : ભારતી રાણે)	ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા ૪૩
૨૦	વિચારવિશેષ	
પ્રત્યક્ષ	સાહિત્ય-સામયિકની ઉપાદેયતા (મરાઠી : ભાનુ કાળે)	અનુ. અરુણા જાડેજા ૪૭
	પત્રચર્ચા	
	પ્રવીણ પટેલ, હિમાંશી શેલત, માવજી સાવલા, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર,	
		માય ડિયર જયુ, નીરવ પટેલ ૫૩
	સામયિક લેખસૂચિ ૨૦૧૦	
	‘વાર્તા’થી ‘વિવેચન’ સુધી : કિશોર વ્યાસ	૫૭
	પરિચય-મિતાક્ષરી	
	પ્રાપ્ત પુસ્તકોનો મિતાક્ષરી પરિચય : સંપાદક	૬૮
	આ અંકના લેખકો	૪૬

● આ અંકની પ્રકાશન-તારીખ ૩૦-૯-૨૦૧૧

આવરણ ફોટોગ્રાફ અને સંયોજન-પરિકલ્પના : રમણ સોની; ટેકનીકલ સહયોગ : મનીષ ગજજર, શારદા મુદ્રણાલય

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ,
વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ☐ ફોન : 0265-2357187
મુદ્રણ-અંકન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૬ ☐ ફોન : 079-26564279
મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૧૮ ☐
ફોન : 0265-2461244

સભ્યપદ

વાર્ષિક રૂ. ૨૫૦ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૪૫૦

આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિ માટે રૂ. ૨૦૦૦; સંસ્થા : રૂ. ૨૫૦૦

શુભેચ્છક સભ્યપદ : (વ્યક્તિ તેમજ સંસ્થા) રૂ. ૩૦૦૦

વિદેશ માટે : વાર્ષિક : ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦; આજીવન : ડોલર ૧૫૦, પાઉંડ ૧૦૦.

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે. સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

સભ્યપદ રકમ નીચેનાં સરનામે પણ આપી શકાશે :

- જયંત મેઘાણી : પ્રસાર ૧૮૮૮ આતાભાઈ એવન્યૂ ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨
- ગ્રંથાગાર : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવન, નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પાછળ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- સૌરભ પુસ્તક ભંડાર : બી-૨૦, સ્થાપત્ય એપાર્ટમેન્ટ્સ, સ્ટર્લિંગ હોસ્પિટલ પાસે, મેમનગર, ગુરુકુળ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫૨

પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર જ કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.

સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂના પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫

ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭, ૯૨૨૮૨૧૫૨૭૫, ૮૧૪૧૬૭૩૩૧૦

email : ramasoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રવ્યક્ષીય

ભાષા અંગેની સમજ, બલકે સંવેદનશીલતા

કોઈ પ્રસંગે એક બહેન અમારે ત્યાં આવેલાં. સાથે એમની ચારેક વરસની દીકરી હતી. બાળકી કંઈક અપરિચિતતાથી મૂંઝાઈ. બહેન કહે : ‘દીકુ, મારી ફિંગર ઝાલ’. મારા કાન ચમક્યા – એમનું શબ્દગઠન સાંભળીને. એક ફિંગર શબ્દને બાદ કરીએ તો એ કેવું સરસ, તળપદ ગુજરાતી બોલ્યાં હતાં ! ‘દીકુ’ જેવું મીઠું, તળ સંબોધન; ‘ઝાલ’ (‘પકડ’ – એમ નહીં) જેવું બોલીવિશિષ્ટ ક્રિયાપદ. તો આ ફિંગર શબ્દની સભાનતા શા માટે હશે ? પોતાના બાળકના કાન, આ માતા, કોઈ ખાસ રીતે કેળવવા માગતી હતી ?

પ્રશ્ન કેવળ સંકર ભાષાપ્રયોગોનો નથી. કોઈપણ ભાષામાં બીજી ભાષાના શબ્દો ઉમેરાતા, પરિચિત થતા, છેવટે ઓગળતા પણ જાય છે. વાક્યવ્યવહારની, સાંસ્કૃતિક સંપર્ક-સંકરની એ લાક્ષણિકતા છે. આપણી રોજની વાતચીતમાં અંગ્રેજી શબ્દો, વાક્યાંશો, ક્યારેક વાક્યોનાં વાક્યો ઉત્તરતાં હોય છે. રોજનું થયું છતાં લાગે છે કે એ બધું જ સાહજિક છે? લાગે કે આપણે કોઈ સભાનતાથી, કંઈક કાચા ને ખોટા ખ્યાલોથી પણ પીડાઈએ છીએ.

મને ઘણીવાર, મજાક ખાતર નહીં પણ પૂરી ગંભીરતાથી, એવું લાગ્યું છે કે સમાજશાસ્ત્રના કે શિક્ષણશાસ્ત્રના કોઈ અભ્યાસીએ, અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતાં નાનાં – બાળમંદિરથી પ્રાથમિક શાળા સુધીનાં – બાળકોની મધ્યમવર્ગીય માતાઓની ભાષા-માનસિકતાનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. કેવી અસલામતીભરી ‘ચોક્કસાઈ’થી તેઓ પોતાનાં બાળકોની ભાષાની ‘કાળજી’ રાખે છે ! રખે ને પોતાનું બાળક અ-ભૂલ, અ-સ્મરિત અંગ્રેજી બોલવાથી થોડુંકેય દૂર રહી જાય. એના બાળકે ‘એપલ’ જ બોલવાનું, ‘સફરજન’ ભૂલથી ય ન બોલવાનું – એવો આ માતાનો આગ્રહ રહે છે. એને શીખવતાં કે એનું શાળા-ગૃહકાર્ય, હોમવર્ક કરાવતાં જ નહીં, ડગલે ને પગલે એનું અંગ્રેજી શબ્દભંડોળ (શબ્દભંડોળ જ) વિકસાવવાનો – ને એના ગુજરાતી પર્યાયોથી બાળકને દૂર રાખવાનો એનો પ્રયાસ હોય છે. ‘ચલો બેટા, હેન્ડ વોશ કરી લો’ એ હંમેશનું થઈ ગયું છે. મોં આગળ પેલા એપલનો ટુકડો ધરીને ‘ચલો દીકરી, કટ કરો’ (એને પોતાને ખબર નથી કે સાચો શબ્દ કયો છે!) – એવું તેવું કેટકેટલીવાર બોલાતું સાંભળ્યું હોય છે – આપણે સૌએ. ‘માય સન’ નહીં, ‘બેટા’ – ત્યાં સુધી એ માતા પોતે માતાની ભાષા – માતૃ ભાષા ? – બોલે છે; ને પછી વૈશ્વિક(!) ભાષાની સભાનતામાં કૂદી પડે છે. ડર અને મિથ્યા મહત્ત્વાકાંક્ષા બંનેનો તે એકસાથે ભોગ બને છે. ટીવી-કાર્યક્રમોમાં પટપટ અંગ્રેજી બોલતા એન્કરો, અભિનેતાઓ, ક્રિકેટરો... આવી માનસિકતાઓવાળાં માટે જાણે આદર્શરૂપ છે. અંગ્રેજીમાં સંવાદ-વાર્તાલાપ કરવાની ક્ષમતા વિકસે એ પણ અલબત્ત જરૂરી છે. પણ એ માટે ગુજરાતી બોલવા પર નિરર્થક પ્રતિબંધો મૂકવાની કંઈ જરૂર હોતી નથી. કેમકે ભાષાજ્ઞાન, ભાષાસામર્થ્ય કંઈ વૈકલ્પિક હોતું નથી – બાળક ગુજરાતી બોલશે તો અંગ્રેજી એને નહીં આવડે એવી જરાય દહેશત રાખવાની જરૂર નથી. ઓછામાં ઓછી બે ભાષા પર બાળકની એકસરખી વિકાસગતિ શક્ય છે જ. તો પછી ‘સફરજન’ને ભૂંસીને એકમેવ ‘એપલ’ ઉચ્ચારાવવાનો અણસમજવાળો આગ્રહ શા માટે ? બંને શીખવો, બંને ભાષાઓના દરવાજા મોકળા રાખો – સહજતાથી, ને કાળજીપૂર્વક પણ.

મૂળ વાત આપણી પહેલી ભાષા, આપણી માતૃભાષા ગુજરાતી અંગેની સમજની બલકે સંવેદનશીલતાની છે. એ સંવેદનશીલતાનો અભાવ શિક્ષિત, શહેરી પ્રજાસમુદાયમાં વધુ છે. ભાષા અંગે પોતીકાપણાની – એક મિથ્યા નહીં પણ આવશ્યક અસ્મિતાની આપણને જાણે બિલકુલ ખેવના નથી. આપણી ભાષાભિવ્યક્તિને આપણે રચી રાખી છે.

લખાતી, ને છપાતી ભાષાના તો વળી ઓર પ્રશ્નો છે. ઉત્તમ તો ઠીક, સરખું ગુજરાતી પણ લખી ન શકવાની આપણને કશી શરમ નથી. એમ કરવામાં જાણે આપણું કશું નાસી જતું નથી. યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી માધ્યમના - અન્ય વિષયોના ને ખુદ ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ કેવી ભાષા લખે છે - સાંધેસાંધા તૂટેલી ! (એય પરાણે 'લખે' છે - પરીક્ષા આપવાની હોય છે એટલે, અને ત્યારે જ.) આપણી સરકારી કચેરીઓના કાગળોની, કોર્ટ-કચેરીનાં ને દસ્તાવેજનાં લખાણોની ભાષા સાવ બરડ, રૂઢિગ્રસ્ત ને કાળગ્રસ્ત છે. આપણાં વર્તમાનપત્રોની, ને ટીવીમાં પણ જ્યાં લિખિત રૂપો આવે છે એમાંની ગુજરાતી ભાષા આંખોને ધક્કા આપ્યા જ કરે એવી છે. જોડણીના જ પ્રશ્નો નથી, વાક્યોય સાવ વિકલાંગ, 'આશરે અર્થો પહોંચાડનારાં' હોય છે. ચોકસાઈભરી, સુઘડ, સાચી; અને સારી, અસરકારક ગુજરાતી લેખિત અભિવ્યક્તિ ખાસ્સી દુર્લભ બની ગઈ છે.

એક વર્ગને એવું લાગે છે કે સરસ રીતે, અસરકારકતાથી વ્યક્ત થવું હોય તો અંગ્રેજીમાં જ થઈ શકાય. અમસ્તુંય બે પરિચિત શિક્ષિત વ્યક્તિઓ મળે - રસ્તે કે રેલવેસ્ટેશને કે કોઈ સામાજિક પ્રસંગે, ત્યારે વાતચીત કરતાં કરતાં ધીમેધીમે અંગ્રેજીમાં સરી પડે છે. સવારે બગીચામાં ચાલવા જાઉં છું ત્યાં કેટલાક, એમાંના ઘણા નિવૃત્ત, માણસો ચાલતાંચાલતાંય વાતો કરતા હોય છે - પોતાની 'પહેલી' ભાષામાં નહીં, અંગ્રેજીમાં. આ ચિત્ર સાવ વ્યાપક નહીં તો, ઉપર તરી આવતું ચિત્ર તો છે જ. ગુજરાતીની અસરકારકતા અને સરસતા-મિષ્ટતા સાંભળવા આપણે શહેરોને બદલે શું અંતરિયાળ ગામડાંમાં જ જવું પડશે ?

ગુજરાતી ભાષા, પેલી માતાઓથી માંડીને આ નિવૃત્તો સુધીનાંનાં મનોવલણોથી જાણે હડસેલા ખાતી જાય છે, ઉપેક્ષા પામતી જાય છે. વાક્યવ્યવહારની 'સહજતા' જાણે કે ફટાઈ ગઈ છે. ગુજરાતી ભાષા, મારી ભાષા એવું ઉષ્માભર્યું, વહાલભર્યું મમત્વ બહુ ઓછે ઠેકાણે ટેખાય છે. આપણા વિવિધ-વિશિષ્ટ કૌટુંબિક સંબંધોનાં સંબંધનો પર અંગ્રેજીના મર્યાદિત પર્યાયો ફરી વળ્યા છે. આપણા પાડોશી હિંદીભાષીઓ, મરાઠીભાષીઓમાં છેક આવું નથી.

ભૂલ વિનાની, સુઘડ-સ્પષ્ટ, ચોકસાઈથી ને માર્મિકતાથી સોહતી ગુજરાતી ભાષાની લખાવટની મુશ્કેલીઓનો આ રેલો આપણા કેટલાક લેખકોના પગ સુધી પણ પહોંચ્યો છે. આમાં અતિશયોક્તિ લાગતી હોય તો આપણાં સામયિકો જ જરા ધ્યાનથી જોઈ જોશો : આવશ્યક હોય ત્યાં પણ સર્વનામોના અભાવવાળાં; સંકુલ વાક્યોમાં સરખી વ્યાકરણ-ભાત ન જાળવતાં; જોડણીની તો વાત જ કરવી નથી, પણ અનુસ્વારોની અરાજકતાવાળાં; હજુય, 'હોય છે' ને બદલે 'હોઈ છે'ના જેવા પ્રયોગોવાળાં ને જયંતિ દવાલના પેલા નાટક 'જોઈએ છે, જોઈએ છીએ'માં લેખકે શ્વેષની પ્રયુક્તિથી જે ભાષાભૂલ પણ સંકેતી છે એવા અપ-પ્રયોગોવાળાં વાક્યો તમને છપાયેલાં જડશે. ('તો, આ દરમિયાન, સંપાદકસાહેબ ક્યાં હતા ?' - એવું પણ તમને લાગવાનું !)

ભાષા અંગેની આપણી સ્વાદેન્દ્રિયને ઘસારો પહોંચ્યો છે. ભાષાશ્રવણનો સ્વાદ ને ભાષાઉચ્ચારણનો સ્વાદ, અને લખાયેલા-છપાયેલા માર્મિક ગદ્યને મનમાં મમળાવ્યા કરવાનો સ્વાદ - આપણે કેમ ચૂકી જઈએ છીએ ? કેમ એ સ્વાદમાં રુચિ નથી રહી આપણને ? ૨/૩/૫ વચ્ચે ને ૨/૩/૫ વચ્ચે ભેદ ન કરતાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો સાંભળીને આપણા કાનમાં કાંકરી ખૂંચે છે ખરી ? ભાષાનાં કેટકેટલાં રૂપો માણવા જેવાં છે એ આપણા ઉત્તમ સાહિત્યકારોએ ને ઉત્તમ ભાષાવિજ્ઞાનીઓએ બતાવ્યું જ છે.

ક્યારેક ધ્રાસકો પડે છે કે, 'શાણી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વકીલ છું' કહી ગયેલા કવિ દલપતરામથી લઈને 'મળી માતૃભાષા મને 'ગુજરાતી' કહી ગયેલા ઉમાશંકર જોશી સુધીનાઓએ, તેમજ આપણા સમર્થ ગદ્યસ્વામીઓએ ગુજરાતી ભાષાને જે ક્ષમતા ને જે પ્રવાહિતા આપ્યાં એની છાલક આપણા શિક્ષિતજનોના વ્યાપક વાક્યવ્યવહારો પર ને લિખિત રૂપો પર ઝાઝી ઊડી જ નથી ? આ લોભામણા મૂલ્યવાન વારસાથી આપણે અતડા શા માટે ?

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં 'માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર' ચાલે છે. એમાં વાચન-લેખન-કૌશલના વર્ગો ચાલે છે. એમાં અનુસ્વારો અને વિરામચિહ્નોની વાત કરતો હતો ત્યાં એક વિદ્યાર્થીએ, કોઈ એક બાબત અંગે, ભાવવિભોર થઈને કહેલું : 'આપણી ભાષામાં આટલી ઝીણવટો છે ! આટલાં બધાં સ્તર હોય છે ભાષાનાં ? આ તો બહુ રસ પડે એવું છે..'

આવાં કેન્દ્રો પ્રસારે ને 'બહુ રસ પડે એવું છે' - એ સ્વાદેન્દ્રિય જાગૃત થાય, તો પછી સાહિત્ય પણ વધુ ને વધુ પ્રસારશે. પહેલાં ભાષારસના ને ભાષાસામર્થ્યના દરવાજા ખૂલતા જાય ને અજવાળું અજવાળું થાય પછી સાહિત્યના દરવાજા તો સામે ખુલ્લા જ દેખાવાના, રાહ જોતા. અધિકારી વાચક હશે તો અધિકારી ભાવક મળવાની સંભાવના વધશે.

વડોદરા; ૨૦, સપ્ટે. ૨૦૧૧

રમણસોળી

સમીક્ષા

પેન્સિલવેનિયા એવન્યૂ : નટવર ગાંધી

ઇમેજ, અમદાવાદ-મુંબઈ, ૨૦૧૧ ડે પૃ. ૯૬, રૂ. ૨૫૦

મર્યાદાઓ વચ્ચે ઊપસી રહેતી ધ્યાનપાત્રતા

મધુસૂદન કાપડિયા

કવિ તરીકે નટવર ગાંધી વિકાસોન્મુખ છે. એમના પહેલા કાવ્યસંગ્રહ ‘અમેરિકા, અમેરિકા’માં પચાસે પચાસ સોનેટ પૃથ્વી છંદમાં હતાં. બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઇન્ડિયા, ઇન્ડિયા’માં પણ એકાવને એકાવન કાવ્યો સોનેટ હતાં; મુખ્યત્વે પૃથ્વીમાં, પણ થોડીક રચનાઓ વસંતતિલકા, શિખરિણી અને મંદાકાન્તામાં હતી. આ ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘પેન્સિલવેનિયા એવન્યૂ’માં કવિ એક ડગલું આગળ વધે છે અને અક્ષરમેળ વૃત્તો ઉપરાંત ઝૂલણા અને કટાવ જેવા માત્રામેળ છંદોમાં અને અછાંદસમાં થોડી રચનાઓ આપે છે. અછાંદસ કાવ્યોમાં કવિવિશેષ ખાસ જોવા મળતો નથી.

આ કાવ્યસંગ્રહનો સૌથી નિર્ભળ વિભાગ મહાભારતનાં પાત્રો છે. કુલ છ પાત્રો કવિએ પસંદ કર્યાં છે : વ્યાસ, કુંતી, કર્ણ, દ્રૌપદી, દુર્યોધન અને ભીષ્મ. કેવળ શુષ્ક ચરિત્રચિત્રણથી ભાગ્યે જ આ કૃતિઓ આગળ વધે છે. મહાભારતની કથાનો સાર પદદેહે આપણને મળે છે. નથી કવિની કોઈ વિશેષ દષ્ટિ કે નથી કોઈ નવું અર્થદર્શન. અહીં કેવળ નિવેદન છે – પાત્રોનો બાયોડેટા છે. આ

કાવ્યોના આમુખમાં કવિની નાનકડી નોંધ છે : “આ સોનેટમાળા તૈયાર કરવામાં નાનાભાઈ ભટ્ટની ‘મહાભારતનાં પાત્રો’ નામની ગ્રંથશ્રેણી ખૂબ ઉપયોગી નીવડી છે.” આ કાવ્યોની નિર્ભળતાનું આ જ મૂળભૂત કારણ છે. નાનાભાઈ ભટ્ટની આ પાત્રશ્રેણી રસાળ છે, ઉપયોગી છે, પરંતુ એ છે મુખ્યત્વે કિશોરકથાઓ. નટવર ગાંધી જેવા વ્યુત્પન્ન કવિને એ કેવી રીતે ઉપયોગી નીવડે? જેમ મહાભારતની ચોપરાની ટીવીશ્રેણી અસાધારણ લોકપ્રિય થઈ હોવા છતાં કાવ્યસર્જનમાં એ પ્રેરણાનો સ્રોત ભાગ્યે જ બની શકે. એ જ રીતે, નાનાભાઈની આ કથાઓ પણ બાલાવબોધ માટે છે, વિદ્વદ્ભોગ્ય નથી.

ગુજરાતીમાં મહાભારત વિશે ઉમદા સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. કરસનદાસ માણેક, રમણીકલાલ વોરા, હરીન્દ્ર દવે, ઉપેન્દ્રરાય સાંડેસરાના પાંડિત્યપૂર્ણ ગ્રંથો, દર્શકનું માર્મિક પુસ્તક વગેરે. ભગિની ભાષાઓમાંથી અનૂદિત ઇરાવતી કર્વે અને બુદ્ધદેવ બસુનું દષ્ટિસંપન્ન પુસ્તક આધુનિક અભિગમ અને મૌલિક અર્થઘટનનો

ઉત્તમ નમૂનો છે. આ ગદ્યકૃતિઓ કરતાં પણ ઉમાશંકરનાં પદ્યરૂપકો અને સુંદરમૂનાં ખંડકાવ્યો અનેકગણાં ઉપયોગી બલકે પ્રેરક નીવડ્યાં હોત. રવીન્દ્રનાથનાં ‘કર્ણકુંત્તીસંવાદ’ અને ‘ગાંધારી’ તો ખુદ મહાભારતકાર વેદવ્યાસ પણ પ્રસન્ન થઈ ઊઠે તેવાં દર્શન અને વર્ણનથી સમન્વિત છે.

નટવર ગાંધીનાં મહાભારતનાં પાત્રોમાં સૌથી ગંભીર અન્યાય ભીષ્મ અને દ્રૌપદીને થયો છે. આ કાવ્યોમાં કવિસહજ કરુણાને બદલે ન્યાયમૂર્તિની નિષ્કૃરતા પ્રકટ થાય છે. ભીષ્મના અર્થદાસત્વની કવિ કઠોર ટીકા કરે છે. જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રવૃત્તિ: એ માનવસહજ નિર્બળતાને કવિ ક્ષમાદષ્ટે જોઈ શકતા નથી. ભીષ્મને તો કવિ સર્ટીફિકેટ જ આપે છે :

સહિષ્ણુ સહુ બ્રહ્મ સાથ રહીને તમે બ્રહ્મ છો,

કરુણ કથની તમારી, હતશૌર્ય વાર્ધક્યમાં

પડી ધૂળ, મહાપુરુષ, તવ ભવ્ય માનવ્યમાં. (પૃ. ૫૭)

ભીષ્મ ‘હતશૌર્ય’? મહાભારતના અઢાર દિવસના યુદ્ધમાં સૌથી વધારે દિવસ, કુલ દસ, ભીષ્મ કૌરવોના સેનાપતિપદે રહ્યા અને દસમે દિવસે તેમના પ્રચંડ તાપને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન શિખંડીની ઓથ લઈને નાથી શક્યા ન હોત તો એ દિવસે પૃથ્વી નપાંડવી થઈ હોત.

આવો જ ગંભીર અન્યાય દ્રૌપદીને થયો છે. કવિએ મહાભારત-યુદ્ધની બધી જ જવાબદારી જાણે દ્રૌપદીના શિરે નાખી છે. કવિ કહે છે કે દ્રૌપદી ‘રોપતી કલહનાં બીજ, ધ્વંસનાં કેં’, ‘પ્રજ્વાલતી પ્રલયઅગ્નિ સમગ્ર ખંડે.’ (૫૩) દુર્યોધન, દુઃશાસન, શકુનિ, કર્ણ એમાંથી કોઈ કવિને યાદ ન આવ્યા? દ્રૌપદીનો કૃષ્ણ માટેનો તીવ્ર અનુરાગ અને કૃષ્ણનો દ્રૌપદી પ્રત્યેનો પ્રેમ સાવ જ વિસરાઈ ગયાં? વસ્ત્રાહરણ પ્રસંગે સૌથી ત્યજાયેલી દ્રૌપદી આર્તસ્વરે કૃષ્ણને પ્રાર્થના કરે છે :

ગોવિંદ દ્વારકાવાસિન્ કૃષ્ણ ગોપીજનપ્રિય

પ્રપન્નાં પાહિ ગોવિન્દ કુરુમધ્યેઽવસીદતીમ્ ॥

‘હે ગોવિંદ, હે કૃષ્ણ, કૌરવોથી ઘેરાયેલી તમારે શરણે આવેલીનું, મારું, રક્ષણ કરો.’ અને સુરદાસને યાદ કરીએ તો ‘વસનરૂપ ભયે શ્યામ.’

મહાભારતમાં એક હીરાકણી જેવો પ્રસંગ છે. વનવાસ દરમિયાન પાંડવોની વ્યથા એ છે કે

ઋષિમુનિઓને ભિક્ષા આપવાનું એમના માટે મુશ્કેલ બન્યું છે. મહાનુભાવોનાં દુઃખો પણ મહાન હોય છે. તેમને અક્ષયપાત્રનું વરદાન મળે છે પણ એની એક શરત છે કે દ્રૌપદી ભોજન લઈ લે પછી બીજા દિવસની સવાર સુધી અક્ષયપાત્રમાંથી ખાદ્યસામગ્રી મળે નહિ. મહાભારતકારે નોંધ્યું છે કે વનવાસનાં બારે વરસ દરમિયાન દ્રૌપદીએ સાયંકાળે, એક જ વાર, ભોજન કર્યું છે. આ છે દ્રૌપદીની મહાનતા.

‘પેન્સિલવેનિયા એવન્યુ’ અને ‘ટાઈમ્સ સ્કવેર, ન્યૂયોર્ક, બેસતે વર્ષે’ ઝૂલણાના પહેલા પ્રયોગ તરીકે નોંધપાત્ર ગણાય. બંને કાવ્યો થોડાં ટૂંકાવી શકાય હોત તો વધારે અસરકારક નીવડ્યાં હોત. ‘પેન્સિલવેનિયા એવન્યુ’ની એક પંક્તિ સારવી લેવા જેવી છે. રાતના પણ રસ્તાઓ ‘ઝળહળે તેજથી’ કારણ કે ‘લાઈટના બલ્બ જ્યાં ચાંદની રેલતા.’ પછીની પંક્તિ ‘પૂર્ણિમા હોય કેલેન્ડરે કે નહીં’ વધારાની છે. ઝૂલણાના છંદોલયમાં અંગ્રેજી શબ્દો વિલક્ષણ સૌન્દર્ય નિષ્પન્ન કરે છે : અહીં ‘ઝબક છે, ભભક છે’ અને ‘તોય તે કેટલું જંક છે, બંક છે, લોક કેં સ્કંક છે.’ અંગ્રેજી નામ પરથી ક્રિયાપદ બનાવવાની સર્જકતા સરાહનીય છે : ‘તે છતાં ઝઘડતા, કૂટતા, શૂટતા લોક વાતવાતમાં.’

ઝૂલણા કરતાં ‘નટવરસરના પાઠ’નાં ચાર કાવ્યોના કટાવમાં કવિને છંદોલય અને કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ વધારે સફળતા મળી છે. ચારે કાવ્યોમાં હાસ્યવિનોદની લ્હેરખી ફરી વળે છે. ‘વિટરેચરનો પાઠ’માં કેવી રીતે ‘આધુનિક’ થવાય એના નટવરસર પાઠ આપે છે, કે સમજ્યા-જાણ્યા વગર દેરિદા, પ્રુસ્ત વગેરે નામો ઝૂડે રાખવાં ! કવિતા કરતાંય ‘મીઠા મીઠા’ ચિંતનાત્મક લેખો લખવાથી ભલે ‘વિટરેચર નહીં થાય’ પણ –

ચંદ્રક મળશે, અઢળક અઢળક પૈસો મળશે

આજુબાજુ લોકો ગળશે, તું તો ઉપર કળશે ચઢશે,

નામ બધે ઝળહળશે. (પૃ. ૩૧)

‘જીવનમરણનો પાઠ’માં નટવરસરનો સાર છે કે ‘જીવનનો કોઈ અર્થ નથી ને જીવનનું કોઈ ધ્યેય નથી.’ માટે

ઉંમર પહોંચે મૂરખ થઈ પરણવું, જણવું,
ચાંચ ડૂબે ત્યાં ચણવું,
એમાં તારે સારુનરસું, સાચુંખોટું, કાળુંધોળું,
એવું પિષ્ટમપેષણ, આજું ચૂંથણ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી.
(પૃ. ૩૩)

જન્મજન્માન્તરના વારાફેરાની વાત પણ વિનોદપૂર્ણ
રીતે કહેવાય છે, ‘ઘડપણનો પાઠ’માં,
ભવાઈ આ ભમરાળી ભવની, તરગાળા કેં આવ્યે જાતા,
હોળી એની એ જ ભભૂકે, ઘેરૈયા બદલાતા (પૃ. ૪૨)
ફરીફરીને નટવરસરની સલાહ છે કે

જે કંઈ થાવું હોય - ખુશીથી થાજે
પણ ભૂલેચૂકે તું ઘરડો કદી નહીં થાતો. (પૃ. ૪૧)

સૌથી ઉત્તમ રચના છે ‘પ્રેમ-વિરહનો પાઠ’ એમાં
હાસ્યના ફુવારા ઊડે છે. “પરથમ પહેલી વાત” એ જ
છે કે ‘પ્રેમ મહીં નહીં પડવું તારે.’ પણ તો સેક્સનું શું ?
પ્રશ્ન ગંભીર છે પણ હાસ્યકારને એકથી વધુ સરળ ઉકેલો
સૂઝે છે. ‘સેક્સ અગર કરવાની તારે હોય જરૂરત મોટી’
તો ઠંડા પાણીના શાવર નીચે ઊભા રહી વૈરાગ્યશતક
ગણગણવું. તેમ છતાં સંતોષ ન થાય તો સેક્સ ફિલ્મ જોવી
અને રેશમી સુંવાળો સ્પર્શ કરવો હોય તો બિલ્લી લાવી
‘પાળીને પંપાળી લેવી, તને ચાટશે, તને ગાંઠશે.’

પ્રેમમાં પડ્યા, પછી લગન થયાં, પછી ‘ચિલ્ડ્રન
બેત્રણ તુરત થતાં છતાં “અચરજ મોટી નટવરસરની” કે
તોયે લોકો ‘પ્રેમ તણે ચગડોળે ચડે, પડે, ગડગડે, પછી
રડે.’ કવિએ ચાહીને યોજેલા વર્ણાનુપ્રાસ હાસ્યરસમાં
અભિવૃદ્ધિ કરે છે :

લયલાના લોચનની લૂલી લાલચથી લોભાતો નહીં

ભભકભરી ભામાને જોઈ ભોળો થઈ ભરમાતો નહીં.

(પૃ. ૩૮)

‘અંતરંગ’ વિભાગનાં ચાર સોનેટમાંથી સૌથી સફળ
કૃતિ છે ‘કબ્રસ્તાને.’ સ્વેચ્છાએ કવિ કબરમાં પોઢી જવા
ઈચ્છે છે. કવિનાં અનાસક્તિ, વૈરાગ્ય અને ત્યાગમાં
સચ્ચાઈની પ્રતીતિ થાય છે. ત્રણે ચતુષ્ક “સૂવા આવ્યો
છું હું” એ શિખરિણીના પ્રથમ ખંડથી શરૂ થાય છે અને
એથી કાવ્યનો દૃઢબંધ સિદ્ધ થાય છે. આ કોઈ પરાજય,
નિરાશા કે હતાશાથી પ્રેરાઈને લીધેલું પગલું નથી. આ તો

ચિર શાંતિની ઝંખના છે. બીજા ચતુષ્કની બે પંક્તિઓ
બોલ્યુંચાલ્યું માફ કહેતી અત્યંત સુરેખ છે :

બધા વાદા, સોદા, વચન દીધ ને વાત કરી તે
ભૂલી જાજો, જે કેં કરજ, ઉઘરાણી ન કરશો. (પૃ. ૭૯)

ત્રીજા ચતુષ્કમાં ‘બધી આધિવ્યાધિ સુખદુઃખ બધું
મૂકી પડતું’ કવિ ધરતીકૂખમાં સંતાઈ જવા ઈચ્છે છે અને
વિનવે છે કે હજી ઘણું કામ બાકી છે એવું કહીને ‘નહીં
નહીં મને જગવશો.’ અંતિમ યુગીકમાં ‘હવે શાંતિ શાંતિ
પરમ’નો મંત્ર સંભળાય છે.

કવિની સાચી સંવેદનાથી ‘કબ્રસ્તાને’ નટવર
ગાંધીનાં ઉત્તમ કાવ્યોમાં સ્થાન ધરાવે છે.

આ કાવ્યસંગ્રહના આઠે વિભાગોમાં સૌથી ઉત્તમ
વિભાગ ‘સદ્ગત પત્નીને’ છે. આ છ કાવ્યોમાં અંગત
વ્યથા કાવ્યનું રૂપ લે છે. કવિએ કરુણનું સ્વસ્થ ને સંયમપૂર્ણ
આલેખન કર્યું છે, નથી કૃતિઓને લાગણીવેદાથી અળપાવા
દીધી, નથી તત્ત્વચિંતનના ભારથી શુષ્ક થવા દીધી.

પ્રથમ કાવ્ય ‘અહીં ખૂણે ખૂણે’માં બાલમુકુન્દનું ‘જૂનું
ઘર ખાલી કરતાં’ ચોક્કસ કવિની નજર સમક્ષ છે, છતાં
કાવ્ય મૌલિકતાથી મંડિત છે. સોનેટની પ્રથમ દસ
પંક્તિઓમાં પત્નીના પરિગ્રહી સ્વભાવનું આલેખન થયું
છે. જે કંઈ સસ્તું, સારું, કામનું કે નકામું મળ્યું તે ઘર
આખામાં, અને ત્યાં ન માય તો ગરાજ સુધ્ધાંમાં, ભેગું
કર્યું, ખડક્યું. પ્રથમ પંક્તિના શબ્દોનો ધ્વનિ સાર્થ છે :

અહીં ખૂણે ખૂણે ખીચખીચ ભર્યું....

‘ખૂણે ખૂણે ખીચખીચ’માં અઘોષ મહાપ્રાણ વર્ણો
જે તે વસ્તુઓ ખડકવાના અર્થને મૂર્ત કરે છે તેમજ ‘ભર્યું
ઠાંસી ઠાંસી’ પણ એને વળ ચઢાવે છે. સોનેટની દસમી
પંક્તિની લક્ષણ આસ્વાદ્ય છે :

નવી લીધી ગાડી મરસિડીઝ મોટી મલકતી (પૃ. ૮૩)

કવિએ દસ પંક્તિ ઘરવખરીને વર્ણવવામાં વાપરી
નાખી છે અને છેલ્લી ચાર પંક્તિમાં કરુણને નિષ્પન્ન
કરવાનો પ્રયત્ન છે. કરુણની સામગ્રી માટે દસ પંક્તિ
વાપરી નાખવી એ દુર્લભ લાગે છે. જોકે પહેલી દસ
પંક્તિમાં અભિવ્યક્તિનું જે બળ છે એ પણ છેલ્લી ચાર
પંક્તિમાં નથી. તેથી કરુણનું પોત ફિસ્સું પડી જાય છે.
દસમી પંક્તિમાં જે સહજતા છે, લક્ષણાનું જે સૌન્દર્ય છે

તેનો અલ્પાંશ પણ ૧૪મી પંક્તિમાં નથી. બાલમુકુન્દની 'બા-બાપુ ! ના કશુંય ભૂલિયાં, એક ભૂલ્યાં મને કે ?' એ મૃતપુત્રની ઉક્તિની તુલનામાં મૃતપત્નીની ઉક્તિ 'શરમ કશી ના આવી તમને ?' નિર્બળ લાગે છે.

બીજા સોનેટ 'ગમે ત્યાં હું જાતો'ની એક પંક્તિ 'હતી સમ્રાણી તું ઘરની, ઘરુણી, ભાગ્યવતી તું' કાવિદાસના રઘુવંશમાંની અજવિલાપની શરૂઆતની પંક્તિની યાદ આપે છે : ગૃહિણી સચિવ સર્વો મિથઃ આ સોનેટની છેલ્લી પંક્તિમાં 'સુણું, છે ઊણું ઊણું' એમ છે. શી ખબર કેમ પણ અહીં ત્રણ વાર 'ણું'-'ણું' આવે છે તે હીણું લાગે છે.

ત્રીજા સોનેટ 'કહે શાને કાજે'ની છેલ્લી પંક્તિ સુકોમળ છે. મૃતપત્ની સ્વપ્નમાં આવીને જાતજાતની સલાહ-શિખામણો આપે છે, ઠપકો પણ આપે છે, "શું એવા ને એવા હજીય મનમોજી, નફિકરા ?" હવે તો તમે જ વડીલ છો, ઘરનો બધો ભાર તમારા માથે છે. પતિનો પ્રતિભાવ હૃદયસ્પર્શી છે :

બધી તારી વાતો સમજું, સખી, હું કિન્તુ પૂછતો :

કહે શાને કાજે ઊપડી સહસા એકલી જ તો ? (પૃ. ૮૫)

ચોથું સોનેટ 'કદી તું પાછી ફરી જો' શિરમોર છે. માત્ર એક જ પંક્તિખંડ સામે વાંધો લેવાનું મન થાય, જ્યારે ધ્રુસકે ધ્રુસકે "પોક મૂકીને" રડવાની વાત થાય ત્યારે. વધારે આગ્રહી થઈએ તો ત્રીજી પંક્તિમાં 'દૂર દૂર'ના બધા વર્ણોને લઘુ ગણવાનું કષ્ટદાયક છે. બીજી કડી બધાં સોનેટમાં સૌથી સુરેખ છે. શિખરિણીનો છંદોલય એમાં ઊગી નીકળે છે. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો અને તળપદા શબ્દની સહોપસ્થિતિ એને ચારુતા અર્પે છે. 'સુરસરિતયાને' જેવો દીર્ઘ સમાસ પણ કરુણમધુર રૂપ ધારણ કરે છે.

ઉપાધિ વ્યાધિ તું ઈહ જગતની છોડી સઘળી,

પરીલોકે ચાલી, સુરસરિતયાને વિહરતી,

હવે તારે ના કેં ગડમથલ કંકાસકલહો

છેલ્લી પંક્તિના આશાવાદમાં વસ્તુતઃ તો કરુણની તીવ્રતા છે. આ પંક્તિમાં કવિએ કાવ્યની કલગી ચઢાવી છે :

કહે પંડિતો કે મૃતજન ન કો' પાછું ફરતું

છતાં ખુલ્લી રાખી ખડકી, કદી તું પાછી ફરી જો. (પૃ. ૮૬)

પાંચમું કાવ્ય 'ઘર નથી જ તારા વિના'માં પ્રથમ કાવ્યની યાદી જરા જુદી રીતે આવી છે - કિચન, સ્ટવ, ફીજ, વાસણો વગેરે. છદ્દા અને છેલ્લા કાવ્ય 'અસ્થિવિસર્જન સમયે'માં પત્નીના વ્યક્તિત્વને સુંદર આકાર મળ્યો છે. નલિનીબહેનને જેમણે જોયાંજાણ્યાં હશે તે તરત ઓળખી શકશે :

....છણકો મિજાજ બડો,

સવાલ કરતી હજાર, તતડાવતી તોરથી,

ડુઆબ જબરો, સ્વમાની, અભિમાની, ઠસ્સો કશો.

આ 'છણકો'નો રણકો કેવો સંભળાય છે ! મૃતપત્નીની ચિરંજીવ સ્મૃતિ મધુર સુરેખ પંક્તિમાં મૂર્ત થઈ છે :

કુટુંબ કબીલે લીલે, પમરતી ખીલે યાદમાં. (પૃ. ૮૮)

પત્ની માટેનો ગાઢ પ્રેમ, ઊંડી અનુભૂતિ, સારી સંવેદનશીલતા, કરુણની સંયત છતાં વેધક અભિવ્યક્તિથી આ કૃતિઓ કાવ્યત્વપૂર્ણ બની છે.

ભગવતીકુમાર શર્માનાં આ જ અરસામાં પ્રકટ થયેલાં 'પત્નીવિરહ'નાં કાવ્યોની સાથે સહેજે તુલના કરવાનું મન થાય પણ વિસ્તારભયે એ લોભ જતો કર્યો છે.

મર્યાદા : પુનરાવૃત્તિ

કથિતસ્ય કથનમ્ એકની એક વાત ફરી ફરી કહેવામાં શો સાર છે ? વળી જ્યારે એ ભાવની અભિવ્યક્તિ પૂર્વે વધારે સારા રૂપમાં થઈ ચૂકી હોય ત્યારે ? કોઈ પણ કવિને માટે પુનરાવૃત્તિથી વધારે નિરર્થક અને આત્મઘાતક પ્રવૃત્તિ બીજી શી હોઈ શકે ? અહીં બે કાવ્યો એવાં છે જેમાં એકનું એક કાવ્ય જાણે બે વાર લખાયું છે. એનાં શીર્ષક જ જુઓ ને - 'મને હવે સિત્તેર થયાં' અને 'વય વરસ સિત્તેરની બસ ?' એક અછાંદસ છે, બીજું શિખરિણીમાં છે પણ એ સિવાય ભાવદષ્ટિએ લેશમાત્ર નહિ અને અભિવ્યક્તિમાં થોડીક વિશિષ્ટતા છે. 'મને હવે સિત્તેર થયાં'માં શૈલી બોલચાલની છે : 'કેંક નોકરી કરી, એકાદબે પ્રમોશન પણ મેળવ્યાં / થોડાં ધર્તિંગ કર્યાં, થોડું છાપે છાપરે ચડ્યો, / ...મેં હજી વાઘ નથી માર્યો તેનું શું ?' (પૃ. ૬૨) 'વય સિત્તેરની બસ ?'માં ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી છે, "રમ્ય નગરો", "સરવર રૂડાં ઊર્ધ્વ શિખરો" જોવાનાં બાકી છે, "મિત્રો સાથે" ગોષ્ઠિ કરવી છે, વગેરે આ બધાંમાં એક

પંક્તિ રસિક છે. “હજી બાકી હેયે વસતી રમણી કેંક ચૂમવી.”

‘અમારા દામ્પન્યે’માં પહેલા અષ્ટકમાં થોડું નાવીન્ય છે, ત્રણેક પંક્તિઓ તેની સરળતા અને સાદાઈથી અપીલ લે છે તેવી છે :

ફર્યા ફેરા ત્યારે સમજ હતી ના પાઈ પછાની,
- ફર્યા કોની સાથે, ખબર પણ એ મોડી જ પડી -

*

અને ભોળા ભાવે ઘર ઘર રમ્યાં, બાળ ઊપજ્યાં. (પૃ. ૮૧)
પરંતુ ષટ્ક તો, સ્વતંત્રપણે નિર્વાહ્ય હોવા છતાં, છે નરી પુનરાવૃત્તિ.

આપૂરની એ જ છે કે આ ભાવો આના કરતાં અનેકગણી ચારુતાથી આ પૂર્વેનાં ‘મેં ધાર્યું’તું’, ‘પતાવી સંસારી ફરજ’ અને ‘પાંસઠમા જન્મદિને-૧થી ૪’નાં કાવ્યોમાં મૂર્તિમંત થઈ ચૂક્યા છે. બે જ અવતરણોને સરખાવી જુઓ. ‘પાંસઠમા જન્મદિને-૪’ના વિષાદની આ બે પંક્તિઓ તીવ્ર અને હૃદયસ્પર્શી છે :

થાક્યો હવે ચડી-ચડી કપરાં ચઢાણ,
તોયે હજી શિખર ઊર્ધ્વ નથી જ પહોંચ્યો.

અને ‘પતાવી સંસારી ફરજ’ની અંતની ચાર પંક્તિઓ એથી પણ વધુ હૃદયસ્પર્શી છે :

હતાં સ્વપ્નો જે કેં ઉર ઊછળતાં દાબી દઈને,
ફર્યો છું ઘાણીના બળદ સમ ફેરા જીવનના,
હવે મોડે મોડે ફરી સળવળે સુપ્ત સપનાં
ન માને, તોફાને ચડી ચડી ઊડે મત્ત મનનાં.

મર્યાદા : શૈલીદાસ

દ્વિરુક્તિ કવિની શૈલીની લઢણ બની ગઈ છે. વારંવાર એકના એક શબ્દની પુનરુક્તિ કાવ્યના પ્રયોજનથી નહિ પણ ટેવવશાત્ આવતી લાગે છે. “નથી કર્યું, નથી કર્યું જે બધું... / નથી કરી, નથી કરી વાવણી... / નથી મૂકી, નથી મૂકી હોડમાં... (‘ટાઈમ્સ સ્કૂવર...’ પૃ. ૩.) “પીળાં પીળાં, હળદર સમાં... / લીલું, લચી પડવું... / લાવે લાવે, કુસુમરજને... (‘પ્રશ્ન’, પૃ. ૭૭.) આ દ્વિરુક્તિઓ અભિવ્યક્તિમાં બળ પૂરતી હોય એવી પ્રતીતિ બધે નથી થતી.

કવિના પ્રાદેશિક બોલીના પ્રયોગો તો વરવા લાગે છે. નટવર ગાંધી વિદગ્ધ (Sophisticated) નગરકવિ છે.

પ્રાદેશિક બોલીપ્રયોગો તેમની કાવ્યભૂમિને પરાયા, અજાણ્યા છે. “પડતી પછી તે દિવસ માસ ને વરસ બની વઈ જાતી / એવી ઝાઝી ખબર પડે ને ને વય અરધી વઈ જાતી. (‘જીવનમરણ પાઠ’, પૃ. ૩૪.) “વચોવચ જ ટેબલે કરી’તી રાતુંની રાતું જ્યાં / કુટુંબ તણી, આડી ને અવળી વાતું, તે ત્યાં જ છે.” (‘ઘર નથી જ તારા વિના’, પૃ. ૮૭.)

પાદપૂરકો પણ અનેક સ્થળે કઠે છે. આ જ દષ્ટાંતમાં “વચોવચ જ ટેબલે”માં ‘જ’ છંદ જાળવવા જ આવ્યો છે.

મર્યાદા : લઘુગુરુ-સ્વતંત્રતા

ગુજરાતી કવિતામાં છંદને ખાતર લઘુગુરુની છૂટ લેવાનું સ્વાભાવિક થઈ ગયું છે. ‘કાન્ત’ જેવા કોઈ વિરલ કવિ આમાં અપવાદરૂપ છે. છતાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં આડું સ્વાતંત્ર્ય ઈષ્ટ નથી લાગતું. “મારાય પુત્ર, વધૂ ને દીકરી જમાઈ.” અહીં વસંતતિલકામાં ‘વધૂ’ શબ્દને લઘુ ઉચ્ચારવાનું કષ્ટકર છે. ગુજરાતીમાં જ્યારે ‘વધૂ’ - ‘વધુ’ જેવા બે સ્વતંત્ર શબ્દો હોય ત્યારે આ છૂટ વધારે કષ્ટદાયક છે. “દુરિત સુચરિત સર્વ અપકૃષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ સૌ”ના પૃથ્વીમાં ‘દુરિત’માં અને ‘સુચરિત’માં ‘રિ’ ગુરુ ઉચ્ચારવો પડે છે. મંદાકાન્તામાં ‘કિરીટિ’નેમાં ‘કિ’ અને ‘ટિ’ને કેવી રીતે ગુરુ ઉચ્ચારવા ? એ જ રીતે, મંદાકાન્તામાં “જો શિશિરે શરીર થયરે ગ્રીષ્મ આવે અવશ્ય” ‘શિશિરે’માં બંને ‘શિ’ ગુરુ ઉચ્ચારવા પડે તે અસહ્ય છે.

‘ઉલ્લાસ કરીએ’ : શ્રેષ્ઠ કૃતિ

કાવ્યસંગ્રહનું નિરપવાદ સૌથી શ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે : ‘ઉલ્લાસ કરીએ.’ કવિની કાવ્યપદાવલિ દીપ્તિભર્યા સહજસ્વાભાવિક પ્રાસાનુપ્રાસથી ચમકી ઊઠે છે. “વસે છે, જીવે છે, જન ગતિ, મતિ ભિન્ન રીતિના”, “સુખીદુઃખી, ઘેલા, સમજુ સલૂણા, કેંક નગુણા”, “રસે, ગંધે સ્પર્શે”, “બધું જાણીમાણી, જીવનવન”ના આંતરપ્રાસો કેટલી સાહજિકતાથી ગોઠવાઈ ગયા છે. “પશુ, પંખી, પુષ્પો” અને “તરુ, પરણ, ને અદિઝરણાં”ના વર્ણસંગીતથી છંદોલય સમૃદ્ધ બન્યો છે.

સાહચર્ય (associations)થી સમગ્ર કાવ્યકૃતિ સમૃદ્ધ બની છે. સુખીદુઃખી, ઘેલા, સમજુ, સલૂણા, નગુણા

“બધાને નિભાવી” “તુલસી ઈસ સંસારમે ભાતભાત કે લોગ, સબસે હિલમિલ ચાલિયે, નદી નાવ સંજોગ”ની યાદ આપે છે. “પરંતુ જ્યાં ઘેરું તમસ, ત્યાં ઉજાસ કરીએ” તમસો મા જ્યોતિર્ગમયની યાદ આપે છે, “પશુ, પંખી, પુષ્પો, તરુ, પરણ ને અદ્રિ ઝરણાં” ઉમાશંકરની “પશુ છે, પંખી છે પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ’ની સ્મૃતિ જગાડે છે. “વિષમ ઘણું ને વિષ પૂરતું” પણ ઉમાશંકરના સુપ્રસિદ્ધ સોનેટ ‘ગયાં વર્ષો’ની “ન કે ના’વ્યાં માર્ગે, વિષ વિષમ ઓથાર”ની યાદ આપે છે.

કાવ્યના ચાર ચતુષ્કની અંત પંક્તિઓના અન્યાનુપ્રાસો તો સમગ્ર કાવ્યને દૃઢ પદબંધથી સાંકળી લે છે :

બધાને નિભાવી, સમજી સહુ, સહવાસ કરીએ

*

પરંતુ જ્યાં ઘેરું તમસ, ત્યાં ઉજાસ કરીએ

*

બધું જાણીમાણી, જીવનવન સુવાસ કરીએ

*

હવે ઝાઝા છે ના દિવસ, સખી, ઉલ્લાસ કરીએ

છેલ્લી પંક્તિની વિષાદની ઝીણી લકીર “ઉલ્લાસ કરીએ”ની ઝંખનાને તીવ્રતા અર્પે છે. આ પંક્તિ આખા કાવ્યને અજવાળે તેવી ઉત્તમ છે.

આવું એકાદ કાવ્ય પણ મળે છે ત્યારે આપણને ધન્યતાનો અનુભવ થાય છે.

□

અમારો શેખનો પાડો – ચંદ્રકાન્ત કડિયા

ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. પૃ. ૧૪૮, રૂ. ૧૨૫

નામશેષ નગરજીવનનું નરવું ચિત્રણ

મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સ્મરણારાગી લેખનની આપણી પરંપરામાં શૈશવ અને ગ્રામજીવનની કથાઓ પુષ્કળ માત્રામાં આલેખાઈ છે. મોટાં નગરોમાં જેમનું બચપણ વિલસ્યું છે એમનાં સ્મરણો બહુ ઓછાં મળ્યાં છે. ‘અમારો શેખનો પાડો’માં ચંદ્રકાન્ત કડિયા તળ અમદાવાદના એમના રહેણાક અને એની સાથે તદ્દપ થયેલા એમના ભૂતકાળનું ભાવસભર ચિત્ર લઈને આવ્યા છે. દસ્તાવેજકરણની રીતે અમદાવાદનાં ઇતિહાસ-ભૂગોળ તો આપણને મળ્યાં જ છે પણ એક વ્યક્તિત્વના સૂત્રમાં સંસ્મરણમૂલક માળારૂપે પરોવાઈને આવતું આ ચિત્ર એની સાદગી, સચ્ચાઈ અને નક્કર પ્રતીતિને કારણે આસ્વાદ્ય બન્યું છે. અમદાવાદની પોળોનો એક સમયનો જીવનધબકાર એક વ્યક્તિના ચિત્તપ્રદેશમાં આજે ય કેવો

અકબંધ સચવાઈ રહ્યો છે એની સાહેદી આ પુસ્તકમાંથી મળે છે. ‘પાડો’ કહેતાં એ નામનું એક પ્રાણી સમજનાર અણજાણ વાયકને આસ્તે-આસ્તે ખબર પડતી જાય છે કે આ તો પોળ-મહોલ્લાની, એમાં વસનાર લોકોની, ત્યાંના તહેવારોની, ત્યાંની રમતોની, ત્યાં આવતા ફેરિયાઓની, ત્યાંની આસમાની-સુલતાનીની, દોસ્તારી અને નિર્દોષ દુશ્મનીની, સ્વભાવવૈશિષ્ટ અને વૈચિત્ર્યોની રમણીય કથા છે. વ્યક્તિગત સૂરમાં કહેવાતી આ કથાનું શીર્ષક ‘મારો’ નહીં પણ ‘અમારો શેખનો પાડો’ રખાયું છે. એમાં એક પ્રકારની સમૂહગત છબિ ઝીલવાનો આશય પ્રગટ થાય છે. સમૂહજીવનનો હવે નામશેષ થવા લાગેલો માહોલ ‘અમારો શેખનો પાડો’માં એવાં જીવનનાં લગભગ ચાલીસેક

વરસનો આલેખ રચે છે. કદાચ એ આ પુસ્તકની સૌથી મહત્વની વિશેષતા છે. જેમ આ વર્ષો અહીં અક્ષરાંકિત થયાં છે તેમ સમાંતરે સ્થળવિશેષનાં ચિત્રો-પેન્સિલચિત્રો પણ રેખાંકિત થયાં છે. એને કારણે પુસ્તકની કળાત્મક મહત્તા એક તરફ રચાઈ છે તો બીજી તરફ આ ચિત્રોને કારણે અક્ષરદેહે લેખકે રચેલાં ચિત્રો સાથે તાળો મેળવવામાં, સ્મરણધબકારને વધુ સંગીન બનાવવામાં પણ અસરકારક માધ્યમ બની રહે છે. ચિત્રાંકનો પૃથ્વી ભીમાણીએ કર્યો છે. ચિત્રકળાની દૃષ્ટિએ એનું જુદું મૂલ્યાંકન-આસ્વાદન થઈ શકે. ‘શેખના પાડા’માં ઉલ્લેખાયેલા સ્થળવિશેષોને આવું ચિત્રમય રૂપ આપવાનો વિચાર પોતે જ વધાવવા જેવો છે. કેમ કે જે સ્થળોનું તસ્વીરી દસ્તાવેજકરણ હવે શક્ય નથી એને વાણીના આધારે અંકે કરી લેતું આ પણ એક રસપ્રદ દસ્તાવેજકરણ છે. શક્ય હતું ત્યાં તસ્વીરો પણ યથાસ્થાને મુકાઈ છે.

અનુજ પેઢીને પોતાનું જીવન કેવી રીતે પસાર થયું તે જણાવવાનો આશય તો છે જ, પણ ગાંઠિયા સાથે લોહીમાં ભળી ગયેલા શેખના પાડાનું વાતાવરણ મુખ્યત્વે જૈનકુટુંબો અને જૈનસંસ્કારના વિશેષ પુટ સાથે વ્યક્ત થયું છે. ૧૯૪૨થી ૧૯૭૪ સુધીનો સમય અહીં ઝિલાયો છે. એ સમય દરમિયાન એક વિશિષ્ટ સ્થળે વસેલા લેખક એ વસવાટનાં સાદાં અને મનોહર ચિત્રો આપી શક્યા છે. શેખના પાડાનો પરિચય, એની ખ્યાતિ, કેટલાક વડીલોની ખાસિયતો, એનું સામાજિક-સામૂહિક જીવન, દિનચર્યા, યાદગાર પ્રસંગો, ઉત્સવો, રમત અને મનોરંજનનું વિશ્વ, પતંગનું વિશ્વ, અશોકકાકા, પરિવર્તન અને હવે... એમ બાર પ્રકરણોમાં આ અનુભવો વિભાજિત થયા છે.

અમદાવાદના કોટ વિસ્તારમાં રિલીફ રોડ પર આવેલી એક પોળ તે શેખનો પાડો. એનો પરિચય સુરેખદેભે અહીં અપાયો છે. મગનલાલ વખતચંદ શેઠે ઈ. સ. ૧૮૫૦માં લખેલા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મલૂકશા કડિયાની પોળ તરીકે ઉલ્લેખાયેલી પોળ તે જ શેખનો પાડો. (એ નામ કેમ બદલાયું તેનો નિર્દેશ અહીં નથી થતો.) પોળની ભૌગોલિક રચનાનું, એનાં મકાનોનું, મકાનોના ઓટલા અને બહાર પડી રહેતી પાટનું, પરબડીનું, અજિતનાથ, શાંતિનાથ, શીતલનાથ અને વાસુપૂજ્ય – ચાર

દેરાસરોનું, મકાનોમાં પક્ષીઓને રહેવા માટેની બખોલ, પ્રવેશદ્વાર પાસેના ગોખલા, ધૂળિયા રસ્તાઓને સ્થાને રચાતા ડામર રસ્તા, પોળની સલામતી, જ્ઞાનસના અજવાળામાંથી વીજળીના દીવા સુધીની એક આખી ચિત્રાવલિ પરિચયરૂપે અપાઈ છે. એક નાના સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર તરીકે પોળની મહત્તા અહીં અપાઈ છે. રિલીફ રોડની રચના, નવું રેલવે સ્ટેશન થયા પછી વાહનવ્યવહારની વૃદ્ધિ અને અમદાવાદની બદલાતી ભૂગોળનો ખ્યાલ શેખના પાડાના પરિચય દ્વારા આવે છે. જૈન ધર્મની દીક્ષા અંગીકાર કરનાર યુગલનો વરઘોડો, નગરપાલિકા દ્વારા કૂતરા પકડવાની ઝુંબેશ સામે પાડાના રહીશોનું શાંત આંદોલન, કમળાની દવા માટે પાડાની ખ્યાતિને કારણે સરદાર પટેલે ખાસ માણસ મોકલ્યાની હકીકત, વીંછીના ડંખ ઉતારનાર નરુભાઈ, દોરી રંગવાની વિશેષતા, જેવી શેખના પાડાની કેટલીક એ સમયની વિરલ વિશેષતાઓ બીજા પ્રકરણમાં રજૂ કરી છે. વડીલોની ખાસિયતોનું પ્રકરણ રસપ્રદ છે. વિશિષ્ટ રીતે દાતણ કરતા કલ્યાણભાઈ લાકડાવાળા, ગેલેરીમાં આવીને ઓડકાર ખાતા કાંતિભાઈ ભગુભાઈ કડિયા, ખડકીની બહાર પોળના રસ્તા પર મોંમાં છીંકણી ઘસ્યા કરતા ચીનુભાઈ, રાત્રે સૂઈ જતી વખતે પણ મોંમાં પાન રાખી સૂઈ જતા અને ઊઠતી વખતે એ પાનનો કૂચો કોગળો કરીને બહાર કાઢતા કાંતિભાઈને બાળનજરે જોઈ રહેતા લેખક હરિકાકાની વાણી કરવાની ટેવનું હળવું ચિત્ર આપે છે :

....થાંભલાના ટેકે તેઓ રોજ સાંજે જમીને ઓટલા ઉપર બેસે. સાથે ભોજન હજમ કરવા માટેની કોઈક ગોળીઓ મોંમાં મમળાવે. થાંભલાની પાછળના ભાગમાં એમની પીઠ પાછળ ઓટલા ઉપર અમે નાના ત્રણ-ચાર છોકરાઓ ગોઠવાઈ જઈએ. અમારા કાન આતુરતાપૂર્વક કોઈ અવાજની રાહ જોઈને સરવા થયા હોય. થોડીક જ વારમાં પાછળથી તેમની વાણીનો અવાજ આવે. અમે છોકરાઓ એ અવાજ સાંભળીને ભારે સંયમ રાખીને મોં ખોલ્યા વિના હસવાનો પ્રયત્ન કરીએ. અમારામાંનું એકાદ ટેણિયું સંયમ રાખી શકે નહિ. ધીમે ધીમે હસવાનું શરૂ કરે. એના કારણે બીજું ટેણિયું પણ હસવા માંડે. ત્રીજું વડીલભાવ દાખવતું ટેણિયું પેલા બે ટેણિયાની સામે આંખ કાઢે. મોઢું બંધ કરે અને અંદર હસતો જાય. પરંતુ આ સંયમની દીવાલ લાંબો સમય ટકે નહીં અને ત્યાંથી ફૂદકો મારતાં જ પોળના ચોકડામાં જઈને ખડખડાટ હસીએ. (પૃ. ૧૪)

પોળના સામૂહિક જીવન અને દિનચર્યાનાં વર્ણન કરતાં બે પ્રકરણો સમગ્ર પોળની સંપૂર્ણ ગતિવિધિનો ચિતાર આપતાં બન્યાં છે. કાળુડી કૂતરી, લાલિયો કૂતરો, એનાં ગલૂડિયાં રમાડવાની ઘટના તો લગભગ બાળજીવનની પરિચિત ઘટનાઓ છે પણ ગલૂડિયાં રમાડવાનું ચિત્ર અહીં નોંધપાત્ર થયું છે. મ્યુનિસિપાલિટીની ગાડીને હાથતાળી આપી છટકી જતા લાલિયા કૂતરાનું ને નવી બાનું જીવંત ચિત્ર મળ્યું છે. પાપડ-વડીના સમૂહ કાર્યક્રમો, પોળનો નારીસમૂહ, વૃદ્ધ માજીને દૂધ-દહીં લાવી આપવા તત્પર વાનરસેના, સુતરાઉ સાડલાને ભાતના ઓસામણની આર કરીને ઈસ્ત્રી કરવાનો વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ, લગ્નસરા, ઈ. સમૂહપ્રસંગો અહીં જીવંત થયા છે. વડી મૂકવાની, સાડલાને ભાતનું ઓસામણ દઈ સૂકવવાની કે લગ્નસમારોહની ખુરશીઓ રફેદફે કરવાની વાનરસેનાની ચેષ્ટાઓનાં સજીવ વર્ણનો અહીં મળે છે. સૌથી વિલક્ષણ છે પોળમાં કોઈનું મરણ થયું હોય ત્યારે સૂચના આપવાની રીત : ‘અમારા અશોકકાકા પોળની બધી જ ખડકીઓમાં તથા ચોકઠામાં જઈને મોટેથી તો... તો... એવો સાદ પાડે અને સૌને જાણ કરે કે સ્મશાને જવા માટે કેટલા વાગે ભેગા થવાનું છે ? પોળના એક ખૂણે ઊભા રહીને મૃત્યુનો આ નજદીકી અનુભવ ઝીલતી બાળનજરનું સ્મરણ નોંધપાત્ર છે. તો, દાતણ, છાખાં, હજામ, ગાંઠિયા-કચોરી વેચનાર ફેરિયાથી શરૂ થતી આખી દિનચર્યા, ગોચરી વહોરવા નીકળતાં સાધુ-સાધ્વી, ચારે બાજુ ધોવાતાં કપડાંના ધોકાના અવાજ, પૂનમચંદ અને મોહન હજામ, રબારીવાસમાંથી છૂટેલી ગાયો, કેરી-મરચાંની સીઝન, સફાઈકામ કરતી ઘેલીબહેન, ટ્યુશન ભણાવવા આવતા સાહેબો, લીલી વરિયાળી વેચવા આવતો ફેરિયો, કરકરું અને દળેલું મીઠું લઈને આવતા હબસી, અનાથાશ્રમનાં બાળકો, રૂ પીંજનારી બાઈઓ, ઘરે બેસાડતા દરજી, ફકીરો ધોબી, મુસલમાન હોવા છતાં ‘બાબુભાઈ’ ઉપનામ ધારી શાકવાળા, બરફની લારી લઈને આવતા ભૈયાજી, ભાડે સાઈકલો ફેરવવાની ઘટના, દેરાસરોની આરતી, ચણાજોરગરમ લાવતો ભૈયો, વાયોલીન લઈને આવતો ઉસ્તાદ... એક આખી દુનિયા અહીં ધબકતી થઈ છે. દિનચર્યાની ગૂંથણી લેખકે એવી સિફતથી કરી છે કે એક

અનુભવમાંથી હળવે રહીને ભાવક બીજો અનુભવ ક્યારે મમળાવવા માંડે તે ખબર પણ ન રહે. એક ઉદાહરણ જોઈએ :

‘...આ લીલી વરિયાળી વેચનાર ફેરિયાનું નામ અમે ભૂલી ગયા છીએ. ખૂબ જ તાજી, દળદાર, મોટા દાણાવાળી ઘેરા લીલા રંગની એ વરિયાળી અને એની ઉપર ગોઠવેલાં છૂટાછવાયેલાં લાલ રંગના ગુલાબ-ખભાની બે બાજુથી દોરી પસાર કરી આગળના ભાગમાં નેતરનો ગોળ ખૂમચો ભરાવેલો હોય કે જેથી ફેરિયાના બંને હાથ છૂટથી હલનચલન કરી શકે. ઘેરા લીલા રંગની વરિયાળી અને લાલ રંગનું એ કોન્ટ્રાસ્ટનું કોમ્બીનેશન છે એની સમજ વિના પણ અમે એ રંગના દશ્યને ખૂબ જ માણતાં હતાં... એ લીલી વરિયાળીવાળો ફેરિયો મોટા અવાજથી એક ખાસ પ્રકારના લહેકાથી જાણે કે ગીત ગાતો હોય એમ લીલી લીલી... વરિયાળી... એવો સાદ પાડતો હતો અને એનો અવાજ એ બીજી પોળમાં જાય અને સંભળાતો બંધ થાય ત્યાં તો મીઠાની ચાર પૈડાંની લારીવાળો એક ફેરિયો પોળમાં પ્રવેશ કરે.’ (પૃ. ૩૭, ૩૮)

– અવાજ, સ્વાદ, રંગ, સ્પર્શની દીક્ષાના અનેક પ્રસંગો કશો ઠંદારો કર્યા વિના અહીં આલેખાયા છે. બહારથી આવતા આ ફેરિયાઓને કલમના એકાદ સહજ લસરકે રચી દેવાનું કૌશલ્ય પણ છે :

- ભૈયાજીના માથે વાંકી ટોપી, તેમનું અણીદાર નાક, ઊજળો વાન, પગમાં મોજડી અને ખૂબ આગવી છટાથી ગીત ગાતા જાય... (પૃ. ૪૦, ૪૫)
- સંગીતના એક ઉસ્તાદ વાયોલીન લઈને જતા હોય. પહોળો લેંઘો, ખમીસ, કાળી બંડી, મોંમાં પાન, ચહેરો હંમેશા સખત જ રહે અને આંખો તેમની હંમેશાં સ્થિર રહે... વાયોલીનના તાર સંગીતની સૂરાવલિઓમાં રણઝણાવે. (પૃ. ૪૫)

આવાં રમતાં-રસળતાં રેખાચિત્રો અહીં લગભગ દરેક પાને મળી જશે.

ધુળેટી, રક્ષાબંધન, જન્માષ્ટમી, દેરાસરોની વર્ષગાંઠ, પર્યુષણ, નવરાત્રિ અને દિવાળીના ઉત્સવો પણ અહીં છે. જૈનસંસ્કારોને કારણે પોળમાં પર્યુષણ અને દેરાસરોની વર્ષગાંઠના ઉત્સવોનું ચિત્ર પ્રધાન છે. દેરાસરની વર્ષગાંઠ ઊજવવાના આયોજન માટે પંચ ભેગું થયું હોય ત્યારે શાંતિનાથના ઓટલા પર વડીલોના ઝઘડા જોવા આતુર બાળપ્રેક્ષકોએ બતાવેલું આ દશ્ય રસ પડે એવું છે.

જમણવારમાં એક વ્યક્તિદીઠ છ આના લેવા કે આઠ આના લેવા એની ચર્યા કલાક સુધી ચાલે... એ ચર્યામાં વ્યક્તિગત આક્ષેપો

શરૂ થઈ જાય. અમારા સૌના વડીલોનું એ પંચ મોટેથી ઘાંટા પાડતું હોય, બૂમો પાડતું હોય, પરસ્પર લડતુંઝઘડતું હોય એ જોવાની અમને ખૂબ જ મજા આવે. વર્ષમાં એક વાર કેટલાક વડીલો આ પંચની બેઠકમાં લડેઝઘડે, બૂમાબૂમ કરે અને પછી છેવટે થાકે ત્યારે બે-ત્રણ શાણા વડીલો ધીમેથી ખૂબ જ કુનેહપૂર્વક વાતાવરણ શાંત કરી જમણવારનો ઠરાવ પસાર કરાવે. (પૃ. ૫૪)

પછી જમણવારની પંગતોવાળો ફોટોગ્રાફ અને દૂધપાકના સ્વાદ મમળાવતા લેખક. પર્યુષણપર્વે ભાવનાનાં સ્મરણો, લહાણી, ઘી બોલવાની પરંપરા, આંગી. રચનાના સૌંદર્યદર્શનો, નવરાત્રિના ગરબા વ.નું વાતાવરણ ખડું કર્યું છે. દિવાળીટાણે સંપન્ન પોળવાસીને ત્યાં ફૂટતું દારૂખાનું જોવા જવાનો અનુભવ યાદગાર છે. એમાંય કોઠી ફોડવાના અનુભવને લેખક આબેહૂબ ખડો કરી શક્યા છે :

“ધીમે ધીમે એ કોઠીમાંથી પ્રકાશનો પુંજ ચારેબાજુ અને ઊંચે ઊંચે ફેલાવા માંડે. કોઈ નમ્ર માણસની પેઠે કોઠીનું ધીમે ધીમે પોત પ્રકાશવા માંડે. જ્યારે તેની પરાકાષ્ટા આવે ત્યારે આખી પોળમાં ચારેબાજુ અજવાળું થઈ જાય. (પૃ. ૬૫)

પોળમાં રમાતી મેદાની રમતો અને ઘરની રમતોનું વિશ્વ પણ અહીં છે. દિવસની રમતો, બપોરની રમતો, રાતની રમતો, શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસાની રમતો. ખિજાકળા વડીલો ને હડીલા રમતવીરોના આમનાસામના, દરેક રમતના નિષ્ણાતો, રમતના કિસ્સાઓથી ભરેલી પાડાના શૈશવની દુનિયા. દેશી રમતોમાં ગિલ્લીદંડાની રમતમાં હાથની જુદી જુદી મુદ્રા પ્રમાણે ગિલ્લી મુકાય અને એ પ્રમાણે એનાં વકટ, રૅટ, મૂઠ, નાર, અંકી, બંકો અને જગુ - એવાં નામ હોય. કાચની લખોટી ને લોખંડની લખોટી. લોખંડી લખોટીને ‘ડેબો’ કહેવાય - જેવી વિગતો અહીં સચવાઈ રહી છે. અહીં રમાતી રમતો લગભગ સામાન્ય છે પણ એની સાથે જોડાયેલાં સ્મરણોને કારણે એ યાદગાર બને છે. પણ એથીય વિશેષ આસ્વાદ્ય છે પાડાનું પતંગવિશ્વ. અમદાવાદની ઓળખ બની ગયેલા પતંગપર્વનું અહીં સુંદર ચિત્રણ છે. પોળના છોકરાંઓનો ઉત્સાહ, દોરી રંગવાની, કિન્ના બાંધવાના, સવારમાં વહેલા ઊઠીને સૌથી પહેલો પતંગ ચગાવવાનો ઉત્સાહ, લખનૌથી ખાસ દોરી રંગવા આવતો નવાબખાન, પતંગના કેફમાં ભણવાનું ભૂલી જનારા પતંગઘેલા બાળકો. જુઓ :

‘અમારી સામે રહેતા સુરેશબાપુ પતંગ ખેંચીને કાપવામાં ભારે ઉત્સાહ. આખું કુટુંબ છાપરા પર બે મહિના માટે હોય. પતંગે કોઈને ભણવા દીધા નહીં. આપણા પેલા રાજકુમાર, એ આ જ કુટુંબના જ સભ્ય.’ (પૃ. ૮૩)

પતંગના વિશ્વમાંથી જ પહેલીવાર લેખકના વ્યક્તિગત વિશ્વની વાત ધીમે ધીમે ખૂલતી જાય છે. પોતાના ભાઈઓ અને પોતાની પતંગ ઉડાડવાની શૈલી વિશે વાત કરતા પોતે ક્યારેક ખેંચીને તો ક્યારેક ઢીલ દઈને પેચ લડાવે એટલે બુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ અપનાવતા એમ કહેતા ધાબા પર ગોગલ્સ પહેરીને ઊભેલા રૂપાળા ચહેરાને દૂરબીન વગર જોયાના રોમાંચ પણ નોંધે છે. એમાંની એક સાથેની એકપક્ષી પ્રણયકથા આજ સુધી ગુપ્ત રાખેલી પ્રણયકથા અહીં અચાનક કહી દેવાઈ છે.

પાગલમાં ખપેલા અને લગ્નજીવન નહીં રચી શકેલા અશોકકાકાનું પાત્ર કરુણાસભર રૂપમાં વ્યક્ત થયું છે. ‘શેખના પાડા’ને બદલે ‘અશોકકાકાના પાડા’ તરીકે ઓળખાવા લાગેલું આ સ્થાન, અપરિણિત અશોકકાકાનો સ્વભાવ, ક્યારેક ધરાર ‘ગાંડા’માં ખપી જતા અને દવાખાનામાં કરુણ મૃત્યુ સુધી પહોંચતા આ વડીલને લેખકે ભાવપૂર્ણ કલમથી રજૂ કર્યા છે.

સમગ્ર પુસ્તકના કેન્દ્રમાં ‘શેખનો પાડો’ છે જ, એના પરિપ્રેક્ષમાં જે થોડું આત્મકથન છે તે ‘પરિવર્તન’ તથા ‘અને હવે !’ પ્રકરણોમાં છે. લેખકના અભ્યાસની કથા, ડોક્ટર થવાનાં એમનાં સપનાં, બદલાતી નિશાળો, બદલાતા શિક્ષકો, ‘સુંદરમ્’ની કવિતા ‘ધ્રુવપદ ક્યહી’નો પ્રભાવ, જુગારની લત, પરીક્ષાની નિષ્ફળતા, સન્મિત્રોને પ્રતાપે પાટે ચડતી કારકિર્દી, પોંડિચેરીગમન, લગ્ન, શ્રી માતાજીનો પ્રભાવ, ગુજરાતી વિષયનું અધ્યાપન, છાત્રાલયનું ગૃહપતિ પદ, પાડામાંથી સ્થળાંતર... આ આત્મકથ્ય પણ રોચક છે. સમાન્તરે એ સમયની કેટલીક રાષ્ટ્રવર્તી ઘટનાઓ મહાગુજરાત આંદોલન, ૧૯૬૨/૬૫નાં યુદ્ધો, નવનિર્માણ આંદોલન, હુલ્લડો વ. ઘટનાઓને કારણે આ વિભાગ ગતિશીલ રહ્યો છે. જે-તે સમયના લેખકે ઝીલેલા આ ફોટોગ્રાફનું પોતાની રીતે એક મૂલ્ય છે. ‘અમારો શેખનો પાડો’ની બદલાઈ ગયેલી ભૂગોળ છેલ્લાં પ્રકરણમાં આવી છે એ પેલી માંદલી ઝુરાપાની કે

વિચ્છેદની લાગણી લઈને નથી આવતી. બદલાઈ ગયું છે બધું. ૨૦૧૦ના ડિસેમ્બર સુધીમાં ! પણ એમાંનું મોટા ભાગનું સચવાઈ રહેલું તે આ રીતે જીવતું થયું. જીવતું રહ્યું. પરિવર્તનના ફૂંકાતા પવનની હાયવોય નથી કરતા લેખક, એ નોંધપાત્ર છે. ‘અમારા વખતમાં આમ હતું’ ‘હવે તો બધું બગડી ગયું’ એવા ફરિયાદી સૂરનો એક હરફ અહીં નથી પ્રગટ્યો. એટલે અતીતરાગથી ઉભાઈ ગયાની સ્થિતિમાંથી આપણે બચી જઈએ છીએ.

થોડાંક પુનરાવર્તનોને બાદ કરતાં સમગ્ર કથા સુરેખ થઈ છે. ભાષાની ભભક ક્યાંય નથી. બહુ જ સાદી રીતે, સાહિત્યના અધ્યાપકે આ લખ્યું છે એવો ખ્યાલ પણ ન આવે એટલી સાદી રીતે તૈયાર થયેલી આ સ્મૃતિકથા દિવાળીપર્વમાં ફૂટતી પેલી કોઠી જેવી છે. નમ્ર માણસની પેઠે એનું પોત ધીમે ધીમે પ્રકાશવા માંડે. જ્યારે પરાકાષ્ટા આવે ત્યારે આખી પોળમાં ચારેબાજુ અજવાળું થઈ જાય.

□

શ્યામની બા (સાને ગુરુજી) – અનુ. : અરુણા જાડેજા

સ્વમાન પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, ડે. ૧૬+૨૦૮, રૂ. ૨૦૦

માતૃપ્રેમની અનન્ય સંસ્મરણગાથા

માવજી કે. સાવલા

“આ વાતો લખતી વખતે મારી આંખો સેંકડો વાર ભીની થઈ હશે, હૈયું ભરાઈ-ભિભરાઈ આવતું... જેલમાં હતો ત્યારે ‘રાત્રીઓ’ એવું નામકરણ કરી મેં લખાણ કર્યાં. દિવસે કામ અને રાત્રે લખાણ. મારી આ ‘રાત્રીઓ’ જેલમાંના મારા ઘણા મિત્રોને ગમી ગઈ. એમને વાંચી સંભળાવતી વખતે એય રડ્યા ને હું પણ. અને જેલ બહાર પણ જેમણે વાંચ્યું એમનીય હાલત કંઈ જુદી નહોતી... નાસિક જેલમાં ૯-૨-૧૯૩૩ એ લખવા લીધી અને ૧૩-૨-૧૯૩૩ના સોમવારે પરોઢિયે પૂરી કરી. હૈયું છલોછલ હતું જ, ઝટપટ શાહીથી એને ઠાલવવાની જ વાર.”

આ શબ્દો છે પ્રસિદ્ધ મરાઠી પુસ્તક ‘શ્યામ ચી આઈ’ના લેખક સાને ગુરુજી(પાંડુરંગ સદાશિવ સાને)ના. પોતાની માતાની સંસ્મરણગાથા જેવું આવું ૨૦૦ પાનાનું પુસ્તક – અને તે પણ આઝાદીના આંદોલન નિમિત્તે નાસિક જેલમાં માત્ર પાંચ જ રાતમાં એમણે પૂરું કર્યું.

વિશ્વની અન્ય કોઈ ભાષામાં શું આવા કોઈ અન્ય દાખલા છે ? મૂળ મરાઠી પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ (૧૯૩૫) પ્રગટ થતાં જ એને મહારાષ્ટ્રમાં એક છોડેથી બીજે છોડે સુધી જે જબ્બર આવકાર મળ્યો હતો એ પણ અનન્ય. મરાઠી સાહિત્યમાં તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ નાટ્યલેખક આચાર્ય અત્રેએ એમાં પ્રસ્તાવના લખી છે. એનું એમણે શીર્ષક બાંધ્યું છે – ‘માતૃપ્રેમનું મહામંગલ સ્તોત્ર’. એમાં લખ્યું છે : ‘કેટલાક લેખકો લોહીની શાહી કરીને પછી લખતા હોય છે, પણ ગુરુજીએ આ પુસ્તક પોતાનાં આંસુથી લખ્યું છે. એમાંનો અક્ષરેઅક્ષર ગુરુજીએ ભરાઈ આવેલા હૈયે અને આંખે લખ્યો છે. એમાંનું દરેક વાક્ય ડૂમો ભરાયેલા ગળામાંથી અને રૂંધાયેલા ડૂસકાંમાંથી ઊપજ્યું છે.’ વધુમાં તેઓ નોંધે છે – ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ની જેમ જ ‘શ્યામની મા’ પણ મરાઠી ભાષાનું એક અમર આભૂષણ છે, એમાં શંકાને સ્થાન નથી.’ એટલે જ ગુજરાતી અનુવાદ કરનારાં અરુણાબહેન

જાડેજાએ આચાર્ય અત્રેની પ્રસ્તાવનાના મથાળે મૂકેલા આ શબ્દોમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી :

“આ પુસ્તક વાંચવું કે વંચાવડાવવું એ મહારાષ્ટ્રમાં એક સાંસ્કૃતિક ભાગ થઈ ગયો છે. જેમ આપણે ભગવાનના સ્તોત્ર-પાઠ બોલીએ કે બાળકો પાસે બોલાવડાવીએ તેવી જ રીતે સાને ગુરુજીનું આ માતૃપ્રેમનું સ્તોત્ર ઘરેઘર વંચાય છે.” માતૃતીર્થનો મહિમા ગાતી આ સ્મરણમંજૂષામાં એવું તો શું છે ? એમાંથી આપણને કેવાં અને કયાં માનવીય મૂલ્યોનો સંદેશ પ્રભાવક રીતે મળે છે ? આવા પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે કયામાંના થોડાક ઘટના-પ્રસંગો શ્યામના જ –એટલે કે સાને ગુરુજીના જ શબ્દોમાંથી સંકલિત અંશો રૂપે નોંધીએ :

‘અમારે ત્યાં એક કાબરચીતરી ગાય હતી. એને ‘પાયલાગ’ નામનો ભયંકર રોગ લાગુ પડ્યો. ઘણી દવા કરી પણ મટ્યું નહીં. તણખલાનેય અડે નહીં. અમે જપતપ પણ કર્યાં, પણ એ અમને મૂકીને જતી રહી. બા તો એ દિવસે જમી જ નહીં. જે જેને પ્રેમ કરતો હોય છે એને જ એના જતાં દુઃખ થતું હોય છે. બીજાં શું જાણે ? જ્યાં કાબરી મરી ગઈ ત્યાં બા હંમેશાં હળદી-કંકુ અને ફૂલ ચઢાવતી. (પૃ. ૩૭)’

‘જે ગૃહસ્થાશ્રમી હોય છે એને દક્ષિણા લેવાની ના હોય. દક્ષિણા તો ભિક્ષુક બ્રાહ્મણનો અધિકાર, કારણ કે એની પાસે બીજી કોઈ આવક હોતી નથી. અમારા ગામમાં એકવાર એક લગ્ન હતાં. હું લગ્નમાં ગયો અને છોકરાં વચ્ચે જઈને બેઠો. દક્ષિણા વહેંચાતી હતી. કેટલાક છોકરાઓએ હાથ ફેલાવ્યો. મેં પણ. બધું સહજ હતું. મને એ ભૂલ સમજાઈ નહીં. નાનપણમાં પૈસા હાથમાં આવે એટલે આનંદ થાય. એ બે આના લઈને હું ઘરે આવ્યો. બાએ પૂછ્યું, ‘આ પૈસા ક્યાંથી આવ્યા ?’ મેં કહ્યું, ‘પેલા વેવિશાળમાં નહોતો ગયો, ત્યાં મળ્યા.’ બા તો છોભીલી પડી ગઈ. ‘બા, પૈસા લે ને, હું કંઈ ચોરીને નથી લાવ્યો.’ મેં વિનવણી કરતાં કહ્યું. ‘બેટા, આપણે ગરીબ છો રહ્યા, પણ ઘરબારી છીએ; ભિક્ષુક નથી. એ આપણો ધંધો નથી. આપણાથી દક્ષિણા ના લેવાય. ઊલટાનું આપણે બીજાને આપીએ. આપણે તો ગૃહસ્થાશ્રમી, ઘરબારી, આપણે હાથ નહીં ધરવાનો હોં ને, બેટા. સંત રોહિદાસે પરબમાંય પાણી

પીધું નહીં. આપણે તો જગતને આપીએ, લઈએ નહીં.’ પછી બાએ એ બે આના બાજુમાં એક નોકર હતો એને આપી દીધા. મારી બાએ મને સ્વાભિમાન શિખવાડ્યું. ઓશિયાળું જીવન એટલે મૃત્યુ જ એ શિખવાડ્યું. બીજાનું લઈશ નહીં, પણ બીજાને આપજે – એ શિખવાડ્યું.’ (પૃ. ૫૧થી ૫૪)

‘દિવાળી નજીક આવી રહી હતી. બાપુજીએ અમ ભાઈઓને નવા સદરા સિવડાવી આપ્યા હતા. પણ એમનાં ધોતિયાં બહુ ફાટી ગયાં હતાં. બાએ હજાર જગ્યાએથી સાંધ્યાં હશે. અમારા માટે નવાં કપડાં કરાવી દીધાં પણ પોતાને માટે નવાં ધોતિયાં લીધાં નહીં. પૂણેથી આવનાર કો’કની સાથે મારા મામાએ બા માટે ભાઈબીજના ત્રણ રૂપિયા મોકલેલા. અમારા માટે મીઠાઈ પણ મોકલાવેલી. એ ત્રણ રૂપિયા જોઈને બા તો રાજીની રેડ થઈ ગઈ. બાએ મને બૂમ મારીને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે ‘જા, અમૃતશેઠજીને ત્યાં પૂછી આવ કે ધોતીજોટાનું શું પડે છે તે ! હું અમૃતશેઠજીની દુકાને ગયો. એમનો દીકરો મોહનો ત્યાં હતો. મોહન મારવાડીએ બે-ત્રણ જાતના જોટા આપ્યા. નમૂના લઈને હું ઘરે આવ્યો. બાને એમાંથી એક જોટો ગમ્યો. મને પૈસા આપીને બાએ કહ્યું, આ રાખીશું. બાકીના પાછા આપી આવ.’ બાએ ધોતિયાં જુદાં કર્યાં અને દરેકને કંકુવાળી આંગળી અડાડીને શુકન કર્યાં. (પૃ. ૯૭-૯૮)’ ‘મહારાષ્ટ્રમાં ‘દિવાળીનું પરોઢિયું’ એટલે મોટી વાત, મંગળ ઉત્સવ. બાપુજીએ નાહીને અબોઢિયું પહેરીને પૂજા કરી. રોજની જેમ સૂર્યનમસ્કાર કરીને એ મંદિરે ગયા. મંદિરેથી આવીને એમણે બાને પૂછ્યું, ‘મારું ધોતિયું કેમ દેખાતું નથી ?’ ‘એનાં તો મેં બે પોતાં કરી નાખ્યાં, કેવાં ફાટી ગયાં હતાં ?’ ‘લો, આ પહેરો’ બાએ એમને ધોતિયું ધર્યું. હું એ વેચાતું લઈ આવી, શ્યામ લઈ આવ્યો.’ ‘પૈસા ક્યાંથી આવ્યા ?’ ‘પૂણેથી ભાઈબીજના આવ્યા.’ ‘પણ તારા સાડલા તો જો. એ લવાત ને ! ભાઈબીજ તારી હતી. એના પર તારો હક્ક.’ ‘તમે નવું ધોતિયું પહેરો એમાં જ મારી ખુશી.’ બાપુજીનું નવું ધોતિયું જોઈને અમેય રાજ થયા. પણ સૌથી વધારે રાજ થઈ હોય તો એ મારી બા. પ્રેમભર્યા ત્યાગનો રાજપો, એનો સ્વાદ તો જાતે અનુભવીને લેવો પડે. (પૃ. ૯૯-૧૦૦-૧૦૧)’

“હું તો દૂર રહીને ભણતો હતો. બાની સેવાચાકરી થઈ શકે એટલા માટે ભણી રહ્યો હતો. એ રાત્રે મારા સપનામાં આવી બા મને કહેવા લાગી, કેમ અલ્યા, મળવા ના આવ્યો ? બેચેની ફરી વળી. બા બહુ માંદી તો નહીં હોય ને ? પાંખ હોત તો હમણાં ઊડીને જાત. બે દિવસ તો જવામાં થાય. રેલગાડી, બોટ, ગાડું - કેટલે દૂરની મુસાફરી ! બોરીબંદર પર ઊતરીને સીધો જ હું બોટ પર ગયો. હર્ષો બંદરની દીવાદાંડી દેખાવા લાગી. હર્ષો બંદર આવી ગયું. હોડીઓ બોટ પાસે આવી. હું પણ હોડકામાંથી ઊતર્યો. હું ગાડામાં બેઠો. આખરે હું ઘરે આવ્યો. બારણું ખૂલ્યું તો સામે કંતાન પર બેઠેલા બાપુજી દેખાયા. ‘શ્યામ, બે દિવસ મોડો પડ્યો દીકરા, બા તો ગઈ બધાંને મૂકીને.’ બાપુજીએ કહ્યું. જ્યાં બાના પુણ્યદેહને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાં અમે ગયા. બાની ભસ્મીભૂત મૂર્તિ ત્યાં સૂતી હતી. મેં એ ભસ્મમય મૂર્તિને વંદન કર્યાં. જીવનની તપસ્યાને લીધે એનો દેહ તો પહેલાં જ ભસ્મીભૂત થઈ ગયો હતો. શંકરના અંગ પરની ભસ્મ જેટલો જ પવિત્ર થયો હતો. (પૃ. ૧૮૬-૧૮૦)”

‘શ્યામની બા’ એ સાને ગુરુજીની આત્મકથા નથી એ તો એમણે પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે અને સાથોસાથ એમણે એવી હકીકત પણ નોંધી છે કે “ભલે આમાંની મોટાભાગની સત્યકથા હોય તોય એકાદી વ્યક્તિ, એકાદો પ્રસંગ કે એકાદી વાત કાલ્પનિક પણ હોઈ શકે” (પૃ. ૫) અર્થાત્ સાને ગુરુજીની પોતાની માતા વિશેની આ એક સંસ્મરણકથા છે. આ અનુવાદમાં પણ કેડીટ પેઈજ ઉપર Memoirs તરીકે એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મારી પાસેની સને ૨૦૦૯ની મરાઠી આવૃત્તિમાં આવી કશી નોંધ જ નથી !

હવે આપણે મારી પાસેની એ મરાઠી આવૃત્તિને અનુવાદની સાથોસાથ રાખીને એના પર એક ઊડતી નજર કરીએ. મારી પાસેની આવૃત્તિમાં ટાઈટલ પાના ઉપર પેટા શીર્ષક આ પ્રમાણેનું છે : (ગુજરાતી અનુવાદ મારો છે.) “માતાના પ્રેમપૂર્ણ ઉત્તમ શિક્ષણ-સંસ્કારસિંચનનું સરળ, સાદગીપૂર્ણ અને સુંદર સંસ્કૃતિનું એક કરુણ અને મધુર કથાત્મક ચિત્ર.” આ ગુજરાતી અનુવાદમાં આવું કોઈ

પેટાશીર્ષક નથી, પરંતુ એવું અનુમાન સહેજે થાય છે કે પછીની આવૃત્તિઓમાં કોઈ તબક્કે પ્રકાશકે આ પેટાશીર્ષક ઉમેર્યું હોય.

મારી પાસેની મરાઠી આવૃત્તિ પરથી એમ જણાય છે કે ‘શ્યામ ચી આઈ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રગટ થયા પહેલાં સાને ગુરુજી ગાંધી આશ્રમમાં અથવા તો આઝાદી આંદોલન નિમિત્તે આવા કોઈ આશ્રમમાં પોતાની હસ્તપ્રત થોડાક સાથીઓ-મિત્રોને વાંચી સંભળાવતા હતા અને એ વાચન અગાઉ સાંભળવા ભેગા થયેલ સાથીઓ સાથેની સંબોધન સહિતની પ્રારંભિક વાતચીત અહીં પંદરેક પ્રકરણોમાં યથાવત્ મૂકવામાં આવી છે (પ્રકરણ ૧થી ૫; ૮થી ૧૧; ૧૮, ૨૦, ૩૧, ૩૩, ૩૬, ૩૮.) આવી પ્રાસ્તાવિક વાર્તાલાપ એકાદ પેરેગ્રાફથી કરીને ક્યાંક એક-બે પાનાં રોકે છે. ઉદાહરણ તરીકે અહીં મારા અનુવાદ રૂપે થોડાંક વાક્યો મૂકું છું :

“આશ્રમની પ્રાર્થના પૂરી થઈ. બધા સાથીઓ સામે ગોળાકાર બેઠા હતા. શ્યામના મુખચંદ્ર તરફ બધાની દષ્ટિ હતી ‘બારકૂ, જમી લીધું કે નહિ ? આવે છે ને આશ્રમમાં ? - શિવાએ પૂછ્યું. મંદિરના ઓટલા પર મંડળી બેઠી હતી. દૂર નદીનો પ્રવાહ ચાંદીના પ્રવાહ સમાન દેખાતો હતો - રાયે શ્યામ પાસે જઈને કહ્યું, ‘શ્યામ ! મંડળી આખી આવી ગઈ છે. પ્રાર્થના માટે ચાલ, બધા વાટ જુએ છે. ગોવિંદા, શરૂઆત કરું ને ? શ્યામે પૂછ્યું... થોડુંક થોભો હજી ઓલા વયોવૃદ્ધ વડીલ આવ્યા નથી. તમે ઉચ્ચારેલ એક પણ શબ્દ ગુમાવવો પડે તો એમને અફસોસ થાય છે.’

એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે જે પુસ્તક અનુવાદ કરનારના દિલમાં વસી ગયું હોય કે જીવનમાં પ્રેરક અને પોષક બન્યું હોય એવા પુસ્તકના અનુવાદમાં જીવનનો ધબકાર અનુભવાય અને એવા અનુવાદમાં શબ્દાવલી પણ સહજ સ્ફુરિત થતી જાય. એટલે જ એક જ પુસ્તકના જુદાજુદા અનુવાદોમાં આપણને જે-તે અનુવાદકનો એક નિજી રણકાર અને સ્પર્શ અનુભવા મળે. અરુણાબહેનના આ અનુવાદમાં મને કંઈક એવો જ અહેસાસ થયો છે.

શબ્દોની પસંદગી તો અનુવાદકની પોતાની જ હોય. સુજ્ઞ વાચકને ભલે શબ્દના અન્ય પર્યાયો નજર સામે આવે.

એ દષ્ટિએ પણ મરાઠી આવૃત્તિ સામે રાખીને થોડુંક જોઈએ.

દા. ત. મરાઠી આવૃત્તિ પાના નં. ૧૦૨ ઉપર – ‘તિવા આત્મા આઈલા મેટલયાસાઠી કા ઓરડત હોતા ?’ અરુણાબહેને ‘એ મા માટે સોરાતી હતી (પૃ. ૮૦)’ એમ કહીને આખેઆખું ચિત્ર આપણી સામે તાદૃશ કર્યું છે. એવી જ રીતે મરાઠી પાના નં. ૮૭ પર ‘ઘરાત જેવળે તશીચ રાહિલી હોતી’નો અરુણાબહેને અનુવાદ કર્યો છે ‘રાંધ્યાં ધાન રઝળી પડ્યાં હતાં’ (પૃ. ૬૮). મરાઠી પાના નં. ૨૨ ઉપર (માંદગીના સંદર્ભે) ઘરાગુતી ઉપાય માટે અરુણાબહેને ‘ડોશીવેદાં’ શબ્દ પ્રયોજીને ખરે જ સ્રોત ભાષા કરતાં પણ સવિશેષ પ્રભાવક પર્યાય આપ્યો છે (પૃ. ૧૭). એવી જ રીતે મરાઠી પાના નં. ૬૭ પર ‘આઈં એકદમ ઓશાલ્લી.’ના અનુવાદ તરીકે મૂળ કરતાં પણ બળકટ અને સર્વસામાન્ય વાચકોને દૃશ્યાત્મક થઈ પડે એવું વાક્ય પ્રયોજ્યું છે – ‘બા તો છોભીલી પડી ગઈ.’ (પૃ. ૫૨). મરાઠી પાના નં. ૭૯ પર એક મરાઠી વાક્ય “કાય શિંચી કાર્ટી !” ભારે દુર્બોધ છે. એમાંના શબ્દો સમજવા માટે એકાધિક કોશો ઉથલાવતાં પણ ગડ બેસે નહીં. અહીં અરુણાબહેને ‘આ મુઆ ખરા છે !’ જેવો સરળ તળપદો અનુવાદ આપ્યો છે (પૃ. ૬૧) મરાઠી પાના નં. ૧૦૫ ઉપરનું એક વાક્ય છે, મામાંકઙૂન મી દિવે લાવૂન આલો હોતોના અનુવાદમાં અરુણાબહેને અત્યંત સુગમ એવો ગુજરાતી રૂઢિપ્રયોગ આપ્યો છે. ‘મામાને ત્યાંથી તો હું કશુંય ઉકાળ્યા વગર પાછો આવ્યો.’ (પૃ. ૮૨)

નગીનદાસ પારેખે અનુવાદકના કર્મને ‘ગર્ભને એક ઉદરમાંથી બીજા ઉદરમાં લઈ જવા જેવું’ વિકટ કામ ગણાવ્યું છે. શરીફા વીજળીવાળાએ તાજેતરમાં જ પ્રકાશિત એમના અસગર વજાહતના ઉર્દૂ નાટક (‘જેણે લાહોર નથી જોયું...’)ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે ‘અનુવાદકે સમગ્ર પરિવેશ – સમય, સ્થળ, માહોલ, પાત્રો, ઉંમર – ઘણુંબધું ધ્યાનમાં રાખવું પડે.’ હું એમાં ઉમેરીશ કે અનુવાદકે બે ભાષાના – બે સંસ્કૃતિના સેતુ બનવા ઉપરાંત મૂળના શબ્દો

અને ભાવને પોતાના દિલના ભાવમાં ઝબોળીને પ્રગટ કરવાનાં હોય છે.

અરુણાબહેનના આ અનુવાદને ખરે જ એક આદર્શ નમૂનારૂપ અનુવાદ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થતી નથી. આ અનુવાદ કરવામાં સૌથી મહત્ત્વનું કામ અરુણાબહેને કર્યું છે : પરિશિષ્ટ-૩ ઉપર સાને ગુરુજીની સને ૧૮૯૯થી સને ૧૯૫૩ સુધીની મહત્ત્વની તવારીખ આપી છે. વળી પરિશિષ્ટ-૪ હેઠળ સાને ગુરુજીનાં પ્રકાશિત પુસ્તકોની વર્ગીકૃત સૂચિ આપી છે. એમાં નવલકથા, વાર્તાસંગ્રહો, પત્રસાહિત્ય, ચરિત્ર, નાટક, સાહિત્ય-સંપાદનો, અનુવાદસાહિત્ય વગેરે હેઠળ કુલ્લે ૧૧૦ પુસ્તકોની યાદી છે. મારી પાસેની મરાઠી આવૃત્તિમાં આનું કશું જ નથી. “મહત્ત્વની તવારીખ” હેઠળ કે પુસ્તકમાં અન્યત્ર ક્યાંય સાને ગુરુજીની માતા યશોદા સાનેના અવસાનનાં તારીખ-વર્ષ જોવા મળતાં નથી. મારી સામેની મરાઠી આવૃત્તિમાં પણ શ્યામની બાનું અવસાનવર્ષ ક્યાંય જોવા મળ્યું નથી.

આત્મકથનાત્મક લેખનમાં લેખક માટે આત્મસ્વાધાના કહી શકાય એવા પ્રસંગો ટાળવા મુશ્કેલ જ હોય છે. સાને ગુરુજીએ કથક તરીકે અહીં આ સંદર્ભે પૂરેપૂરો સંયમ જાળવ્યો છે. લગભગ પ્રત્યેક પ્રકરણમાં કેન્દ્રસ્થાને ‘શ્યામ ચી આઈ’ જ છે.

આવો વફાદાર છતાં સુંદર અને પ્રેરક અનુવાદ આપ્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે અરુણા જાડેજા પાસેથી તેમ જ સ્વમાન પ્રકાશનના મહેશ દવે પાસેથી ઘણીબધી આશાઓ રાખી શકાય.

શ્યામચી આઈની અત્યાર સુધીમાં મરાઠીમાં પચાસેક આવૃત્તિઓ થઈ છે; તેમ જ ત્રણથી વધારે ભારતીય ભાષાઓ અને અંગ્રેજી તથા જાપાનીઝ જેવી પરદેશી ભાષામાં એના અનુવાદ થઈ ચૂક્યા છે. ‘ઉદેશ’ જૂન ૨૦૧૧ અંકમાં પ્રકાશિત વ્યારાના ગ્રંથપાલ પ્રકાશ સી. શાહના પત્ર મુજબ નટવરલાલ દવેનો ગુજરાતી અનુવાદ સને ૧૯૪૭માં પ્રગટ થયો હતો જેનાં સને ૧૯૫૫, ૧૯૬૬ અને ૧૯૭૮માં એમ ત્રણ પુનર્મુદ્રણો થયાં છે.

□

અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકો - મધુસૂદન કાપડિયા

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૦. ૩. ૩૪૦, ૩. ૧૭૫

વર્જિલ સાથે વિદેશયાત્રા (ઇન્ફોર્નોનાં ઊંડાણથી પારાડીઝોના પાદર સુધી ?)

સિતાંશુ યશસ્વિન્દ્ર

૧

વિદેશવાસી ગુજરાતી લેખકો જેટલા 'સર્જનાત્મક' લેખનની બાબતમાં શૂરા જણાય છે, તેટલા સાહિત્ય-વિવેચન પરત્વે નથી જણાતા. આત્મપરીક્ષણનો અભાવ કોઈ પણ વાઙ્મય-વિશ્વ માટે એક જાનલેવા ઊણપ બની રહે. પૈસો અને પબ્લિસિટી, એ બે ઔષધો અજમાવવાની ટેવ તો એ રોગ કરતાં યે વધારે વસમી છે. એવી ઘાતક પરિસ્થિતિમાં આ વિવેચનગ્રંથ વડે પ્રા. મધુસૂદન કાપડિયાએ એક પ્રાણપ્રદ પહેલ કરી છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના વાઙ્મય-વિશ્વના રચાતા આવતા ઇતિહાસમાં ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો ગણી શકાય એવો આ વિવેચનગ્રંથ એ ક્ષેત્રે નવી કેડી પાડે છે. આ પુસ્તકનું ઉષ્માભર્યું સ્વાગત. અને કેટલાક સવાલો. એ પ્રશ્નો પુસ્તકની સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા અંગે અને એમાં ચર્ચાયેલી (અને ન ચર્ચાયેલી) કૃતિઓના ચયન-માવજત (અને ઉપેક્ષા-અણસમજ) અંગે, આ ગ્રંથના ઐતિહાસિક મહત્ત્વને તત્તુલ્ય કાવ્યશાસ્ત્રીય મહત્ત્વમાં વિકસતું એક તબક્કે અટકાવે એવી કેટલીક સમસ્યાઓ સિદ્ધાંત અને પ્રયોગ બંને સ્તરે જણાય છે, એટલે આ પ્રશ્નો.

૨

પણ પહેલાં પુસ્તક-પરિચય. આ પુસ્તકમાં છવીસ અમેરિકાવાસી ગુજરાતી લેખકો વિશેના લેખોનો ૩૨૨ પાનાંમાં સમાવેશ થયો છે. સહુથી લાંબો લેખ પન્ના નાયક વિશે (૪૮ પાનાં) છે. અગિયાર લેખકો વિશે છ-સાત પાનાના લેખો છે. મધુ રાય અને આદિલ મન્સૂરી વિશે લેખ નથી, પણ પ્રસ્તાવનામાં એ અંગે એક ખુલાસો છે. મનીષા જોશીની કવિતા પન્ના નાયક વિશેના લેખમાં ટાંકી

છે, પણ એમના વિશે લેખ નથી. પ્રીતિ સેનગુપ્તા, નટવર ગાંધી, વિરાજ કાપડિયા, ચન્દ્રકાંત શાહ, ઘનશ્યામ ઠક્કર અને નાટ્યકાર આર. પી. શાહ વિશે ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ-લેખો છે. બાબુ સુથાર વિશે શિરીષ પંચાલનો લેખ આ પુસ્તક માટે મેળવ્યો છે. ગુજરાતી લિટરરી એકેડેમી ઓફ નોર્થ અમેરિકા દ્વારા આ પુસ્તક એના સભ્યોને ભેટ આપવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથ પાછળ એમાં ઉલ્લેખાયેલી-ચર્ચાયેલી કૃતિઓની સૂચિ અને પૃષ્ઠાંક સંદર્ભ નથી. લેખકનું અને પ્રકાશકસંસ્થાનું સ્વાસ્થ્ય એ ઊણપનું કારણ હશે.

૩

મધુસૂદનભાઈએ પોતે લખેલી પ્રસ્તાવના એ આ પુસ્તકનું માતબર જમા પાસું છે. દસ પાનાંના પ્રસ્તાવ-લેખમાં આ વિવેચક કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દા ઉઠાવે છે.

‘અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોના સાહિત્યને ડાયોસ્પોરા સાહિત્ય કહી શકાય ખરું ? - આ પ્રશ્નની ઊંડી તાત્ત્વિક પર્યેષણા થવી જોઈએ,’ એવું નોંધી, એ પૂછે છે : ‘પણ બસ, ડાયોસ્પોરા એટલે માત્ર ઘરઠુરાપો, વતન-જન્મસ્થળ-માતૃભૂમિ માટેનો નોસ્ટાલ્જિયા ? માત્ર વ્યતીતરાગ કહેતાં સમય માટેનો નોસ્ટાલ્જિયા ? એમ જ હોય તો પછી અમેરિકન અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો સંઘર્ષ ક્યાં ? સમન્વય ક્યાં ? નવવસાહતીઓના પારાવાર સંઘર્ષોની વેદના અને ગૌરવ-ગાથા ક્યાં ?’

અને ઉમેરે છે : ‘અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોની કૃતિઓ વસાહતીઓના સાંકડા વર્તુળમાં ફર્યા કરે છે. એમાં અમેરિકાની સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, કળા અને

જીવનશૈલીનો અંશ સુધ્ધાં આલેખાયો નથી. ...અરે, ખુદ ભારતીયોએ અમેરિકામાં અનેક ક્ષેત્રે મેળવેલી સફળતાઓ અને સિદ્ધિઓની વાત પણ ક્યાં થઈ છે ?' ત્રીજો સવાલ : 'અહીં અમેરિકામાં વસતા ભારતીયોની બે પેઢી વચ્ચે માઈલોનું અંતર છે... એ બંને જુદી જ ભાષા બોલે છે, એકબીજાને સમજી જ શકતી નથી. બે પેઢી વચ્ચેના આ સંઘર્ષને, આ સૌરાબ-રુસ્તમીને હજુ આ સાહિત્યમાં વાચા ક્યાં સાંપડી છે ?' (પા. ૮).

મધુસૂદન કાપડિયા, આ પછી, ડાયસ્પોરા અંગેની પોતાની સમજણ વ્યક્ત કરે છે : 'વતનથી દૂર રહેવું અને વતનમાં પોતાનાં મૂળ રોપી રાખવાં, ત્યાં પાછા ફરવાની ઝંખના અને સમાંતરે 'જ્યાં હોઈએ ત્યાં ઝળહળવાની તીવ્રતા - આ સઘળી વાતનો સહિયારો અનુભવ એટલે ડાયસ્પોરા.' (એ જ). ....ડાયસ્પોરાની આવી સરસ વ્યાખ્યા બીજી કેટલી થઈ હશે - કોઈ પણ ભાષામાં ?

પણ આવા પ્રશ્નો અને મુદ્દાઓ અમેરિકાવાસી ગુજરાતીઓના વાઙ્મયવિશ્વમાં કેમ હાંસિયામાં મુકાયા છે ? કારણ, મધુસૂદનભાઈ લખે છે, આ છે : 'સુપ્રતિષ્ઠિત વિવેચકોએ પણ ડાયસ્પોરા સાહિત્યકારોનું અને સાહિત્યકૃતિઓનું ગુણસંકીર્તન જ કર્યું છે. નથી થઈ આ કૃતિઓની આલોચના કે નથી થયું તટસ્થ અને નિર્મમ અવલોકન. થઈ છે માત્ર એકલી પ્રશસ્તિ.' (પા. ૧૨)

મધુસૂદન કાપડિયાનું વિવેચનકર્મ આથી અલગ છે. ઉત્કટ સાહિત્યપ્રીતિ અને જીવનભરની વિવેચનપ્રીતિથી દોરવાઈને એ થયેલું છે. પ્રસ્તાવનામાં એ લખે છે : 'આ [વિવેચનલેખો] લખતી વખતે કૃતિને જ નજર સમક્ષ રાખી છે, એના કર્તાને નહીં. આમાં સમાવિષ્ટ લગભગ બધા જ સાહિત્યકારોની સાથે મારે પરિચય છે, ઘણાની જોડે સ્નેહસંબંધ છે. થોડાની સાથે મૈત્રી છે. કૃતિઓની મર્યાદાઓની ચર્ચા કરતી વખતે લેશ પણ ઉદારતા રાખી નથી, જેવું છે તેવું, જેવું મને લાગ્યું છે તેવું સ્પષ્ટ, કદાચ કઠોર વાણીમાં લખ્યું છે. મિત્રો ક્ષમા કરશે.' (પા. ૮)

છતાં, 'મારો અભિગમ ગુણદર્શી જ રહ્યો છે. ....ટીકા જો કઠોરતાથી કરી છે તો પ્રશંસા પણ ઉમળકાભેર કરી છે.' (એ જ.)

'પ્રસ્તાવના'માં લેખક આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્ત, મમ્મટ અને કુન્તકના કાવ્યવિચારના ઉલ્લેખ કરે છે. સંસ્કૃત કાવ્ય અને કાવ્યશાસ્ત્રના આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી અને ગુજરાતી સાહિત્યના આજીવન અભ્યાસીએ ૧૯૬૮થી શરૂ થયેલા એમના અમેરિકાનિવાસ દરમિયાન ગુજરાતીની કેવી વાઙ્મય-દુનિયા જોઈ છે ?

મધુસૂદનભાઈ કલમચોરી કર્યા વિના લખે છે : 'અમેરિકાવાસી કેટલાક ગુજરાતી સર્જકોની સૌથી ગંભીર મર્યાદા સાહિત્યિક સજ્જતાનો અભાવ છે. બે-ચાર અપવાદ બાદ કરતાં આ સાહિત્યકારોનું વાચન એટલું દરિદ્ર છે કે આપણે હેબત ખાઈ જઈએ. (પ્રસ્તાવના, પા. ૧૧). આ વિવેચક વાતો મભમ રાખતા હોય એવી છાપ 'કેટલાક' અને 'બે ચાર અપવાદ' જેવા પ્રયોગોથી પડી હોય તો આ વાંચો : 'અમેરિકાવાસી સર્જકો માટે એક વધુ ગંભીર વિદ્વનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ અને તે છે સમયનો સદંતર અભાવ. દા.ત., નટવર ગાંધી, ડૉ. અશરફ ડબ્બાવાલા અને રાહુલ શુક્લ એમના વ્યવસાયમાં એટલા ઊંડા ખૂંપેલા છે કે સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ માટે એમને આટલો, આંગળીના વેઢા જેટલો સમય પણ મળી રહે છે તેનું આશ્ચર્ય છે.' મુદ્દો સ્પષ્ટ ન થયો હોય તો આ વિવેચક ઉમેરે છે : 'અહીં એ પણ સ્વીકારીએ કે સમયની આ મારામારી સર્જનાત્મકતાનો અને સાહિત્યિક સજ્જતાનો ભોગ લીધા વિના ન જ રહે.' (પા. ૧૨)

આ વિવેચક જે વિધાનો કરે છે તે કૃતિઓના વાચનો અને ફેર-વાચનો કર્યા પછી. કહે છે : આ પુસ્તકમાં જે જે સાહિત્યકારોનો સમાવેશ કર્યો છે તે સહુની કૃતિઓ એકથી વધુ વાર વાંચી છે. (એ જ.)

૪

પુસ્તકનું બીજું જમા પાસું છે આ આજીવન અધ્યાપકનો, રસજ્ઞ ભાવકનો, ખંતીલા વાચકનો વિદ્યા-શ્રમ. પુસ્તકમાં પસંદ કરાયેલા પચીસ લેખકોની બધી કૃતિઓ આટલી ઝીણવટથી વાંચવી, એ સાચા વિદ્યાવ્યાસંગ અને ઉત્કટ સાહિત્યપ્રીતિ વિના કેમ બને ? એ ઉપરાંત બીજા અનેકોની કૂડીબંધ કૃતિઓ જાણવાનો પ્રયાસ પોતાના અમેરિકા-નિવાસના દશકો દરમિયાન એમણે કર્યો છે. 'અર્વાચીન કવિતા' માટે સુન્દરમે ઉઠાવેલા સાહિત્ય-પ્રીતિમૂલક

પરિશ્રમની કંઈક યાદ અપાવે, એવું (અલબત્ત, એ તુલનાએ, કાળ અને કળા બંને રીતે મર્યાદિત એવું) એમનું આ અભ્યાસ-ક્ષેત્ર હોવા છતાં, અને રુચિ અને પહોંચ પરત્વે મર્યાદિત એવી એના આ અભ્યાસીની સજ્જતા હોવા છતાં, ‘લલ્લા લેબર’ રૂપે કરેલા સુદીર્ઘ અભ્યાસનું ઘૂંટેલું પરિણામ, તે આ પુસ્તક.

અને એવા એક પુસ્તકનું લેખન ? એનો અહેવાલ મધુસૂદનભાઈના હાસ્યરસિક શબ્દોમાં વાંચવાની મજા ઓર છે :

‘સામાન્યતઃ જે કામ કરતાં એકાદ વર્ષ માંડ લાગે તે પૂરું કરતાં મને ચાર વર્ષ લાગ્યાં. કમબખ્ત કમરનો દુખાવો મારો પીછો છોડતો નથી. એટલું ઓછું હોય તેમ, છેલ્લા વરસમાં કેન્સર. દર પંદર દિવસે કિમોથેરપી. તેની પ્રતિકૂળ અસરો. હરિ હરિ ! ....ત્યાં બીજું એક્ટિવ કેન્સર ! હશે, તથૈવ તસ્ય લીલા !’ (પા. ૧૩). છતાં ‘આ પુસ્તકમાં જે જે સાહિત્યકારોનો સમાવેશ કર્યો છે તે સહુની કૃતિઓ એકથી વધુ વાર વાંચી છે.’ અને દેહપીડામુક્ત સમયાખંડોમાં લખાણ ‘ટુકડે ટુકડે લખ્યું છે એટલે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરતાં પહેલાં બધા જ લેખો ફરીફરી નિરાંતે વિગતે જોઈ ગયો છું, જરૂર પડી ત્યાં સુધારાવધારા કર્યા છે અને અપવાદ રૂપે કેટલોક ભાગ નવેસરથી લખ્યો છે.’ (પા. ૧૪). આવી માવજત, બીજાંનાં અને પોતાનાં લખાણોની આજે કેટલા વિવેચકો કરતા હશે ?

૫

પ્રસ્તાવના અને પુસ્તક વચ્ચેનો સંબંધ, અલબત્ત, અટપટો હોઈ શકે. એથી જ કોઈ પણ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં, અન્ય પ્રસ્તાવનાકારે કે એ પુસ્તકના લેખકે પોતે જે ભૂમિકા બાંધી આપી હોય એનો સંબંધ પુસ્તકના સમગ્ર લખાણ સાથે કેવો થયો છે, એ જોવાનું કામ અવલોકનકારે કરવું ઘટે. ઘણી વાર પ્રસ્તાવનાનો મુગટ પુસ્તકના મસ્તકના માપનો નથી હોતો. કે નથી હોતો એમાં ચર્ચાયેલી સામગ્રીના માપનો.

૬

આ પુસ્તક વાંચતાં, ફરીફરી વાંચતાં, અને મધુસૂદનભાઈ સાથે આ ડાયસ્પોરિક સાહિત્યવિષ્ણની યાત્રા કરતાં કરતાં ઘણી વાર મને વર્જિલ યાદ આવી ગયા છે. જેમ ‘ડિવાઈન

કોમેડી’માં ઈશુ પૂર્વે થઈ ગયેલા એ લેટિન ભાષાના કવિ ભૂલા પડેલા ‘નવકવિ’ દાન્તેને ત્રિલોકમાં (ઈન્ફર્નો, પર્ગેટોરિયો અને પારાડીઝોમાં) ભોમિયા થઈને બધે ફેરવી છે, બધું બતાડે છે, એમ અમેરિકાવાસી ગુજરાતીઓની સાહિત્યસૃષ્ટિના ત્રણે લોકમાં આ નિર્ભિક અને ખંતીલા ‘વર્જિલ’ વાચકોને જોવા જેવું બધું બતાડે છે. આ વર્જિલ વગર અમેરિકાના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના આટઆટલા વિવિધ પ્રદેશોથી, આટલા લેખકોની આટલી કૃતિઓથી પરિચિત થવું ભારત-સ્થિત વાચક માટે ભારે મુશ્કેલ બનત. ઈન્ફર્નોમાંથી પસાર થવું અને પારાડીઝો સુધી પહોંચવું, એ જેમ ધર્મ-અધ્યાત્મના જગતમાં તેમ કલાવિષ્ણમાં પણ દુષ્કર કામ છે. દાન્તેને વર્જિલ લગભગ છેક સુધી કામ લાગેલો – સ્વર્ગના હાર્દ સમા ઈશ્વરના (અને સર્જકતાના) અંતેવાસની સરહદ સુધી.

ઈન્ફર્નોનાં પણ અનેક વર્તુળો દાન્તેએ આલેખ્યાં છે. દરેકની પોતાની ચાર્મ પણ હોય.

પ્રીતમ લખલાણી વિશેના લેખમાં એમની ‘અસંયમી ઉતાવળ’ અંગે કહે છે : ‘કાવ્યસંગ્રહોના પ્રકાશનમાં ઝટઝટ કવિ થઈ જવાની ઉતાવળ દેખાય છે. અને પછી ૧૯૯૫, ૯૮, ૯૯, ૨૦૦૨માં પ્રકાશનો કરવાની તાલાવેલીમાં ‘સૌથી વિચિત્ર તો એ છે કે અધઝાઝેરાં – હા ત્રીસથી વધુ કાવ્યો ડુપ્લિકેટ છે, આગળના કાવ્યસંગ્રહોમાં આવી ગયાં છે. આ, નવા કાવ્યસંગ્રહના વ્યામોહ વિના બીજું શું છે ? (પા. ૧૩૯) એ જ લેખકના ‘સુગન્ધની પરબ’ નામના સ્મૃતિચિત્રોના પુસ્તક અંગે : ‘સુગન્ધની પરબ’માં લેખકે સુષ્કુસુષ્કુ મંગલમંગલ લાગણીવેદાની પરબ માંડી છે[...]. આ છે તો સ્મૃતિચિત્રો છતાં વાસ્તવિકતાનો અભાવ આ કૃતિઓની વિલક્ષણતા છે.’ અને ગુજરાત-અમેરિકા વચ્ચેના બ્રષ્ટ સાહિત્યિક સંબંધ અંગે મધુસૂદનભાઈ નોંધે છે : આ પુસ્તકની વળી એક વધુ વિલક્ષણતા ! આમાં ચાર – એક નહીં ચાર – આવકારનાં વચનો અને અતિપ્રશંસાના ઉદ્ગારો છે. ડાયસ્પોરાના લેખકોમાં તો આ ચાલ જોવા મળે જ છે, પણ ભારતના સાહિત્યકારોને પણ આ રોગ લાગુ પડ્યો છે. (પા. ૧૪૦)

આનંદરાવ લિંગાયતની કલમ વિશે એમણે જે નોંધ્યું છે, એ બીજા ઘણાને લાગુ પડતું હશે : ‘લેખકની

ભાષાશુદ્ધિ બલકે અશુદ્ધિ વિશે શું કહેવું ? અહીં જેટલાં અવતરણો આપ્યાં છે તે જોડણી, અનુસ્વાર અને ક્યારેક વ્યાકરણ સુધારીને આપ્યાં છે.’ ગુજરાતી ભાષા અંગે લિંગાયત ઊંઝા જોડણીના હિમાયતી લાગે છે. તેઓ લખે છે : ‘આ પુસ્તકમાં જોડણીની ભૂલો છે એવું ન માનવા વાચકોને નમ્ર વિનંતી છે. કમ્પ્યુટર યુગમાં હવે ગુજરાતમાં પણ હસ્વ કે દીર્ઘ ‘ઠ-ઉ’નું મહત્ત્વ બહુ નથી રહ્યું.’ આ વિધાન ટંક્યા પછી મધુસૂદનભાઈ આનંદરાવની ભાષાનાં બે ઉદાહરણ આપે છે. એ લખે છે : ‘જોડણીનો સ્વેચ્છાચાર કે અનાચાર તો જરૂર ખૂંચે. ક્યાંક ક્યાંક ભાષાશુદ્ધિના પ્રશ્નો પણ નડે. ‘ઊહાપોહ’ને બદલે ‘ઓહોપોહ’, અજયની ‘ઉછેરણી’, અજયની ‘જનેતર’ વગેરે દૃષ્ટાંતો પર્યાપ્ત થશે.’ આમાં લિંગાયત એકલા નથી. ‘જોડણી અને સવિશેષ તો અનુસ્વારોની અરાજકતા સર્વત્ર છે.’ એમ રાહુલ શુક્લના લખાણ અંગે પણ વિવેચકે નોંધ્યું છે. વળી ‘રાહુલ શુક્લ નવલિકાક્ષેત્રે એક આગવી સૃષ્ટિ લઈને આવે છે : ફિલ્મી દુનિયા, ફિલ્મી ગીતો અને રૂપાળી સ્ત્રીઓ.’ આ આગવાપણા વિશે મધુસૂદનભાઈ પ્રસ્તાવનામાં અને પુસ્તકમાં પણ ઘણી વાર જેમનો ઉલ્લેખ સબહુમાન કરે છે, તે આનંદવર્ધન-અભિનવગુપ્ત, કાલિદાસ-રવીન્દ્રનાથ વગેરેની કલાદષ્ટિએ શું કહેવાનું છે, એ વાંચવાની અપેક્ષા હોય તો આ લેખ એ પૂરી નથી કરતો. આ આગવાપણું નવલિકા-કલા સાથે સંકળાય છે કે કેમ એની ચર્ચા કરવાને બદલે મધુસૂદનભાઈ બીજી જ ફરિયાદ કરે છે : ‘એક ભારી અને વિચિત્ર આશ્ચર્ય એ છે કે ફિલ્મી ગીતોના રસિયા લેખકે આત્મચરિત્રાત્મક કૃતિમાં પણ વહીદાએ સ્કીન પર રજૂ કરેલા ગીતા દત્તના એક પણ ગીતને યાદ નથી કર્યું.’ પછી આ વિદગ્ધ વિવેચક ઉમેરે છે : ‘આજ સાજન મોહે અંગ લગા દો’ (પ્યાસા), ‘વક્તને ક્રિયા ક્યા હસી સીતમ’ (કાગઝકે ફૂલ), ‘ચલે આઓ, ચલે આઓ’ (સાહિબ, બીબી ઔર ગુલામ) – આમાંનું એક પણ ગીત યાદ ન આવ્યું ? (પા. ૧૨૬)

થોડાં પાનાં અને સમય બચાવીને મધુસૂદનભાઈએ મધુ રાય, આદિલ મન્સૂરી કે મનીષા જોશી વિશે એકાદ લેખ આ પુસ્તકમાં લખ્યો હોત તો ?! પણ વર્જિલ કદાચ પારાડીઓના હાઈમાં પ્રવેશી શકતા નથી.

શકુર સરવૈયા વિશેનો લેખ પણ તપાસવા જેવો છે. એની શરૂઆત આ રીતે થાય છે : ‘ગ્રામજીવનની ભોંયમાંથી ઊગેલા, ધરતીના ધાવણથી પોષાયેલા તળપદા શબ્દોની સર્જકતા શકુર સરવૈયાની કવિતાની લાક્ષણિકતા છે. કવિ વર્ષોથી અમેરિકામાં વસે છે. ભારતમાં પણ તેમનો જન્મ કે ઉછેર ગામડામાં નથી થયો. છતાં તળપદા શબ્દોની આ સરવાણી ક્યાંથી પ્રગટે છે તે કાવ્યસર્જનના વિસ્મયનો વિષય રહેશે.’ (પા. ૧૮૭) અદ્યાન્દસ, ગીત અને ગઝલ આ ત્રણે પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કવિ એકસરખી સફળતાથી વિહરે છે,’ એમ જણાવ્યા પછી, આ કૃતિનિષ્ઠ વિવેચક સત્વર એ કવિની કૃતિઓ પ્રસ્તુત કરી એની ચર્ચા કરે છે. પહેલી કૃતિ આ રીતે શરૂ થાય છે : ‘ઘાંયજાની દુકાને બાપુ કહુઓ ગટગટાવીને / મ્યાને હાથ દઈને બેઠા’તા. / એટલામાં બુંગ્યું વાગ્યું. / માણહની હડિયાપાટી થૈ ગૈ.’ વગેરે. કૃતિ રજૂ કર્યા પછી વિવેચક વાચકને પૂછે છે : આ કૃતિ રમેશ પારેખનાં આલા ખાચરનાં બાપુકાવ્યોની યાદ આપે છે ને ? તે પછી શકુર સરવૈયાની ગઝલના બે શેર ટાંકી વિવેચક પૂછે છે : ‘આ કૃતિ પણ ૨. પા.ની ‘બાપુ ધગી ગયા’ની ગઝલની યાદ આપે છે ને ? તે પછી ‘હાય હાય સવાઈલાલ / હાય હાય સવાઈલાલ’થી શરૂ થતી છાજિયાં કૃતિને ટાંકી વિવેચક પૂછે છે : ‘આ ‘છાજિયાં’ ‘સ્વ. હુંશીલાલની યાદમાં’ રાવજીએ ગાયેલાં છાજિયાંની યાદ અપાવે છે ને ?’ પછી મધુસૂદનભાઈ પ્રશ્નાર્થ છોડી પૂર્ણવિરામવાળું વિધાન કરે છે : ‘જે કવિ રમેશ પારેખ અને રાવજી પટેલ જેવા સમર્થ કવિઓની યાદ અપાવે તેની સર્જકતા નિર્વિવાદપણે ઊંચી કક્ષાની હોય જ. (પા. ૧૮૭-૮૮)

મધુસૂદનભાઈ માટે, વિવેચન પરત્વે, અહીં જાણે કે ‘કેય ટૂંકી ટૂંકી સ્થિતિ સરજાઈ છે : જો એ ગંભીરપણે આ વિધાન કરતા હોય, તો એ પ્રસ્તાવનામાં નોંધેલાં કાવ્યપરીક્ષણનાં (આનંદવર્ધન, અભિનવગુપ્ત, મમ્મટ, કુંતક જેવાઓએ પ્રબોધેલાં) ધોરણોને સુસંગત નથી જણાવ્યું; અને જો આ વિધાન અગંભીરપણે કે ‘ઉપહસનીયમ્ સ્યાત્’ એ મમ્મટ-વચનનું અભિવ્યંજન કરવા માટે કરાયું હોય, તો એ ‘સ્પષ્ટ... વાણીમાં’ નથી લખાયું, શકુર સરવૈયા પરનો આખો લેખ ઝીણવટથી

વાંચતાં વિવેચક અગંભીર બનીને કવિનો ઉપહાસ કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. (એમ હોત તો ‘સર્જકતાનો સ્ફુલ્લિંગ ન હોય તેમનો સમાવેશ આમાં ન કરવો’ એ ધોરણે આ કવિ વિશે એમણે મૌન સેવ્યું હોત. ‘હું મરી જઈશ તો શું સૂરજ નહીં ઊગે ? એવી આ કવિની પંક્તિ ટાંક્યા પછી વિવેચક સ્પષ્ટ વાણીમાં કહે છે : ‘સહેજે સુરેશ જોશીનું ‘કવિનું વસિયતનામું’ યાદ આવે.’ પણ અગાઉથી અલગ રીતે ઉમેરે છે : ‘પણ તેથી કવિની અને આ કાવ્યની મર્યાદા વધારે પ્રગટ થાય.’ (પા. ૧૯૯) તો પછી, ‘જે કવિ રમેશ પારેખ અને રાવજી પટેલ જેવા સમર્થ કવિઓની યાદ અપાવે તેની સર્જકતા નિર્વિવાદપણે ઊંચી કક્ષાની હોય જ, (પા. ૧૮૮) એ વિધાન ટકે ખરું ?

‘સ્મૃતિમાં ચિરકાળ વસી જાય એવી મધુર પંક્તિઓ’ (પા. ૧૮૮), ‘ઘરઝુરાપાનું ઉત્તમ કાવ્ય’ (પા. ૧૮૯), ‘માર્મિકતા વેધક છે (પા. ૧૮૯) ‘મર્મભેદી વ્યથાનો સંઘર્ષ’ (પા. ૧૮૯) ‘શો એનો ઉપાડ છે’, ‘પંક્તિઓ અનવદ્ય છે (પા. ૧૯૧) – જેવાં વિધાનો આવતાં જાય છે ત્યારે થાય છે કે અમારા પ્રોફેસર સાહેબ હવે ગ્રેસના માક્સ ઘૂટથી માપે છે – થર્ડ ક્લાસનો સેકંડ થતો હોય તો. હાસ્યકાર હરનીશ જાની આ વાત સરસ રીતે પામી ગયા હતા અને ન્યુ જર્સીમાં એક પરિસંવાદાત્મક કાર્યક્રમમાં પુસ્તકમાં એમના વિશે જે પ્રશંસાત્મક વિધાનો છે એ અંગેના પોતાના પ્રતિભાવમાં એમણે ગ્રેસના આવા ગુણાંક લેવાની વિનોદભરે ના પાડી હતી. એમને વિશેના લેખનો આરંભ આ રીતે થાય છે : ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસના ક્ષેત્રે જ્યોતીન્દ્ર દવેથી બકુલ ત્રિપાઠી કે વિનોદ ભટ્ટ સુધી સહુએ હાસ્યરસના નિબંધો કે લેખો લખ્યા છે. હરનીશ જાની પહેલી જ વાર હાસ્યરસની નવવિકાઓનો સંગ્રહ ‘સુધન’ લઈને આવે છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હરનીશનું આ મૂલ્યવાન અર્પણ છે. (પા. ૪૮). ઓબામાએ જેમ નોબેલ પ્રાઈઝ દાનમાં આપી દીધું તેમ હરનીશભાઈએ આ વિધાન હાસ્યરસને, એ પ્રસંગે, દાનમાં દઈ દીધું, એમાં ઔચિત્ય હતું. મલયાનિલની ‘ગોવાલણી’થી, ક મા મુનશીના ગૌરવવંતા ‘ગોમતીદાદા’ અને રા. વિ. પાઠકની ‘જક્ષણી’ સુધી, અને

તે પછી મધુ રાયની ‘હરિયો’ અને ઘનશ્યામ દેસાઈના વંશવેલાવાળા ‘ગોકુળજી’ સુધી જે રસ છે એને બીજું કોઈ નામ આપીએ તો ‘હરનીશભાઈ પહેલી જ વાર હાસ્યરસની નવવિકાઓ ‘ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મૂલ્યવાન અર્પણ’ રૂપે લઈ આવ્યા છે, એમ કહી શકાય. અલબત્ત, માત્ર હાસ્યરસની ‘નવવિકાઓનો સંગ્રહ’ એમણે પહેલી જ વાર કર્યો, એ એમનું ‘ઇતિહાસમાં મૂલ્યવાન અર્પણ’ છે, એમ સાહેબનું કહેવું લાગે છે. હિઝ ગ્રેસ ઇઝ લિમિટલેસ.

ઘનશ્યામ ઠક્કર વિશેનો લેખ આ રીતે શરૂ થાય છે : ‘ઘનશ્યામ ઠક્કર એક સમર્થ કવિ છે. સાચા કવિને શોભે તેવો એની પાસે આગવો અવાજ છે. કવિ-માત્ર અને તેની કવિતા-માત્ર પાસે એક અપેક્ષા હોય કે એ અ-પૂર્વ હોય, અ-જોડ હોય, અને એ સહજ અપેક્ષાને ઘનશ્યામની કવિતા પૂરેપૂરી સંતોષે છે.’ (પા. ૩૨૧) ઉમાશંકર જોશી કહેતા કે દિલ્લી-કલકત્તામાં કોઈ ગુજરાતી કવિ વિશે બોલવાનું હોય તો પહેલી મિનિટે એમ ન કહેવું કે આ અમારા ઉત્તમ સમર્થ કવિ છે. તમારા વક્તવ્યમાં એમની કૃતિઓની એ રીતે વાત કરો કે સાંભળનારાને આપમેળે સમજાઈ જાય. ને તો પછી તમારે એ ભાષણની છેલ્લી મિનિટે પણ કહેવું નહીં પડે કે ફલાણા ગુજરાતીના જ નહીં, ભારતીય કવિતાના એક સમર્થ, ઉત્તમ કવિ છે. મધુસૂદનભાઈ આરંભના વિધાન પછી ઘનશ્યામ ઠક્કરની કવિતા વિશે નિરંજન ભગત શું માને છે, એ વાચકને જણાવે છે અને ઉમાશંકર જોશીએ અને લાભશંકર ઠાકરે એ કવિના કાવ્યસંગ્રહોની પ્રસ્તાવનાઓ લખી છે, એ પણ જણાવે છે. અને ઉમેરે છે : ‘ઉમાશંકર અને લાભશંકર જેવાની પ્રસ્તાવનાનું ગૌરવ જેમને મળ્યું હોય [તે] તેમની કવિતામાં સત્ત્વશીલતા હોય તો જ ને ? (પા. ૨૩૨) અહીં પ્રશ્ન એ નથી કે નિરંજન, ઉમાશંકર અને લાભશંકર ‘સંકીર્તન’ કરે છે કે કેમ ? ન જ કરે. પ્રશ્ન એ છે કે મધુસૂદનભાઈની પોતાની સાહિત્ય-મીમાંસામાં ‘પ્રસ્તાવનાનું ગૌરવ’ આવા અનીક્ષણ-દોષ-યુક્ત મહત્ત્વનું સ્થાન પામી શકે ?

કર્તા વિશે કહ્યા પછી કૃતિ ઉપર આવતાં વિવેચક કહે છે : પ્રત્યેક કાવ્યસંગ્રહમાંથી એક પંક્તિ, માત્ર એક

જ પંક્તિ, કવિના સામર્થ્યની પ્રતીતિ કરાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. (મને ચાંપો વાણિયો યાદ આવી ગયો.) વિવેચક હવે પ્રતીતિ તરફ વાચકને આગળ કરે છે : ભૂરી શાહીના ફૂવાકાઠેમાંથી એક પંક્તિ :

તું આવી જ્યમ એક ફૂલ ફાગણવા આખી વસંત આવી.

આ પંક્તિ વાંચી, નિરંજન ભગત, ઉમાશંકર જોશી અને લાભશંકર ઠાકર વિશેના આડવિચારે મારું મન જરા ચઢી ગયું, પણ મધુસૂદનભાઈએ આ આસ્વાદ આપી મને પાછો ઠેકાણે આણ્યો : આખી વસંતનું પત્ની રૂપે આગમન થાય છે, લગ્નજીવનના આરંભે પતિ રૂપી ફૂલને [ગુજરાતી શબ્દ છે] પૂર્ણપણે પ્રફુલ્લાવવા માટે. પત્નીનું આવું ગૌરવ બીજા કોઈ કવિએ કર્યું છે ખરું ? (પા. ૨૩૨) મને થયું, એ વાત તો કદાચ ખરી છે. વળી ઉમાશંકરની પ્રસ્તાવના પણ છે. પણ એથી કવિતા બને ખરી ?

હવે બીજો કાવ્યસંગ્રહ, લાભશંકરવાળો. ‘અને આ કમનીય પંક્તિ પછી સાવ સામા છેડે બેસતી છતાં એવી જ કવિત્વપૂર્ણ પંક્તિ ‘જામ્બુડી ક્ષણના પ્રશ્નપાદરે’માંથી જુઓ.

‘શિશ્નના ડૂમા છૂટે’

ઉમાશંકરે જેની પ્રસ્તાવના લખી આપેલી એ પ્રફુલ્લ દામ્પત્યસૃષ્ટિની વાસંતી સૌરભ હું હજી માણતો હતો એટલે આ કવિત્વપૂર્ણ પંક્તિ આગળ જરા થંભી ગયો. વિવેચક જાણે આ કળી ગયા હોય એમ લખે છે : જો તમે prudish ન હો ને સેક્સથી સુગાતા ન હો તો જોઈ શકશો કે માત્ર ત્રણ જ શબ્દોમાં બધા જ sexual inhibitionsનો જાતીયતાના બધા જ નિષેધનો કવિ છેદ ઉડાડે છે.’ (પા. ૨૩૨)

– ઉડાડતા હશે, અમે સુગાતા નથી. પણ વાચક તરીકે અમારી અપેક્ષા એ હતી કે જાતીયતાના બધા જ નિષેધોનો લાઘવપૂર્વક છેદ ઉડાડતી બીજી બધી જ પંક્તિઓ (જે અહીં ટાંકી શકતો નથી, તે)ની વચ્ચે, એમનાથી અલગ રીતે, આ પંક્તિ ‘કવિત્વપૂર્ણ’ કઈ રીતે બને છે. નિરંજનભાઈ, ઉમાશંકરભાઈ અને લાભશંકરભાઈ, તેમ જ મધુસૂદનભાઈ કહેતા હોય તો હશે જ. પણ કઈ રીતે એ આ પુસ્તક મને જણાવશે, એમ મને

હતું. પણ વિવેચક તો એ લેખનો એ વિભાગ ત્યાં જ પૂરો કરી, ‘રૂઢ-અરૂઢ ગઝલગીત’ એ વિભાગમાં આરંભે લખે છે : ‘આ કવિએ થોડાં સુંદર ગીતો અને થોડી ઉત્તમ ગઝલો પણ આપ્યાં છે. (પા. ૨૩૨) એક નમૂનો : ‘આ મજહબોની લોહિયાળ બાણશય્યા પર / સૂતેલ ઓ ખુદા ! કરે ઉપાસના કોની ?’ ‘આ એક જ શેર ખુદા ઈશ્વરને પણ આરપાર વીંધી નાખે એવો બળવાન છે, એમ વિવેચક કહે છે. એ તો ખુદા જાણે.

ઘનશ્યામ ઠક્કરની કવિતા વિશે કોઈ અવલોકન કરવાનો મારો અહીં આશય નથી, એ સ્પષ્ટ કરું. મારો મુદ્દો મધુસૂદનભાઈની આ કવિ અંગે વિવેચન કરવાની રીત વિશે છે.

પન્ના નાયક વિશેના લેખમાં મધુસૂદનભાઈએ પન્નાબહેનની અનેક કૃતિઓનો જે આસ્વાદ કરાવ્યો છે, એ ‘અનુપમ’ છે, સાચે જ. એમનાં અનેક કાવ્યો કેવો ‘નવો જ વળાંક લઈને આવે છે. અને ‘અપાર વિસ્મયનો અનુભવ કરાવે છે’ (પા. ૧૨), એની પ્રતીતિ એ લેખ વાંચતાં થાય છે. ‘એકરારની આવી કવિતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અ-પૂર્વ અને અ-દ્વિતીય છે,’ એની પ્રતીતિ પણ એ લેખ કરાવે છે. આ મર્મિલો લેખ વાંચ્યા પછી જોકે એક સવાલ થયા કર્યો છે કે કવિ-વ્યક્તિના અંગત જીવનની ભોંયમાં જેનાં મૂળ છે, એવું કાવ્ય-વૃક્ષ હોય ત્યારે પણ, કાવ્યમાત્રમાં સાધારણીકરણ તો થાય જ ને ? મૂળ ભલે અંગત ભૂમિમાં હોય, વૃક્ષની પર્ણઘટા, એનાં પુષ્પ-ફળ તો એક સહિયારા આકાશમાં હોય.

‘સર્જકતાથી ભર્યાભર્યા’ નાટ્યકાર અને નવલિકાકાર આર. પી. શાહ વિશેનો લેખ પણ પ્રતીતિજનક અને ઉખાભર્યો બન્યો છે. મનગમતા સર્જક વધારે લખે, લખેલું છપાવે, અને અમે વાંચીએ – એવી ઉઘરાણી કરતા વિવેચક આજે કેટલા ? મધુસૂદન કાપડિયા રસજ્ઞ જ નહીં, રસતરસ્યા વિવેચક છે, એ અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતી લેખકો માટે એક મિરાત છે.

અમેરિકામાં એક ગુજરાતી લેખક રૂપે વસવું એટલે શું, એ અંગે મધુસૂદનભાઈની જે સમજણ છે, એ અમેરિકાના આવતી કાલના ગુજરાતી લેખક માટે મોંઘો

વારસો છે. સુચી વ્યાસ ફિલાડેલ્ફિયામાં રહી અમેરિકાના વિવિધ સમાજોના ‘ડ્રગ વ્યસનીઓને સમાજમાં ફરી સ્થાપિત કરવાના વ્યવસાયમાં છે.’ (પા. ૨૮૧) અને એ અનુભવમાંથી એમની કેટલીક કૃતિઓ નીપજી આવી છે, એ મધુસૂદનભાઈની નજરે ચઢે છે. પણ એ કૃતિઓની સર્જકતા ક્યાં છે, એ આ સાહિત્ય-મર્મજ્ઞ વિવેચક આબાદ પારખે છે : ‘એમની [સુચી વ્યાસની] પાસે નિરીક્ષણશક્તિ અને સંવેદનશીલતા છે પણ સૌથી વિશેષ એમને તળપદ ભાષા અને સ્ફૂર્તિલી શૈલીનું વરદાન મળ્યું છે તેથી આ ચરિત્ર આસ્વાદ્ય બન્યાં છે.’ (પા. ૨૮૧)

૭

ભારતથી અમેરિકા આવીને વસેલી વસ્તીની પહેલી પેઢીનો આ આખો લેખન-ખેલ છે. બીજી પેઢી ગુજરાતી સાહિત્ય-લેખનના આ દશ્યમાં અદશ્ય છે. છતાં જે એકમાત્ર પેઢીની વાત માંડી છે એમાં મધુસૂદનભાઈએ એક પાળ બાંધી છે; ‘જે લેખકોમાં ‘સર્જકતાનો સ્ફુલ્લિંગ ન હોય તેમનો સમાવેશ [આ પુસ્તકમાં] ન કરવો’ એમ કહ્યા પછી એ ઉમેરે છે : ‘એક બીજા પ્રકારના લેખકોનો સમાવેશ પણ નથી કર્યો. જેમ કે ભારતથી અહીં અમેરિકા આવીને વસેલા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનો. દષ્ટાંત તરીકે આદિલ મન્સૂરી કે મધુ રાય.’ (પા. ૭) (‘હરિ હરિ’ – એવું આપણે કોની સાથે કહીશું – જે બે રીતે મધુસૂદન છે એમની સાથે કે જે ‘જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી’ ત્યાં સદા જીવંત છે એવા મધુ સાથે ?!)

મધુસૂદનભાઈની બે ભૂમિકાઓ વચ્ચે આ સ્થળે ટકરામણ થાય છે : અમેરિકામાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્યકારો અંગે કઈ રીતે લખવું છે ? ‘કૃતિને જ નજર સમક્ષ રાખી છે, એના કર્તાને નહીં’ (પ્રસ્તાવના, પા. ૮) એ રીતે; કે ‘ભારતથી અહીં અમેરિકા આવીને વસેલા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનો’ સમાવેશ ન કરવો, એ રીતે ? વાત વધારે સ્પષ્ટ એક ત્રીજા મુદ્દા પર થાય છે :

ડાયસ્પોરિક અનુભવને વ્યક્ત કરતી સાહિત્યકૃતિઓ માટેના મધુસૂદનભાઈના યોગ્ય આગ્રહના મુદ્દા પર. આદિલની કેટલીક કવિતા અને મધુ રાયનું કેટલુંક ગદ્ય ડાયસ્પોરિક અનુભવને જે કલાત્મક, વેધક અને અનુભવપરક રીતે વ્યક્ત કરે છે, એ જોતાં એમણે પોતાના ભારતવાસ દરમિયાન ઉત્તમ સાહિત્ય રચ્યું હતું. એ એમના ગુનાને માફ કરી દેવો ઘટે ! કે પછી જેમ બાબુ સુથાર માટે, એમની કૃતિઓ મધુસૂદનભાઈની પહોંચની બહાર હતી છતાં એમને આ પુસ્તકમાં સમાવવા જેવી લાગી અને શિરીષ પંચાલ પાસે એક લેખ મેળવી છાપ્યો, એમ મનીષા, મધુ અને આદિલની કૃતિઓ વિશે પણ કરી શકાત. કોઈ ને કોઈ શિરીષ સહાયમાં આગળ આવત. વર્જિલ જ્યાં અટકે ત્યાં બિએટ્રીસનું કામ શરૂ થાય. મનસુખલાલીય મર્યાદાઓને ઓળંગીને મધુસૂદનભાઈના બિએટ્રીસ-લેખનનું પુસ્તક હવે લખાય એ શુભેચ્છા.

૮

આવી મર્યાદાઓની ચર્ચાથી આ ગ્રંથનું ઐતિહાસિક તેમ જ વિવેચન-કૃતિ લેખનું મહત્ત્વ રખે ઓછું અંકાય. ડાયસ્પોરા અંગેની સૈદ્ધાંતિક ચર્ચાથી શરૂ કરી અનેક સ્મરણીય નાટકો, કાવ્યો, નવલિકાઓ, નિબંધો, પ્રવાસવર્ણનોના સટીક અને અનેક ઉદાહરણોથી સમૃદ્ધ એવા આસ્વાદ્ય સુધી, આ પુસ્તકની રસસૃષ્ટિ વિસ્તીર્ણ છે. અમેરિકાવાસી ગુજરાતી લેખકોએ તો આ પુસ્તકનું નિયમિત સેવન, ઔષધી રૂપે તેમ જ આસ્વાદ્ય પેય રૂપે કરવા જેવું છે. અમેરિકા-પ્રવાસના રસિયા ગુજરાતી લેખકોએ પણ મધુસૂદનભાઈએ ‘પાઘડી સંભાળવાની’ જે સલાહ સૂચવી છે, એ સાંભળવા જેવી છે. આ બધી ચોકડીઓની બહાર જે અદનો વાચક છે, એને માટે તો આ પુસ્તક અનેક – કદાચ અજાણ્યા, ઓછા જાણીતા ડાયસ્પોરિક લેખકો સાથેના સહૃદય સંબંધના શુભારંભ સમું છે.

□

ઓગણીસમી સદીની ગુજરાતી ગ્રંથસમૃદ્ધિ - દીપક મહેતા

દર્શક ફાઉન્ડેશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૦, ડે. ૨૪૦, રૂ. ૧૫૦

ચીલો ચાતરતું પુસ્તક

હેમંત દવે

ન ગમે તોપણ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી કે આપણામાં ઐતિહાસિક ઇન્દ્રિયનો અભાવ છે. જાળવણી સ્મારકની હોય કે પુસ્તકની, પત્રોની હોય કે સામયિકોની - આપણી બેદરકારીનું અને એથી આપણી તદ્વિષયક નિષ્ફળતાનું આપણને ભાગ્યે જ સંજ્ઞાન થાય છે. ને નથી થતું એટલે એ દિશામાં સાચવણીના કશા પ્રયત્નો પણ ભાગ્યે જ થતા હોય છે. દાખલા તરીકે, નવી ટેકનોલોજીની મદદથી જૂનાં પુસ્તકોને એની એ જ છપાઈ જાળવી રાખીને, ઉત્તમ રીતે પુનઃ ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય છે. તેમ છતાં કોણ જાણે કેમ આપણને વધારે સુંદર રીતે (ખરેખર ?) મુદ્રિત કરવાને બહાને આવાં પુસ્તકોનું ફરી, નવેસરથી, મુદ્રણ કરવાનું-કરાવવાનું માફક આવી ગયું છે. એ વાત જુદી કે આપણે એને વધારે સુંદર રીતે મુદ્રિત તો કરી શકતા જ નથી; આપણે તો એના મૂળ સૌંદર્યને પણ મારી નાખીએ છીએ !^૧ આને કારણે મારા જેવા કેટલાય વાચકો આવાં નવાં પુસ્તકોની હોય તે કરતાં વધુ કિંમત આપીને પણ, જૂનાં પુસ્તકો મળતાં હોય તો તે મેળવવાં ને વાંચવાં વધુ પસંદ કરે. પણ સામાન્ય રીતે આવાં પુસ્તકો દુર્લભ હોય છે. આવાં પુસ્તકોની અંકીય આવૃત્તિઓ (digital edition) ઉપલબ્ધ થાય તો આ નવાં પુસ્તકોના ત્રાસમાંથી બચી શકાય. પણ એ તો થાય ત્યારે ખરું. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા દ્વારા કેટલાંક જૂનાં અને દુર્લભ પુસ્તકોની અંકીય આવૃત્તિ ઘનાંકિતાઓમાં બહાર પાડવામાં આવી રહી છે તે આનંદની વાત છે. સભાએ આ અંકીય આવૃત્તિઓ પરથી એનાં પુસ્તકો પણ કરવાં જોઈએ.

અંકીય આવૃત્તિઓ બહાર પાડવાના, ઉપર જણાવેલા, પ્રકલ્પ સાથે ગાઢ રીતે સાથે સંકળાયેલા દીપક મહેતાએ મુંબઈ સમાચારમાં ચાલતી તેમની કટાર 'વર્ડનેટ'માં દુર્લભ પુસ્તકો વિશે અવારનવાર જે કેટલાક લેખો લખેલા તેનો સંગ્રહ એટલે આ પુસ્તક. પ્રસ્તુત પુસ્તક, તેનું શીર્ષક સ્પષ્ટ કરે છે તેમ, ઓગણીસમી સદીનાં ગુજરાતી ભાષાનાં કેટલાંક દુર્લભ પુસ્તકો અને તેમના બનાવનારા લેખકો-મુદ્રકોની વાત કરે છે.^૨

પુસ્તકનો 'દીબાચો' નર્મદના રાજ્યરંગનાં આ પ્રસિદ્ધ વાક્યોથી ઊઘડે છે : 'એક છે, અનેક છે; નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે', વગેરે. ઓગણીસમી સદીનાં દુર્લભ પુસ્તકોને લગતા આ ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ 'પ્રસ્તાવના'ને ઠેકાણે પ્રયોજાયેલો 'દીબાચો' જેવો ફારસી શબ્દ ક્ષણાર્ધમાં જ વાચકને ઓગણીસમી સદીમાં દોરી જાય છે. આ શબ્દપ્રયોગ કરીને લેખક ગુજરાતી પુસ્તકપ્રકાશનની પ્રવૃત્તિમાં રહેલા પારસીઓના સિંહફાળાને અંજલિ આપે છે તો એ પરાક્રમી પ્રજાનાં પ્રદાનો પરત્વે આપણે જે ઘોર અજ્ઞાન અને અન્યાય દાખવ્યાં છે તેનું પણ જાણે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

હું માનું છું ત્યાં સુધી દુર્લભ પુસ્તકો વિશે ગુજરાતી ભાષામાં આ પહેલું જ પુસ્તક છે, ને એ નાતે આ પુસ્તક ઐતિહાસિક રીતે મહત્ત્વનું બને છે. પુસ્તક દુર્લભ ક્યારે કહેવાય તે માટેના માપદંડોની તેમણે જે સવિગત, સોદાહરણ જાણકારી આપી છે તે પણ આપણી ભાષામાં મારી જાણમાં પહેલવહેલી છે. લેખકે ખણખોદ કરીને સામાન્ય રીતે ગ્રંથાલયોમાં ન જોવા મળે તેવાં કેટલાંયે

પુસ્તકો વિશે માહિતી રજૂ કરી છે, અથવા તે વિશે નવી જાણકારી સંપાદવી આપી છે. આવાં પુસ્તકોના તેમણે ચહેરા-મહોરા પણ ઉપલબ્ધ કરાવી આપ્યા છે : જે પુસ્તક વિશે લેખ હોય તે પુસ્તકનું સ્કેન કરેલું મુખપૃષ્ઠ અથવા શીર્ષકપૃષ્ઠ આપવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકોના લેખકો કે તેમની સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓની પણ જ્યાં મળી ને જરૂર જણાઈ ત્યાં છબી આપી છે. એ રીતે એનું એક આગવું મૂલ્ય છે. બને કે આમાંની કેટલીક, કે સારી એવી, માહિતી અન્યત્ર મળતી હોય, પણ એ માહિતી છૂટીછવાયી હશે તે પણ એટલું જ સાચું હશે. એક જ સ્થળે ગુજરાતી ભાષાને લગતાં આટલાં દુર્લભ પુસ્તકોની માહિતી મળે એ આ રાંકડી ભાષા માટે હરખાવાની વાત છે. અને એ અર્થમાં આ પુસ્તક ભોંય ભાંગનારું છે.

આમ આ પુસ્તક ઘણી રીતે સમૃદ્ધ છે. અલબત્ત બધા લેખો દુર્લભ પુસ્તકો વિશે જ છે એવું નથી. ‘અમદાવાદના ઇતિહાસનો ઇતિહાસ’, ‘નર્મદનું પહેલું પુસ્તક’, ‘નર્મકોશના છાપકામના આટાપાટા’, ભદ્રંભદ્ર વિશે ‘અપ્રિય સત્યવક્તા’, હિન્દ અને બ્રિટાનિયા વિશે ‘પહેલી રાજકીય નવલકથા’ જેવા સર્વ સામાન્ય લેખો પણ છે. ખરા અર્થમાં ‘પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા’ કરનાર હાજી સુલેમાન શાહ મહમદ જેવા લેખક વિશે ટૂંકો પણ રસપ્રદ લેખ છે.

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ક્યાંય ન ઉલ્લેખાયેલાં પુસ્તકો, બલકે કોઈ સૂચિમાં પણ ન નોંધાયેલાં પુસ્તકો તેમણે શોધી કાઢ્યાં છે. આવાં પુસ્તકો તેમણે જુદાંજુદાં ગ્રંથાલયોમાંથી ખોદી કાઢી, તેના વિશે વિગતવાર લેખો કર્યા છે. જેમ કે, ગજલસતાંન કે કહેવતો પાછળની કથાઓ આપતું પુસ્તક – કહેવતમૂલ. આ છેલ્લા પુસ્તક વિશે લેખક લખે છે કે,

૧૮૬૭ પહેલાં છપાયેલાં ગુજરાતી પુસ્તકોની એલેકઝાન્ડર ગ્રાન્ટે તૈયાર કરેલી સૂચિમાં આ પુસ્તક નોંધાયું નથી. બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની લાઇબ્રેરીમાંનાં ગુજરાતી પુસ્તકોની જે. એફ. બ્લમહાર્ટે ૧૮૯૨માં તૈયાર કરેલી સૂચિમાં પણ આ પુસ્તક જોવા મળતું નથી. પારસી સાહિત્યના ખજાના જેવી મુંબઈની કામા ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ લાઇબ્રેરીના છાપેલા કેટલોગમાં પણ આ પુસ્તકનો ઉલ્લેખ નથી.

૨૦૦૪માં પ્રગટ થયેલ અચ્યુત યાજ્ઞિક અને હિરીટ ભાવસાર સંપાદિત ‘ગુજરાતી આદિમુદ્રિત ગ્રંથોની સૂચિ’માં પણ નોંધાયું નથી. (પૃ. ૫૫)

ઉપરોક્ત વિધાનો પરથી તેમણે આવાં, ઇતિહાસની નજરથી ઓઝલ રહેલાં, પુસ્તકોને શોધી કાઢવામાં લીધેલી મહેનતનો તથા તે પાછળ તેમણે ખર્ચેલા સમયનો અંદાજ આવશે. સામાન્ય રીતે, આપણે ત્યાં ગઝલની વાત કરતાં એનો પ્રારંભ બાળાશંકર કંથારિયાથી કરવામાં આવે છે (સર. ‘બાલ’થી ‘બેફામ’ જેવા લેખો), અને તે ખોટું નથી, પણ હવે આ પુસ્તકમાં અપાયેલી ગઝલોની ગુજરાતીમાં પ્રારંભકાળે લખાયેલી બાળાશંકર કંથારિયા, મણિલાલ નભુભાઈ જેવા કવિઓની ગઝલો પર કેવી ને કેટલી અસર પડી તે પણ તપાસી જોવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં-તપાસતાં ગુજરાતી ગઝલ સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે આ પુસ્તક અત્યંત મહત્ત્વનું સાબિત થાય તેમ બને.

કહેવતો વિશેનાં, પ્રવાસનાં, બગીચાને લગતાં, કે દેશી રમતો અંગેનાં પુસ્તકો વિશે તથા ગાયનશતક જેવા ગ્રંથો વિશે લેખકે કરેલા લેખ જેને હર્ષવદન ત્રિવેદી સાહિત્યનો ‘સબલ્ટર્ન’ ઇતિહાસ કહે છે તે લખવા માટે પાયાની ભૂમિકા ભજવવાના છે તે સ્પષ્ટ છે. પરંતુ કમનસીબે આવાં પુસ્તકો – ‘સબલ્ટર્ન’ વર્ગનાં હોવાથી ? – મળતાં નથી તો પુનર્મુદ્રિત પણ થતાં નથી, ને એથી એનો ઇતિહાસ પણ આપણા દૃષ્ટિપથથી દૂર જ રહે છે. આવા જ એક પુસ્તક માટે લેખક વાજબી રીતે કહે છે કે ‘ગુજરાતમાં રમાતી દેશી રમતોનો આવો ખજાનો આજે આપણને કોઈ પુસ્તકમાંથી મળે નહીં. આપણી અકાદમીઓ અને પરિષદો જૂનાં પુસ્તકો ફરી છપાવે છે, પણ તે તો સાહિત્યની દુનિયાનાં મોટાં માથાંનાં. આવાં પુસ્તકો તરફ તો તેમની નજરે ક્યાંથી જાય ?’ (પૃ. ૨૨૪)

મુંબઈના કોઈ એક જાણીતા પુસ્તકાલયમાં નરસિંહરાવની હાંસિયાનોંધો સાથેનું પુસ્તક વેચી દેવામાં આવેલું તેની રડવું કે કોધ કરવો તે જ ન સમજાય તેવી વાત તેમણે નોંધી છે (પૃ. ૩).^૩ પશ્ચિમમાં તો બ્લેઈક જેવા કવિઓની આવી હાંસિયાનોંધો તેમના સંપૂર્ણ વાઙ્મયમાં બાઈજજત સમાવી લેવાય છે. નોંધની વાત જવા દઈએ. સુધારકયુગ, પંડિતયુગ, અને ગાંધીયુગના – રમણ સોની વાજબી રીતે જ એને ‘અનુપંડિતયુગ’ કહે છે (૨૦૧૦ : ૧૬૮) – એ સાક્ષરોએ ગુજરાતી સિવાયની બીજી

ભાષામાં લખાણ કર્યા છે, ને એ લખાણ અગત્યનાં છે, તો પણ, જ્યારે તેમના 'સંપૂર્ણ સાહિત્ય'નો ઉદ્ધાર થાય ત્યારે તેમનું પુનર્મુદ્રણ તો ન જ થાય પણ તેની સરખી સૂચિયે ન મળે ! દલપતરામનાં વ્રજભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો કે મણિલાલ નભુભાઈ, આનંદશંકર, નરસિંહરાવ, બ. ક. ઠાકોર, ઇ. વિદ્વાનોનાં અંગ્રેજી લખાણો ક્યાં સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે ? ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની એવી માન્યતા જણાય છે કે આપણો નાતો તો 'ગુજરાતી' ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો સાથે જ !

ગુજરાતી ભાષામાં છપાયેલું પહેલું પુસ્તક તે રોબર્ટ ડ્રમંડનું *Illustrations of the Grammatical Parts of the Guzerattee, Mahratta & English Languages* છે. (Drummondનો ઉચ્ચાર ગુજરાતી સાહિત્યકોશમાં 'ડુમંડ' એવો ખોટો આપ્યો છે. તેની લેખકે બરાબર નોંધ લીધી છે. ગુજરાતી આદિમુદ્રિત ગ્રંથોની સૂચિમાં પણ આ ઉચ્ચાર ડ્રમંડને ઠેકાણે 'ડુમંડ' એવો ખોટો નોંધાયો છે. લેખક વાચકનું ધ્યાન એ તરફ દોરે છે કે અહીં 'મરાઠીનો ઉલ્લેખ મહરટ્ટ તરીકે થયો છે, મરાઠી તરીકે નહીં.' (પૃ. ૧૨) હવે આ પુસ્તકના નામને ગુજરાતી લિપિમાં મૂકતાં મરાઠીને 'મહરટ્ટ' લખવાને કોઈ જ કારણ નથી. જેમ ગુજરાતીની જોડણી Guzerattee એમ કરી છે તો પણ આપણે ગુજરાતીમાં 'ગુઝેરાત્તી' કે 'ગુઝેરાટ્ટી' નથી લખતા તેમ જ તો. આ પુસ્તકમાં કહેવતોનો પણ સમાવેશ થયો છે એથી કહેવતસંગ્રહ તરીકે પણ એનું મૂલ્ય છે. તેમાં સતી થવાની ક્રિયાનું પણ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આવી, ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અગત્યની વિગતો પણ લેખક નોંધતા જાય છે.

આ અતિ મહત્વના પુસ્તક વિશે ગુજરાતી સાહિત્યકોશમાં હોવી જોઈતી જરૂરી વિગતોનો અભાવ છે એ બાબતે તેઓ નોંધે છે કે, 'મુંબઈમાં છપાયેલું ડ્રમંડનું આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાનું પહેલવહેલું મુદ્રિત પુસ્તક છે એવો તો વહેમ સુધ્ધાં પ્રકાશક પરિષદને, સંપાદક ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાને કે અધિકરણ લખનાર નિરંજના વોરાને ગયો નથી. અને વહેમ સુધ્ધાં ન ગયો હોય તો

આવી ઐતિહાસિક મહત્વની હકીકતનો ઉલ્લેખ તો ક્યાંથી હોય ?' (પૃ. ૧૪) આ ખરેખર કમનસીબ છે. કમનસીબ એટલા માટે કે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસના ગ્રંથ ઝની ભૂમિકામાં યશવન્ત શુક્લે આ પુસ્તક વિશે યોખ્યા શબ્દોમાં જણાવ્યું છે કે, '૧૮૦૮માં ડો. ડ્રમંડ નામના સર્જને ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દસંગ્રહ અને વ્યાકરણ તૈયાર કરેલાં તેમાં ગુજરાતી ટાઈપ પહેલવહેલા વપરાયેલા.' (૧૯૭૮ : ૧૦) સાવ જ હાથવગાં સાધનોનો પણ આપણે સમુચિત ઉપયોગ કરી શકતા નથી. કેવી ભયંકર બેદરકારી !

ફરહૂનજી મર્ઝબાન અંગેના લેખમાં લેખક સખેદ ને સારી નોંધ લે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જેવી ને જેટલી નોંધ પારસીઓના પ્રદાનની લેવાવી જોઈએ તેટલી લેવાઈ નથી. પ્રિયોળકર જેવા બિનગુજરાતી વિદ્વાને પણ આપણા આ પૂર્વગ્રહની નોંધ લીધેલી અને લખેલું કે 'પારસી લોકોના ગ્રંથોને ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્થાન મળતું નથી એ યોગ્ય નથી.' (૧૯૫૦/૨૦૦૬ : ૨૨૪) ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના પૂર્વોક્ત તૃતીય ખંડની ભૂમિકામાં યશવન્ત શુક્લે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ વર્તમાનપત્ર કાઢનાર ફરહૂનજી વિશે જે લખ્યું છે તેમાં આ પૂર્વગ્રહ બરાબર ઊપસી આવ્યો છે : 'સાહસિક પારસી કોમના એક નબીરાએ "મુમબઈ સમાચાર" નામે અઠવાડિક કાઢવા માંડ્યું !' (૧૯૭૮ : ૧૦). લેખક માર્મિકતાથી લખે છે કે, 'પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૭૬માં પ્રગટ થઈ ત્યારે તો ભૂમિકા-લેખકને એ "એક નબીરા"નું નામ આપવાની - સાહિત્યના ઇતિહાસના પુસ્તકમાં પણ જરૂર ન જણાઈ, પણ બીજી આવૃત્તિના સંપાદક, પરામર્શક કે પ્રકાશકને ન જણાઈ !' (પૃ. ૨૭) બીજી આવૃત્તિના સંપાદક રમણ સોનીની ઝીણી નજરમાંથી આ હકીકત છટકી ગઈ છે એ મને જરા આશ્ચર્યકારક લાગે છે. પણ, અહીં એક નાનો વિગતદોષ છે : આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૭૬માં નહીં પણ ૧૯૭૮માં થયેલી.

આ પુસ્તક મુખ્યત્વે માહિતીપ્રધાન હોવા છતાં એમાં વિવેચન કે ચિકિત્સા નથી તેમ નથી. જેમ કે, ફડકેકૃત ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાં ગુજરાતી શબ્દોની

પારસીશાઈ તથા ‘શુદ્ધ’ એમ બેઉ જોડણી મૂકી છે તે અંગે ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ વિનોદમાં લખેલું કે ‘ગુજરાતીમાં શુદ્ધ હોય જ નહીં અને જોડાક્ષર વગરનું અશુદ્ધ એટલે ગુજરાતીમાં – એવો એ સ્વર્ગવાસી શાસ્ત્રીનો ખ્યાલ હશે ?’ પણ આપણા લેખકે બતાવ્યું છે કે,

[...] ૧૯મી સદીમાં પારસી લેખકો અને વાચકો જોડાક્ષરોથી બને તેટલા દૂર રહેતા હતા. [...] બોમ્બે એજ્યુકેશન સોસાયટી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં એક જ પુસ્તક ‘વાણિયા ગુજરાતી’ અને ‘પારસી ગુજરાતી’ એમ બે આવૃત્તિમાં પ્રગટ કરતી ! [...] ફંડકે પોતે શિક્ષામંડળીના નોકર હતા અને શિક્ષામંડળની સૂચનાથી તેમણે આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું એટલે સોસાયટીની તે વખતની નીતિ પ્રમાણે ‘વાણિયા’ (=હિંદુ) અને પારસી, બંને પ્રકારના વાચકોની સગવડ સાચવવા તેમણે ‘શુદ્ધ’ અને ‘અશુદ્ધ’ શબ્દનો પ્રયોગ જોડાજોડ કર્યો.’ (પૃ. ૪૫; સર. પૃ. ૧૦૮)

ગુજરાતી ભાષાની ‘માન્ય’ જોડણી અને એની પ્રક્રિયા અંગે મૂળ સાધનોના પ્રત્યક્ષ પરિચયના અભાવે કેવળ ‘સત્તા અને જ્ઞાન અને ઉપાશ્રિતો’ વિશેના સિદ્ધાંતોને જોરે ચાલતી, અને ચલાવાતી, નિરાધાર માન્યતાઓ સંદર્ભે (સર. સેબાસ્ટિઅન ૨૦૦૯; ઉપાધ્યાય ૨૦૧૦) આવાં અવલોકનનું મૂલ્ય કેટલું છે તે સ્પષ્ટ જ છે. ‘વાણિયા ગુજરાતી’ અને ‘પારસી ગુજરાતી’ના આ ભેદ વિશે પ્રિયોળકરે પણ લખ્યું છે :

પારસી અને હિંદુની ભાષામાં રહેલા ભેદનો ફાયદો લઈને ગુજરાતી ભાષામાં ‘પારશીસ્તાન’ ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન પણ ૧૮૫૯ની સાલમાં થયો. સરકારી શિક્ષણખાતાના ડાયરેક્ટર મિ. હાવર્ડ આ કલ્પનાના જનક હતા. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ‘પારસી ગુજરાતી’ અને ‘હિંદુ ગુજરાતી’, આવી બે જુદી જુદી પરીક્ષાઓ લેવાવી જોઈએ એવો ડાયરેક્ટર સાહેબે ઠરાવ આણ્યો હતો [...]. (૧૯૫૦/૨૦૦૬:૨૨૩)

કહેવતમૂલ નામના પુસ્તકમાં તેના સંગ્રાહક પેશતનજી કાવશજી રબાડીએ કેટલીયે કહેવતો વિશેની ઉત્પત્તિકથાઓ જોડી કાઢી છે. આ સંદર્ભે લેખક મહત્ત્વનું વિધાન કરે છે કે, ‘અહીં જે છે તે ટૂંકી વાર્તાઓ નથી. આ પુસ્તક ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ નથી. પણ આપણી ભાષામાં ટૂંકી વાર્તા અવતરી તે પહેલાંની ભૂમિકા બાંધતી જે કથાકૃતિઓ ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાઈ – ખાસ કરીને પારસી લેખકોને હાથે રચાઈ – તેનું સબળ

પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે તેવું આ પુસ્તક છે.’ (પૃ. ૧૦૩) ગુજરાતી ગદ્યની બાંધણી કમશ: કેવી રચાતી આવી અને પાછળથી ઉદ્ભવેલાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોને એમાંથી કેવી મદદ મળી હશે તે વિશે આવાં, કહેવતમૂલની કથાઓ જેવાં, લખાણો ઉપયોગી નીવડે. રા. વિ. પાઠકે તેમના ‘ટૂંકી વાર્તા’ એ લેખમાં વાર્તા અને ટૂંકી વચ્ચેના સંબંધ વિશે કરેલી ચર્ચાનું (૧૯૫૯ : ૧૩૪થી આગળ) તથા ર. છો. પરીખે ‘દ્વિરેફની વાતો’ના પ્રારંભે આલ્ફ્રેડ વોર્ડના કામનો હવાલો આપી જે ચર્ચા કરી છે તેનું આ સંદર્ભમાં સ્મરણ કરી શકાય (૧૯૬૫ : ૫). બટકે, એ રીતે આવું કામ ગુજરાતી વાર્તાના સંદર્ભમાં પણ કરી શકાય.

હોપ વાચનમાળા અંગેના લેખમાં આ વાચનમાળાના બધા જ સભ્યો હિંદુ ગુજરાતીઓ હતા એમ નોંધી લેખક જણાવે છે કે, ‘મુંબઈમાં અગાઉ આવાં કામો માટે કમિટીઓ નિમાતી તેમાં પારસીઓ અને મુસ્લિમોને પણ યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું ખાસ ધ્યાન રખાતું.’ (પૃ. ૭૬) લેખકે પ્રતિસંદર્ભ આપ્યો નથી, પણ તેમના લેખ ‘પહેલવહેલાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો’માં પાઠ્યપુસ્તકોના કામ માટે જે સમિતિ બનાવવામાં આવી તેમાં ‘ચાર પારસી, ચાર મુસલમાન, ચાર હિંદુ સભ્યો’ હતા એમ તેમણે લખ્યું છે, તેનો સંદર્ભ તેમના મનમાં છે એ સ્પષ્ટ છે (પૃ. ૩૫). અલબત્ત, એમ દલીલ કરી શકાય કે મુંબઈમાં શિક્ષિત પારસીઓની તથા મુસલમાનોની સંખ્યા સારી હતી તેમજ જાહેરજીવનમાં તેમનું યોગદાન પણ નોંધપાત્ર હતું ને એથી તેઓને સમિતિમાં સ્થાન મળ્યું હશે. ઓગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં કામ કરતી ‘સ્કુલ્ટ્રસ લિટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી’માં પણ, ફ. મો. ઝવેરી નોંધે છે તેમ, ‘પારસીઓ, મુસ્લીમો (તત્સમ), ગુજરાતીઓ, દક્ષણીઓ સાથે મળી કામ કરતા હતા.’ (૧૯૩૪-૩૫ : ૪) આવા નિર્દેશો પરથી મુંબઈના જાહેરજીવનમાં એ કાળે મુસ્લિમ ગુજરાતીઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હતા એમ સમજાય છે. પારસીઓની વસ્તી આજે પણ સુરતની દક્ષિણે અને તેમાંયે મુંબઈમાં જ સુવિપુલ છે તે પણ અકસ્માત નહીં જ. અમદાવાદમાં પરિસ્થિતિ એથી જુદી ને પરિણામે બધા સભ્ય હિંદુ એમ કલ્પના કરી શકાય. વળી, આ પસંદગી આપણે જાણીએ છીએ તેમ, હોપની પોતાની હતી. હોપ

વાચનમાળાના એક સભ્ય મોહનલાલ ઝવેરીના સુપુત્ર કૃ. મો. ઝવેરી લખે છે કે, 'માત્ર ગુજરાતને અનુસરતી માળા જ બનાવવી એવા ઉદ્દેશથી કેળવણીખાતાના ચુંદા હોદ્દાદારોને પસંદ કરી, તેમની પાસે એ કામ કરાવવામાં આવેલું.' (ઝવેરી ૧૯૫૧:૧૨૫) તો મહિપતરામ રૂપરામે ૧૮૫૮માં આપેલા અને બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયેલા વ્યાખ્યાનમાંથી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ પોતાના સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શનમાં જૂની ગુજરાતીના જે સુદીર્ઘ ઉતારા ટાંક્યા છે (૧૯૧૧/૧૯૬૯ : ૧૫-૧૭) તે પરથી, તેમજ તેમણે જુદાંજુદાં પુસ્તકોમાંથી આપેલા એવા જ ઉતારા પરથી (સર. એજ, પૃ. ૧૭થી આગળ) પણ, અમદાવાદની ગુજરાતી ભાષા તે સમયે કેટલી જુદી હતી તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે. હોય સંભવતઃ આ પ્રકારની 'શુદ્ધ', હાલ શિષ્ટ કહેવાતી, ભાષામાં લખાયેલી વાચનમાળા બનાવવા ઇચ્છતા હતા.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તફરૂંચીની તો અનેક ઘટનાઓ છે. પણ એ તમામ કિસ્સાઓના આદ્યરૂપ સરખો કિસ્સો તેમણે 'તફરૂંચીનો એક અજબ કિસ્સો' લેખમાં નોંધ્યો છે. નર્મદના મિત્ર હીરાચંદ કાનજીએ આખાના છપ્પા સંપાદિત કરીને છપાવેલા. આ છપ્પાના પાઠ તો ઠીક, પણ મૂળ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાની પણ સીધી જ ઉઠાંતરી કાનજી ભીમજી પૂજારાએ કરી પોતાનું પુસ્તક પ્રગટ કરાવી દીધેલું ! ને કમનસીબી તો એ કે હીરાચંદ કાનજીએ શ્રમ ઉઠાવી કરી આપેલું સંપાદન વિસરાઈ ગયું, ને લેખક લખે છે તેમ, 'તેમની પ્રસ્તાવના અને ૭૫૦ છપ્પાની તફરૂંચી કરનાર પૂજારા પાંચમાં પુછાતા રહ્યા છે ! (પૃ. ૧૦૨)

'ઝીણી ઝીણી વિગતો અંગે ખાંખાંખોળાં' કરવાની લેખકની નીતિને કારણે જ આવી, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ અગત્યની કહી શકાય તેવી વિગતો સાંપડી છે.

કરણઘેલો અને મોચનગડની તુલના કરતા અભ્યાસમાં લેખક વિમાસે છે કે 'ગુજરાતના જયની કોઈ ગાથા લખવાનું નંદશંકરે કેમ પસંદ નહીં કર્યું હોય ?' ને પછી એવી સંભાવના વિચારે છે કે નંદશંકરનાં ઊગતાં વર્ષોનું સૂરત એટલે 'એક હારેલું, થાકેલું, હતાશ શહેર' ને એટલે

લેખકે આવું નિરાશાવાદી, પરાજયવાદી કથાનક પસંદ કર્યું. આ કલ્પના બહુ રસપ્રદ હોવા છતાં સાચી (લાગતી) નથી. આમાં ગુજરાતનો દેખીતો પરાજય ભલે હોય પણ એમાં ધર્મનો જય હતો - ધર્મનો જય એટલે પારકી સ્ત્રી પર નજર બગાડનારને એનું ભૂંડું પરિણામ ભોગવવું પડે છે એમ. નંદશંકરના જીવનચરિત્રના લેખક વિનાયક મહેતા લખે છે : 'પોતે [=નંદશંકર] કહેતા કે "એક જમાનો અસ્ત પામતો, બીજો ઉદયગિરિ ઉપર ડોલતો. મગરૂબીનો માર-વ્યભિચારની હાર; ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય - આનો ચિતાર આલેખવા ઉચિત ઐતિહાસિક સમય પસંદ કરવાની મારી ઇચ્છા હતી.'" (મહેતા ૧૯૧૬/૧૯૬૧ : ૧૭૭). નંદશંકરે ચાંપાનેર પતન, સોમનાથ પરાજય અને ખિલજીનું આક્રમણ એ ત્રણ વિષય મૂળે પસંદ કરેલા અને છેવટે તેમણે કળશ આ છેલ્લા પ્રસંગ પર ઢોળ્યો. આ ત્રણેમાં પાપનો ક્ષય અને ધર્મનો જય હતો, એમ નંદશંકરને લાગેલું (સર. મહેતા, એ જ). એ સિવાય પણ નંદશંકરની સામે નવલકથાનાં જે પ્રતિમાનો હતાં તે લાસ્ટ ઓફ ધ બેરન્સ, લાસ્ટ ડેઝ ઓફ પોમ્પિયાઈ, લાસ્ટ ઓફ ધ ટ્રિબ્યૂન્સ જેવી કૃતિઓનાં હતાં. અને આ સંદર્ભમાં મનીષા દવેએ નોંધ્યું છે તેમ આ ઇંગ્લિશ નવલકથાઓમાં આવતા 'લાસ્ટ' શબ્દના સંદર્ભમાં નંદશંકરની કૃતિના શીર્ષકમાં આવતો છેલ્લો શબ્દ - 'ગુજરાતનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા' - ખાસ નોંધપાત્ર છે (૨૦૦૨ : ૧, નોંધ ૧).

'ઇંગ્લેન્ડનાં ત્રણ પ્રવાસવર્ણન'માં દીપક મહેતા લખે છે કે ગુજરાતી ઇતિહાસનાં કે વિવેચનનાં કે ગુજરાતી સાહિત્યકોશ સરખા સંદર્ભગ્રંથોમાં પણ ઇંગ્લાન્ડની મુસાફરીનું વર્ણન (હા, 'ઈ'ના માથે અનુસ્વાર નથી મુકાયો; લેખકે પુસ્તકનું નામ 'ઇંગ્લેન્ડની મુસાફરીનું વર્ણન' આપ્યું છે તે, મુદ્રણદોષ ન હોય તો, સરતચૂક જણાય છે) એ નામના ૧૮૬૨માં પ્રકાશિત મહિપતરામ રૂપરામના પુસ્તકને 'ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ પ્રવાસગ્રંથ' ગણાવવામાં આવે છે (પૃ. ૭૮). પણ એ પહેલાં ડોસાભાઈ ફરાંમજી કરાકાનું ગરેટ બરીટન ખાતેની મુસાફરી પુસ્તક છપાયેલું તો એ લેખક પહેલા ન ગણાય ? એવો પ્રશ્ન પૂછી લેખક તેનો સવ્યંગ (ક્યારેક આ તેમની ટીકા સાવ સાચી

હોય છે) ઉત્તર આપે છે : ‘ના. બે કારણે : પહેલું, અમદાવાદ અને અમદાવાદીઓ થકી જ ગુજરાતી સાહિત્ય ઊજળું છે એવી અમદાવાદી લેખકો, સંસ્થાઓની અંધશ્રદ્ધા અને બીજું, ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસમાં પારસીઓએ – બીજી લઘુમતી કોમોએ પણ – આપેલા ફાળાની ઉપેક્ષા કરવાનું એકાક્ષી વલણ.’

મને અંગત રીતે એમ લાગે છે કે આ પ્રકારના વિગતદોષો માટે આ કે તે પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા કે લેખકે અમદાવાદી લેખકોમાં કલ્પેલું એકાક્ષી વલણ પણ જવાબદાર નથી. ખરું જોતાં, આપણા લેખકો જાણતા જ નથી કે સંશોધન થાય શી રીતે ! પીએચ.ડી.ના નામે રજૂ થતા વ્હેલિયા મહાનિબંધો જોતાં એ વાતની પતીજ પડશે.^૪ કહેવાનો અર્થ, જે સરળતાથી હાથ લાગે તેવાં દ્વિતીયક કક્ષાનાં (અથવા આવાં પુસ્તકોની દસમી કાર્બન કોપી જેવાં) પુસ્તકોને આધારે જ સંદર્ભગ્રંથ સુધ્ધાંમાં અધિકરણો લખી નાખવાની આપણા લેખકોએ કેળવેલી કાબેલિયત આ પ્રકારની ગરબડો માટે જવાબદાર છે (ડ્રમંડના પુસ્તક સંદર્ભે એ ચર્ચા આપણે આગળ કરી ગયા છીએ.) અને કોઈ રખે એમ માને કે આ કાબેલિયત આપણે સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગાળામાં કેળવી છે. નવલરામ ત્રિવેદીએ અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન વિશે લખતાં જણાવેલું કે,

‘અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન’ (૧૮૭૯) અત્યારે કોઈ ભાગ્યે જ વાંચે છે. તેનું સ્વ. નવલરામે કરેલું વિવેચન વાંચીને જ, તેના વિષે જેમને લખવું પડે છે તે લેખકો પણ ચલાવી લેતા લાગે છે. અને તેથી જ આ નવલકથામાં નવલરામે ગણાવેલ [...] સર્વ દોષો હોવા છતાં તેમાં કેટલાક મહત્ત્વના ગુણો છે તે તરફ ધ્યાન ગયું નથી. આ નવલકથાને ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પહેલા અને બીજા ભાગની પુરોગામી ગણી શકાય. દેશી રાજ્યોમાં કેવું અંધેર ચાલે છે, કેવી ખટપટો થાય છે, કેવા અધમ મનુષ્યોના હાથમાં રાજ્યવહીવટ હોય છે, તથા તે સુધારવા માટે શું કરવું જોઈએ, એ જાતનો વિચાર આ નવલકથામાં જ પ્રથમ જ કરવામાં આવ્યો. (૧૯૪૧:૩૯)^૫

મૂળ સાધનો સુધી નહીં જવાની આળસ અને ગૌણ સાધનોને આધારે જ ગાડું ગબડાવી લેવાની મનોવૃત્તિને કારણે આપણી વિદ્યાપ્રવૃત્તિમાં પણ દેશી રાજ્યોમાં ચાલતું હતું તેવું જ અંધેર ચાલે છે. સ્ત્રોત-સાધન ન હોય ને

પરિણામે વિગત ન મળતી હોય અને વિગતદોષ થાય તો તે બેશક કાબિલેમાફી છે. પણ સંશોધન કર્યા વિના જ, ‘હાથ આવ્યું તે હથિયાર’ ન્યાયે લખી મારવાની નીતિ તે કેવી ? આનંદશંકર ધ્રુવે તેમની લાક્ષણિક નાગરી શૈલીમાં નરસિંહરાવની વિદ્વત્તા માટે ‘નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્’ એમ અને કે. હ. ધ્રુવના પાંડિત્ય માટે ‘વાચમર્થોઽનુધાવતિ’ એમ કહેલું. આપણી વિદ્યાપ્રીતિ અને સંશોધનવૃત્તિ જોતાં તો આપણા મોટા ભાગના સાક્ષરો કે. હ. ધ્રુવની પરિપાટીએ (દુર્ભાગ્યે, વ્યુત્પત્તિને બાદ કરતાં) ચાલનાર છે એમ જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ.

આપણે પ્રવાસવર્ણનના પ્રથમ પુસ્તકના પ્રશ્ન તરફ પાછા ફરીએ. તાજેતરમાં તોરલ પટેલ અને ભોળાભાઈ પટેલ સંપાદિત ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી પ્રવાસલેખન : સંચય પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. આ સંચયમાં ડોસાભાઈ ફરાંમજી કરાકાના પૂર્વોક્ત પુસ્તકને ‘પ્રથમ પ્રવાસગ્રંથ’નું બિરુદ આપ્યું છે (૨૦૧૦ : x, xiv).^૬ આમ છતાં, ખરી હકીકત જુદી જ છે. ચીન એ ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું પ્રવાસનું પુસ્તક છે. આ પુસ્તક કાવસજી સોરાબજી પટેલે લખેલું અને ૧૮૪૪માં અને ૧૮૪૮માં અનુક્રમે બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું (ગ્રેન્ટ ૧૮૬૭ : ૧૩૬, અનુક્રમ ૮૮૨; યાજ્ઞિક અને ભાવસાર ૨૦૦૪ : ૧૭, અનુ. ૧૦૯).^૭ ગ્રેન્ટની સૂચિમાં (ને એથી યાજ્ઞિક અને ભાવસારની સૂચિમાં પણ) એના લેખકનું નામ કાવસજી સોરાબજી એટલું જ આપેલું છે. આ સૂચિઓ આપણી સામે ન હોય તો પણ આ વિગત ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસકાર કૃ. મો. ઝવેરીએ નોંધી જ છે. પારસીઓએ કઈ કઈ બાબતોમાં પ્રારંભ કર્યો તેની સૂચિ આપતાં પ્રવાસવર્ણનના સંદર્ભમાં તેઓ લખે છે કે, ‘ચીનની મુસાફરી કરી લોકોની રીતરસમસંબંધી દળદાર પુસ્તક લખનાર પણ પારસી, (કાવસજી સોરાબજી પટેલ – ઈ. સ. ૧૮૪૪)’ (૧૯૫૧:૨૩૬) આ લેખસંગ્રહ ૧૯૫૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલો અને તે ગુજરાતનાં ગ્રંથાલયોમાં સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય જ, પણ ઇતિહાસની અને સાહિત્યની પણ, સમજ વિનાના ગાઈડનુમા ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો મળતા હોય તો આવા મહેનતથી લખાયેલા લેખો કે પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવો શા માટે ?

કૃષ્ણલાલ ઝવેરીનો આ લેખસંગ્રહ ફાર્બસ ગુજરાતી સભા દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલો ત્યારે સભાના સહમંત્રી શંકરપ્રસાદ રાવલે તેમના 'નિવેદન'માં લખેલું કે,

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવામાં દિવાનબહાદુરશ્રી જેવા ફારસીના પંડિત, બંગાળીના રસિક વાંચક અને ગુજરાતીના સમર્થ સાક્ષરશ્રીના આ સંગીન લેખસંગ્રહનો ઉપયોગ આપણી ગુજરાતી વિદ્યાપીઠી એમના ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં કરશે એમ આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

આ આશા કેટલી તો વધારે પડતી હતી તે સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં લખાતા રહેલા સાહિત્યના ઇતિહાસોએ અને સંદર્ભગ્રંથોએ કૂરતાપૂર્વક બતાવી આપ્યું છે. આ જોતાં 'આપણી પાસે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું એકે પુસ્તક જ નથી' એવા લેખકના વિધાન સાથે (પૃ. ૧૮૬) આપણે ભાગ્યે જ અસમ્મત થઈએ. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પણ તેમનાં ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસો વિશે પોતાનાં નારાજગી અને ખેદ જાહેર કર્યાં હતાં. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના નવ્યગ્રંથો જોતાં સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી આ દિશામાં તીર ગતિએ કેવી અદ્ભુત અધોગતિ થઈ (રહી) છે તેનું એક કરુણ ચિત્ર મળી રહે છે ! અલબત્ત, સ્વતંત્રતા પછી આપણે 'રૂપ'માં જ મોહી પડ્યા ને એથી એનો આ કરુણ અંત અવશ્યભાવિ જ હતો.

પ્રવાસલેખન સંચયના પૂર્વોક્ત સંપાદકો 'અમને કેટલાંક પ્રવાસપુસ્તકનાં નામ-સંદર્ભ મળ્યાં છે, પણ પ્રાપ્ય બની શક્યાં નથી' એમ જણાવી બીજાં બે પુસ્તક ઉપરાંત આ પુસ્તકનું નામ આપે છે : 'ચીન (૧૮૪૪) કાવસજી સોરાબજી શેઠ' (પૃ. viii). આપણે જોઈ ગયા તેમ આ લેખકની અટક 'શેઠ' નહીં પણ 'પટેલ' છે. જો કે, સંપાદકો પછી ઉમેરે છે ખરા કે, 'ઉપરોક્ત ત્રણ પુસ્તકોની વિગતમાં દોષ હોવાની શક્યતા છે. કોઈ અભ્યાસી આ અને અન્ય અહીં ઉલ્લેખિત ન હોય એવાં પુસ્તકોની પ્રાપ્તિ વિષે અમને માહિતી આપી શકશે તો અમે આભારી થઈશું.' (એજ, પૃ. ix). પણ સંપાદકો શાને આધારે આ 'નામ-સંદર્ભ મળ્યાં છે' એ લખતા નથી. શા માટે એ નહીં લખવાનું ? સંપાદકોએ

તેમના પુસ્તકની સંદર્ભસૂચિમાં ગુજરાતી આદિમુદ્રિત ગ્રંથોની સૂચિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ સૂચિને આધારે તેઓ આ પુસ્તકના નામ સિવાય આ પુસ્તક બે ભાગમાં છપાવેલું તેવી, અને તેની પૃષ્ઠસંખ્યા અનુક્રમે ૪૩૨ અને ૪૫૭ હતી તેવી વિગત ચોક્કસ આપી જ શક્યા હોત. પણ એ વિગતો આપવી એમણે જરૂરી નથી સમજી.

પુસ્તકના વાચન દરમિયાન જે સરતચૂકો કે વિગતદોષો મારા ધ્યાનમાં આવ્યા છે તે વિશે નીચે નિર્દેશ કર્યો છે, જેથી તે સુધારી લઈ શકાય.

પશ્ચિમ ભારતની દેશી ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોની સૂચિ બનાવનાર એલિગઝેન્ડર ગ્રેન્ટને તેઓ આઠમા બેરોનેટ કહે છે પણ વસ્તુતઃ તેઓ દસમા બેરોનેટ હતા (આઠમા બેરોનેટ પણ એ જ નામના હોવાથી (સમય : ૧૭૮૨-૧૮૫૭) આ સરતચૂક થઈ જણાય છે.)^૬

નરસિંહરાવના કુસુમમાળા વિશે લેખક જણાવે છે કે 'અલબત્ત, "કુસુમમાળા"ને સર્વત્ર આવકાર મળ્યો હતો એવું નહોતું. [...] મણિલાલ નભુભાઈ [...] વગેરેએ એની આકરી ટીકા પણ કરી છે.' (પૃ. ૧૮૦) 'મણિલાલની કુસુમમાળાની આકરી ટીકા' એ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યમાં ઘણે ઊંડે સુધી પ્રસરી ગયેલી એક ગેરસમજ છે, અને એ માટે રમણભાઈ નીલકંઠ જવાબદાર છે. તેમના 'કવિતા' નામના લેખમાં તદ્દન બૂઠી ભાષામાં તેમણે લખ્યું કે, "પાશ્ચાત્ય કાવ્યકુસુમો પ્રાયશઃ રસરૂપગંધવર્જિત છે." આ વાક્ય રા. મણિલાલનું પાશ્ચાત્ય કવિતાનું જ્ઞાન કેટલું છે તે બતાવી આપે છે.' (૧૯૦૪/૧૯૨૭:૨૭). બિપિનચંદ્ર ઝવેરીએ રમણભાઈએ ફેલાવેલી આ ગેરસમજ વિશે વિગતે ચર્ચા કરી છે, અને એ ગેરસમજની સર્વવ્યાપકતાને અનુલક્ષીને લખ્યું છે કે 'મણિલાલ અને રમણભાઈની આ નાનકડી ચર્ચાચર્ચા ગતાનુગતિકના - મૂળ સાધન સુધી ન જવાની વૃત્તિ - ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં કેટલી વ્યાપક છે તેનું ઠીક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.' (૧૯૫૩:૧૯૫).

તો 'ખુદ નરસિંહરાવને પણ 'કુસુમમાળા'નું અવલોકન નાપસંદ પડ્યું જણાતું નથી' એમ ધીરુભાઈ ઠાકરે બતાવ્યું જ છે. તેઓ લખે છે કે,

આસપાસનો સંદર્ભ છોડીને લેખકના એકાદ વાક્યને પ્રચલિત કરવાથી કેવો અનર્થ થાય છે તેનું ઉદાહરણ ‘કુસુમમાળા’નું અવલોકન કરતાં મણિલાલે વાપરેલ ‘રૂપરસગંધવર્જિત’ શબ્દ [...] છે. એ શબ્દ મણિલાલની નરસિંહરાવની કવિતાની ટીકા રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યમાં લગભગ કહેવત રૂપે દઢ થઈ ગયો છે. પણ [...] મણિલાલે એમ કહીને નરસિંહરાવની કવિતાને ઉતારી પાડી નથી, પણ બાહ્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન કરતાં પાશ્ચાત્ય કાવ્યો અને તેવાં વર્ણનવાળાં રસાશ્રિત ભારતીય કાવ્યો વચ્ચેનો તફાવત બતાવ્યો છે. ‘કુસુમમાળા’ને માટે તો તેમણે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ‘આમાંનાં સર્વ કાવ્ય ઘણાં સારાં થયાં છે એમ કહેતાં કોઈ બાધ નથી; અને પાશ્ચાત્ય કાવ્યપદ્ધતિનું આપણને દર્શન કરાવવાનો આ પ્રયત્ન સફળ છે.’ (૧૯૫૬:૨૬૦; સર. ૧૯૭૮:૩૩૪)

રમણમુકુરમાં પણ આ સારા અવલોકન માટે આભારી નરસિંહરાવ ‘એ હેમનો સદ્ભાવ’ એમ ઉદ્દગાર કાઢે છે. અલબત્ત, નરસિંહરાવના^૯ બીજા કાવ્યસંગ્રહ હૃદયવીણાની મણિલાલે ટીકા કરેલી તે નરસિંહરાવને ‘દ્વેષમૂલક’ લાગેલી અને એથી તે ખાસા નારાજ થયેલા (સર. ઠાકર ૧૯૫૬:૨૬૦). રમણભાઈ નીલકંઠે ‘હૃદયવીણાનું અવલોકન’માં ‘સુદર્શનકાર’નો વિગતે ‘પ્રતિકાર’ કરવાની તક ત્યારે પણ વિનાવિલંબે ઝડપી લીધી હતી. (૧૯૨૭ : ૧૯૦થી આગળ).

સન ૧૯૮૭માં બનેલા દાદાજી અને રુકમાંબાઈના, તત્કાલે પ્રસિદ્ધ, કિસ્સાને કારણે, ધીરુભાઈ ઠાકર નોંધે છે તે પ્રમાણે, ‘મણિલાલ અને રમણભાઈ વચ્ચે તો જિંદગીભરનો અંટસ પડી ગયો, જેના પરિણામ રૂપે બધા જ જાહેર પ્રશ્નોની ચર્ચામાં બંને વડે દઢ મતભેદ ઊભો રહ્યો.’ (૧૯૫૬:૧૭૨-૧૭૩) રમણભાઈએ મણિલાલ પ્રત્યેના દ્વેષ-વિરોધને કારણે, તથા વિશેષે તો પોતાને હસ્તક જ્ઞાનસુધા જેવું સામયિક હોવાથી, મણિલાલ વિરુદ્ધ છાપવામાં ભાગ્યે જ કશું બાકી રાખેલું. સંભવતઃ આ કારણથી તેમણે મણિલાલના કુસુમ-માળાના અવલોકનમાં પ્રયોજાયેલા ‘રસરૂપગંધવર્જિત’ શબ્દ ઉપાડી લઈ જ્ઞાનસુધામાં એ વિશે બિનજરૂરી વિવાદ ઊભો કર્યો. ‘મણિલાલ જેવા પ્રસિદ્ધ લેખકના ને એકંદરે પ્રશંસાત્મક અવલોકનનું ખંડન કરવા રમણભાઈ કઈ વૃત્તિથી પ્રેરાયા હશે ?’ એમ પ્રશ્ન કરી બિપિનચંદ્ર ઝવેરીએ એના જે ખુલાસા આપ્યા છે તે વાજબી હોવા છતાં પૂરતા

નથી. (૧૯૫૩ : ૧૯૪). અલબત્ત, એ માટેની ચર્ચાનું આ સ્થળ નથી.^{૧૦}

છેલ્લે, ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તક હોય અને જોડણીદોષ રહિત હોય તેવું તો બની જ શી રીતે શકે ? અને એ પરિપાટીને વફાદાર રહેતાં આ પુસ્તકમાં પારાવાર જોડણીદોષો રહી જવા પામ્યા છે તે લેખક બીજી આવૃત્તિમાં – આપણે આશા રાખીએ કે એ ઝટ થાય – સુધારી લેશે-લેવડાવશે. પણ કેટલાક મુદ્દારાક્ષસોથી ગૂંચવાડો થવાની સંભાવના વિશેષ છે તે અહીં નોંધી રાખું છું : પૃ. ૧૪૮ પર સંસ્કૃત ગ્રંથો પર ટિપ્પણ લખનારનું નામ જ્ઞાન્ન કીલબોર્ન છપાયું છે, જ્ઞાન્સ કીલબોર્ન જોઈએ. પૃ. ૨૭ પર ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાંથી યશવન્ત શુક્લના ટાંકેલા અવતરણમાં ફરફૂનજીએ શરૂ કરેલા વર્તમાનપત્રનું નામ ‘મુંબઈ સમાચાર’ એમ છે તે મુમબઈ સમાચાર જોઈએ (આ ઇતિહાસની જૂની તથા નવી સંશોધિત આવૃત્તિમાં મુમબઈ સમાચાર જ છે); આ જ ભૂલ ફરી પૃ. ૪૯, ૧૪૧ પર પણ જોવા મળે છે. પૃ. ૧૨૦ પર નંદશંકરના જીવનચરિત્રના લેખકનું નામ ‘વિનયાક નંદશંકર મહેતા’ છે તે ‘વિનાયક નંદશંકર મહેતા’ જોઈએ.

આ લેખો મૂળે મુંબઈ સમાચારમાં જુદા જુદા તબક્કે લખાયા હતાં છતાં લેખકે પુસ્તક રૂપે એને મૂકતી વખતે આવશ્યક સુધારા કરી લીધા છે. છતાં એકલદોકલ વિગતો તેમની નજર બહાર રહી ગઈ છે. નમૂનાદાખલ, તેઓ લખે છે કે હોપને જોડણીમાં એકવાક્યતાની જરૂર લાગી ‘એટલે એ માટે તેમણે એક અલગ સમિતિ બનાવી. તેમાં લાંબી ચર્ચા પછી જોડણી અંગેના કેટલાક નિયમો કર્યા અને એક કામચલાઉ જોડણીકોશ તૈયાર કર્યો.’ (પૃ. ૭૬) આ પરથી એવી છાપ પડે છે કે આ કોશ બહાર પડ્યો હશે. પણ પૃ. ૮૧ વાંચતાં જણાય છે કે હોપે ‘ઘડાવેલા નિયમને આધારે તૈયાર થયેલો કોશ ક્યારેય છપાયો નહોતો.’ આવી વિગતોને મઠારી લેવાની જરૂર છે.

લેખક લખે છે કે તેમણે ‘વિવેચનની ભારેખમ, જડબાતોડ પરિભાષાથી દૂર રહેવાની, સામાન્ય જિજ્ઞાસુ સાહિત્યરસિકને રસ પડે તેવી રજૂઆત કરવાની મહેનત’ કરી છે (પૃ. ૫). આપણે કહીએ કે તેમની એ મહેનત સર્વથા

ફળી છે. વાતચીતની ઢબે લખાયેલા તેમના લેખો સુવાચ્ય છે, બલ્કે આનંદદાયક છે.

ફરાંમજી દીનશાજી પીટીટના પુસ્તક યૂરોપ, અમેરિકા, જાપાન અને ચીન તરફની મુસાફરીની નોંધ વિશેના લેખકના લેખ ‘૨૨૯ દિવસમાં પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા’નું છેલ્લું વાક્ય કેટલું અદ્ભુત છે ! ‘આ બે દોસ્તો દુનિયા આખી ફર્યા, ઘણું જોયું, ઘણું જાણ્યું, ઘણું માણ્યું, પણ આખા પુસ્તકમાં “અમોને બેહદ આનંદ ઊપજ્યો” એવું માત્ર એક જ વાર લખ્યું છે – જ્યારે મુસાફરીને અંતે મુંબઈની માટી પર પગ મૂક્યો ત્યારે.’ (પૃ. ૨૧૪) અભિવંદન મૂળ લેખક ફરાંમજી પીટીટનું અને તેમના મિત્રનું કરીએ કે આ લેખકનું, એવી મીઠી મૂંઝવણ થાય !

કેટલીક વિગતો સામાન્ય હોવા છતાં નવ્ય રીતે નવ્ય રૂપે મુકાઈ છે તે સાશ્ચર્ય આનંદ આપી જાય છે. જેમ કે, રમણભાઈએ ભદ્રંભદ્ર રચવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તેમનું વય કેવળ ૨૪ વર્ષનું હતું – એ માહિતી (પૃ. ૨૩૦). એ જ રીતે, સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ અને કુસુમમાળા જેવા શકવર્તી ગ્રંથો બંને એક જ વર્ષમાં – ૧૮૮૭માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં એ હકીકત (પૃ. ૧૮૯).

લેખકે ઠેકઠેકાણે જે ચાબખા માર્યા છે તે પણ આસ્વાદ્ય બન્યા છે :

‘ગુજરાતીઓ માટે તો ચેકબુક અને પાસબુક સિવાયની બીજી કોઈ પણ બુકમાં રસ લેવો એ જ રેર ગણાય.’ (પૃ. ૯; અંગ્રેજી શબ્દોનો પ્રયોગ હંમેશાં ત્રાસદાયક જ હોય એવું નથી !)

‘એકવીસમી સદીમાં પણ આપણી ભાષામાં એવા પ્રવાસવર્ણન લેખકબહારો છે જે લંડનમાં પગ ન મૂકે ત્યાં સુધી તેમને લંડન અને સ્ટ્રેફર્ડ અપોન એવન વચ્ચેના અંતરની ખબર નથી હોતી ! એટલે પછી કન્ડક્ટેડ ટૂરમાં લંડનમાંના એક દિવસના રોકાણ દરમિયાન શેક્સપિયરની જન્મભૂમિનાં ‘દર્શન’ ન કરી શકાયાં એનો ખરખરો પોતાના પુસ્તકમાં ખેરવે છે !’ (પૃ. ૧૨૬)

કે પછી આ : ‘આજે તો ૧૨ દિવસની કન્ડક્ટેડ ટૂરમાં સાત દેશો ‘પૂરા કરી’ તેમાંથી પ્રવાસવર્ણનનું પુસ્તક વેતરી નાખનાર દરજીઓ આપણે ત્યાં છે.’ (પૃ. ૨૧૨)

આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી કોઈ નવલોહિયાની વૃત્તિ જાગે અને એ આવા અને અન્ય દુર્લભ ગ્રંથોના ઉદ્ધારની દિશામાં પ્રવૃત્ત થાય એવી આપણે આશા સેવીએ. સરસ્વતીચંદ્રના અંતમાં પ્રયોજાયેલી ગોવર્ધનીય શૈલીની મજાની અનુકૃતિ કરતા એમના ‘ભરતવાક્ય’માં તેમણે આ આશા સેવી નથી એ આશ્ચર્ય જ ! લેખકની કલ્પનાનો ‘સામાન્ય જિજ્ઞાસુ સાહિત્યરસિક’ આ પુસ્તક વાંચીને ગ્રંથાલયનાં પુસ્તકોને સાચવીને વાપરતો થાય કે ફૂટપાથ પર અનાયાસ ઝડપાઈ ગયેલા દુર્લભ પુસ્તકનો જિજ્ઞાસુ કરે તો પણ લેખકે કરેલી મહેનત વસૂલ છે !

પ્રારંભિક ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે આ પુસ્તક અગત્યનું છે. એથી આ સાથે મારા મારફતે મારા જેવા વાચકોની પણ કેટલીક અપેક્ષાઓ રજૂ કરું છું. બધું એકડે એકથી ન શરૂ કરવું પડે ને આ દિશામાં વધુ કામ આગળ થઈ શકે તે માટે લેખકને વિનંતી કે તેમણે આ પુસ્તકમાં જે જે મહત્ત્વનાં વિધાનો કર્યાં છે તેને યોગ્ય સંદર્ભ સંપડાવી આપે, અને એક સરસ સંદર્ભસૂચિ આપે. એક ઉદાહરણ લઈએ : બહેરામજી છાપગર વિશેની માહિતી તેમણે પારસી પ્રકાશને આધારે આપી છે – ‘પુસ્તક ૧, પાનું ૯૭’, પણ એ પારસી પ્રકાશની વિગત આપી નથી.

ઇતિહાસના ઉદ્ઘાટન માટે જ સ્થપાયેલું દર્શક ફાઉન્ડેશન છેવટે આવું એક સારું પુસ્તક પ્રગટ કરી શક્યું તે માટે તેને તથા રઘુવીર ચૌધરી આ લેખોને પુસ્તકાકારે સંપડાવી આપવામાં મદદરૂપ થયા માટે તેમને પણ અભિનંદન આપી આનંદ વ્યક્ત કરીએ.

સંદર્ભનોંધ

૧. તાજેતરમાં જ મણિલાલ નભુભાઈને લગતાં ત્રણ અલભ્ય પુસ્તકો ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય દ્વારા પુનર્મુદ્રિત કરાયાં છે : મણિલાલ ન. દિવેદીનું આત્મવૃત્તાંત, મણિલાલ નભુભાઈ : સાહિત્યસાધના, મણિલાલ નભુભાઈ : જીવનરંગ. મુદ્રણના સૌંદર્યની વાત તો ભૂલી જ જઈએ (એ માટે જીવનરંગ જોવું), પણ પુસ્તકોમાં આવતાં અવતરણો એક સ્થળે સામાન્ય અક્ષરમાં તો અન્યત્ર વકાક્ષરમાં ! અવતરણોના અક્ષરોના કદમાં પણ વૈવિધ્ય ! જેમ કે, સાહિત્યસાધનામાં પૃ. ૧૪૦-૧૪૧ પર બે જ પાનમાં ત્રણ અંગ્રેજી અવતરણો માટે ત્રણ કદના (સંભવતઃ ૯, ૧૦, અને ૧૧ પોઈન્ટ) અક્ષર

(વકાશર !) છે ! પૃ. ૧૦૬-૧૦૭ પર પણ અવતરણોના અક્ષરના કદ બદલીને વિવિધતા આણી છે, પણ ત્યાં વકાશર નથી !

૨. લેખકે દુર્લભ પુસ્તકો માટે ‘દુષ્પ્રાપ્ય’ શબ્દ વાપર્યો છે (પૃ. ૪); તેમણે મરાઠી ભાષાનો ‘દુર્મિળ’ શબ્દ પણ ખપે લીધો છે (પૃ. ૭)
૩. મુંબઈના ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ગ્રંથાલયમાં સચવાયેલી ભદ્રંબદ્રની પોતાની નકલમાં નરસિંહરાવે કરેલી આવી નોંધોનો ધીરુભાઈ ઠાકરે પોતાના શોધપ્રબંધ મણિલાલ નભુભાઈ સાહિત્યસાધનામાં કર્યો છે. આ પરથી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આવી હાંસિયા-નોંધો કેટલી ઉપયોગી થઈ પડે તે સમજી શકાશે.
૪. કમાલની, અને આડવાત એ કે આવા નબળા નિબંધોને પાસ કરી આપતા આપણા વિદ્વાન અધ્યાપકો જ્યારે તક મળે ત્યારે પરિસંવાદોમાં કથળેલાં ધોરણોની ફરિયાદ કરે !
૫. આ લેખ ૧૯૪૧માં તો સંગૃહીત થયો, લખાયો તો એથીયે પહેલાં હશે. પણ મૂળ પ્રકાશનની વિગતો પુસ્તકમાં નથી.
૬. દિલ્હીની સાહિત્ય અકાદેમીનાં પ્રકાશનોમાં અંગ્રેજી અંક જ વાપરવાનો ફતવો કમનસીબ છે, અને રોમન અંકો જેવા સાવ જ અવૈજ્ઞાનિક અને બિનવ્યવહારુ અંક પ્રયોજવાનો નિર્ણય તો આત્મઘાતી જ છે. પ્રસ્તાવના આદિમાં શા માટે નાગરી અંક ન પ્રયોજવા એ જ સમજાતું નથી !
૭. આ લખાયા પછી દીપક મહેતાએ તેમની કટાર ‘વર્ડનેટ’માં આ ગુજરાતી ભાષાના આ પ્રથમ પ્રવાસગ્રંથ પર લેખ કર્યો છે. (મુંબઈ સમાચાર, તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૦)
૮. ગ્રેન્ટે બનાવેલી સૂચિ તાજેતરમાં જ પુનર્મુદ્રિત થઈ છે. એ સિવાય પણ ‘ગુગલ બુક્સ’માંથી એ વિનામૂલ્યે મેળવી શકાય છે.
૯. દીપક મહેતાએ કુસુમમાળા પર નરસિંહરાવે ‘દીવેટિયા (કે દિવેટિયા) અટક છાપી નથી’ એમ લખ્યું છે (પૃ. ૧૮૦). નરસિંહરાવ ગુજરાતી લખાણમાં પોતાની અટક લખતા નહોતા. બીજું, ભૃગુરાય અંજારિયાએ એકાધિક સ્થળે બતાવ્યું છે તેમ તેમની અટક દીવેટિયા કે દિવેટિયા નહીં, પણ ‘દીવટિયા’ હતી. (૧૯૬૯ : [૧૧]-[૧૨]; સર. સંસ્કૃતિ જાન્યુ. ૧૯૬૦, પૃ. ૩૫. સંજાણા પણ Divatia જ લખે છે.
૧૦. રમણભાઈના પિતા મહિપતરામની મણિલાલે શાલેય પુસ્તકો સંબંધે કરેલી આકરી ટીકા, તેમજ મહિપતરામના નાતપ્રવેશ વિશે ભારે ઠેકડી ઉડાડનાર નર્મદે મણિલાલને પોતાના બૌદ્ધિક ઉત્તરાધિકારી તરીકે જાહેર કર્યા હતા – આ બે બાબતો આ સંદર્ભમાં આપણા લક્ષ બહાર રહેવી જોઈએ નહીં. સંજાણાએ મણિલાલની કાઢેલી નિર્દય ઝાટકણીમાં અને

રમણભાઈનાં કરેલાં મોંઘટ વખાણમાં, બધાં વ્યાખ્યાનોમાં ક્યાંય અછતો ન રહેલો, એમનો અભિનિવેશ છતો તો થાય જ છે, પણ તેમણે રમણભાઈ વિશે ઉચ્ચારેલો આ ભારેખમ અભિપ્રાય રમણભાઈએ ફેલાવેલી ઉપરોક્ત ગેરસમજ સામે સરખાવી જોવાની જરૂર છે : ‘His object was not to prove a thesis by hook or by crook; his object was to ascertain the truth [...] just as he saw it, not as he wished to see it.’ (૨૨૭) સાવ તોછડી અને ગ્રામ્ય (અં. ribald) અંગ્રેજીમાં લખાયેલાં સંજાણાનાં આ અન્યથા મૂલ્યવાન વ્યાખ્યાનોનો ભાષાની દૃષ્ટિએ અને વિશેષ તો એમણે એમને પસંદ અને નાપસંદ વ્યક્તિઓ માટે કાળજીથી પસંદ કરેલાં વિશેષણો અને નામોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવા જેવો છે. એ અભ્યાસથી સંજાણાની પોતાની ‘ઓબ્જેક્ટિવિટી’ પર પણ સારો પ્રકાશ પડશે.

સંદર્ભસૂચિ

- અંજારિયા, ભૃગુરાય, ૧૯૬૯. કવિતાવિચારની વાચના. તદીય (સંપા.), નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, કવિતાવિચાર, પૃ. [૧૧]-[૧૪]. મુંબઈ અને અમદાવાદ : આર. આર. શેઠની કંપની.
- ઉપાધ્યાય, હિમાંશુ, ૨૦૧૦. ગાંધી, ગુજરાતી સ્પેલિંગ એન્ડ ધી આઈડિઓલજી અવ સ્ટેન્ડર્ડાઈઝેશન. ઇકનોમિક એન્ડ પબ્લિકલ વીકલી ૪૫ (૨૪) : ૨૬-૩૩.
- ગ્રેન્ટ, એ. (સંપા.), ૧૯૬૭. કેટલોગ અવ નેટિવ પબ્લિકેશન્સ ઇન ધ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી અપટુ ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૬૪. બીજી આવૃત્તિ. બોમ્બે : એડ્યુકેશન સોસાયટીઝ પ્રેસ.
- ઝવેરી, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ, ૧૯૩૪-૩૫. સભાના પુનરુજ્જીવનનું નિવેદન. શ્રી બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા, પુષ્પ ૧૬૧ તથા ૨જું – ૧૯૩૪, પૃ. ૩-૮. મુંબઈ : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા.
- , ૧૯૫૧. દિવાનબહાદુર કૃ. મો. ઝવેરી લેખસંગ્રહ. સંપા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર. મુંબઈ : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા.
- ઝવેરી, બિપિનચંદ્ર જીવણચંદ, ૧૯૫૩. રમણભાઈ નીલકંઠ. અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા.
- ઠાકર, ધીરુભાઈ પ્રેમશંકર, ૧૯૫૬. મણિલાલ નભુભાઈ : સાહિત્યસાધના. અમદાવાદ : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
- , ૧૯૭૮. મણિલાલ. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ, યશવન્ત શુક્લ (સંપા.), ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ ૩, દલપતરામથી કલાપી, પૃ. ૩૦૮-૩૪૨. અમદાવાદ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.
- ત્રિવેદી, નવલરામ, ૧૯૪૧. નવાં વિવેચનો. અમદાવાદ : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.

દવે, મનીષા, ૨૦૦૨. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી કવિતા તથા નાટકમાં મિથનો વિનિયોગ. પીએચ.ડી.નો અપ્રકાશિત મહાનિબંધ. અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી.

દેરાસરી, ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ, ૧૯૧૧ / ૧૯૬૯. સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન. અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા.

નીલકંઠ, રમણભાઈ મહિપતરામ, ૧૯૦૪ / ૧૯૫૧. કવિતા અને સાહિત્ય, ગ્રંથ ૧ (કાવ્યચર્ચા). ત્રીજી આવૃત્તિ. અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા.

—, ૧૯૨૭. કવિતા અને સાહિત્ય, ગ્રંથ ૨ (સમાલોચના). પ્રથમ આવૃત્તિ. અમદાવાદ : ગુજરાત વિદ્યાસભા.

પટેલ, તોરલ અને ભોળાભાઈ પટેલ, ૨૦૧૦. ઓગણીસમી સદીનું ગુજરાતી પ્રવાસલેખન : સંચય. નવી દિલ્હી : સાહિત્ય અકાદેમી.

પરીખ, રસિકલાલ છો., ૧૯૬૫. દ્વિરેફની વાતો. તદ્દીય, પુરોવચન અને વિવેચન, પૃ. ૫-૩૨. અમદાવાદ : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.

પાઠક, રામનારાયણ વિશ્વનાથ, ૧૯૫૯. ટૂંકી વાર્તા. તદ્દીય, સાહિત્યવિમર્શ, પૃ. ૧૩૪-૧૫૯. વડોદરા : મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય.

પીલ, જે. બી., ૧૯૬૯. કેટલોગ અવ ધી નેટિવ પબ્લિકેશન્સ અવ ધ બોમ્બે પ્રેસિડન્સી ફોમ ૧ જેન્યુઅરી ૧૮૬૫ ટુ ૩૦ જૂન ૧૮૬૭

એન્ડ અવ સમ વર્ક્સ ઓમિટિડ ઇન ધ પ્રિવિયસ કેટલોગ. બોમ્બે : એડ્યુકેશન સોસાયટીઝ પ્રેસ.

પ્રિયોળકર, અનંત કાકુબા, ૧૯૫૦/૨૦૦૬. ગુજરાતી મુદ્રણનું આદિપર્વ, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક : ૭૧(૨), ૨૦૦૬; ૨૧૧-૨૨૭

મહેતા, વિનાયક નંદશંકર, ૧૯૧૬/૧૯૬૧. નંદશંકર જીવનચરિત્ર. સંપા. ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી. મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ.

યાજ્ઞિક, અચ્યુત અને કિરીટ ભાવસાર ૨૦૦૪, ગુજરાતી આદિમુદ્રિત ગ્રંથોની સૂચિ. અમદાવાદ : સેતુ.

શુક્લ, યશવંત, ૧૯૭૮. ભૂમિકા. ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ, યશવંત શુક્લ (સંપા.), ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ-૩, દલપતરામથી કલાપી ૧-૨૦ અમદાવાદ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સંજાણા, જે. ઈ. ૧૯૫૦. સ્ટડીઝ ઇન ગુજરાતી લિટરચર. બોમ્બે : યુનિવર્સિટી અવ બોમ્બે.

સેબાસ્ટિઅન, વી. ૨૦૦૯. ગાંધી એન્ડ સ્ટેન્ડર્ડાઇઝેશન અવ ગુજરાતી. ઇકનોમિક એન્ડ પબ્લિકલ વીકલી ૪૪ (૩૧) : ૯૪-૧૦૧.

સોની, રમણ, ૨૦૧૦. ગિરિધરો અને પિચ્છધરોની વચ્ચે. ઉદ્દેશ, ઓક્ટોબર ૨૦૧૦ : ૧૬૨-૧૭૨.

□

ગુજરાતી સાહિત્યનું અનુશીલન : અનુ. શાલિની ટોપીવાળા

[Studies in Gujarati Literature : Jehangir Sanjana]

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૦. ડે. ૨૯૬, રૂ. ૧૫૫

નિર્મમ મૂર્તિભંજકનું ઐતિહાસિક પ્રદાન

રમેશ ઘ. ઓઝા

ગુજરાતી સાહિત્યને બળવંતરાય, નરસિંહરાવ, ભૃગુરાય જેવા દુરારાધ્ય વિવેચકો મળ્યા છે. એમાં એક નામ જેહાંગીર ઈ. સંજાણાનું પણ ઉમેરવું પડે. જોકે આપણા સાંપ્રત વિવેચનમાં વિદેશી વિદ્વાનોનાં અવનવાં, અપરિચિત નામોની ભીડ વચ્ચે કવચિત બળવંતરાય-નરસિંહરાવના

ઉલ્લેખો તો આવી જતા હોય છે; પરંતુ સંજાણા વિવેચનના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોમાં જ બહુધા ઢબૂરાઈ ગયા હોય એવું લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે શાલિની ટોપીવાળાના ઓર્શિંગણ છીએ કે એમણે દષ્ટિપૂર્વકના પરિશ્રમ થકી, સંજાણાએ ૧૯૪૨ના વર્ષમાં, ઠક્કર વસનજી

પ્રત્યક્ષ

જૂલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૧ ૩૫

વ્યાખ્યાનમાળા અંતર્ગત મુંબઈ યુનિવર્સિટીને આંગણે આપેલાં પાંચ અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો (જે ૧૯૫૦માં એ જ યુનિવર્સિટીએ *Studies in Gujarati Literature* એ શીર્ષકથી પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યાં)નું ગુજરાતી ભાષાંતર કરીને આપણો સરેરાશ ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસી અને વિવેચન-પુરુષાર્થી-યશપ્રાર્થી પણ સંજાણા જેવા પ્રકાંડ પંડિતનો પરિચય પામી શકે એવું પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે. થાબડભાણા વિવેચનની આપણે ઘણી વાર આલોચના સાંભળતા હોઈએ છીએ અને એ માટે અફસોસ વ્યક્ત કરતા હોઈએ છીએ એ સંજોગોમાં નિષ્પક્ષ-નિર્મમપણે લાગ્યું તે જ લખવું, કાણાને કાણો કહેવાથી કાણો કોચવાશે એની ચિંતા કર્યા વિના પોતે બાંધેલો અભિપ્રાય નિર્ભિક રીતે રજૂ કરવો એ સંજાણાની ખાસિયત હતી. કદાચ એમના અભિગમ, અભિપ્રાય અને શૈલીમાં કેટલીક આત્યંતિકતા, વખતે, પ્રવેશી જતી જણાય તો પણ એમના વિવેચન તરફ અવગણના કે આંખ આડા કાન કરવાનું આપણને જ હાનિ કરનારું નીવડી શકે.

૧૮૮૦ના વર્ષમાં મહારાષ્ટ્રના વિદર્ભ પ્રાંતના આકોલામાં જન્મેલા સંજાણાનું શિક્ષણ મહારાષ્ટ્રમાં. કોલેજમાંથી એ સંસ્કૃત વિષય લઈને ઉત્તીર્ણ થયા. આ ઉપરાંત ગુજરાતી, અંગ્રેજી, ઉર્દૂ અને કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓના પણ આ અર્ઠગ અભ્યાસીને ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનો આપવાનું આમંત્રણ અપાયું ત્યારે તે એમણે સ્વીકાર્યું તો ખરું પણ નમ્રતાપૂર્વક સ્પષ્ટતા કરતાં કહેલું, ‘હું લેખક તો છું નહિ પણ હું જે કહીશ તે વ્યાપક સર્વસાધારણ વાયકોના પ્રતિનિધિ તરીકે કહીશ.’ વધુમાં કહે છે કે ‘[he is] a man who had nothing to his credit except a vague and doubtful reputation for scholarship of some sort.’ એમની આ ‘શંકાસ્પદ પ્રતિષ્ઠા’ અને ‘કોઈક પ્રકારની વિદ્વત્તા’નો પછી એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં પરિચય થાય છે ત્યારે ‘ખરા પ્રકારની વિદ્વત્તા’ એમની નજરે કેવી હશે તે આપણે વિચારતા જ રહી જઈએ. ઉપર જે તરફ સંકેત કર્યો તે અભિપ્રાયોની આત્યંતિકતા એમનામાં છે, છતાં સાથે એ સ્વીકાર્યા વિના પણ ચાલે નહિ કે એમણે વિવેચનમાં સ્પષ્ટ વક્તવ્યનું માહાત્મ્ય પ્રસ્થાપિત કર્યું છે.

જો કે તે સાથે એ પણ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે નહિ કે આપણા મોટા ભાગના વિવેચનમાં આજે પણ સ્પષ્ટ વક્તવ્યની અછત વરતાતી રહી છે. એ ખરું કે સંજાણાએ જેનું દૃષ્ટાંત એમના વિવેચનમાં પૂરું પાડ્યું છે, એમણે જે નિર્ભાક, નિર્મમ, નિખાલસ રીતે મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યા છે તે જેમના માટે, જેમના સંદર્ભે વ્યક્ત કર્યા છે તે વ્યક્તિને કદાચ એ ઘા પાડે, અથવા ઓછામાં ઓછું ઘસરકો તો કરે જ.* આનંદશંકર, રામનારાયણ પાઠક જેવાઓ પરના એમના ઘસરકા અને મુનશી, નર્મદ, મણિલાલ નભુભાઈ પર એમણે કરેલા પ્રહારો જોવા જેવા છે. એમની વ્યંગ્યાત્મક શૈલીમાં કદાચ આવી ચેષ્ટાઓ ‘અડપલાં’ જેવી ગણાતી હોય તો પણ જે એમના વ્યંગ્યનો વિષય હોય તેને તો ગોદા-હડસેલાનો જ અનુભવ કરાવે એવી તીખી એમની વાણી છે. ‘કલાન્ત કવિ’ને તેઓ કલાન્ત – જેમની કલાનો અંત આવી ગયો છે તેવા કવિ ગણાવે છે.^x

સંજાણાના પ્રથમ વ્યાખ્યાનનું શીર્ષક છે, ‘અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પૃષ્ઠભૂમિ.’ આ પૃષ્ઠભૂમિમાં અતીતમાં કેટલે પાછળ જવું ? અપભ્રંશ, મધ્યકાળ, નર્મદ ? સંજાણા તો એથી પણ સદીઓ-સહસ્ત્રાબ્દીઓ પાછળ જઈને વાત માંડે છે. એ તો આપણને આર્યોના આગમન, વેદ, ઉપનિષદ, પૌરાણિક કાળ સુધીની અતીતયાત્રા કરાવે છે અને અપભ્રંશ, મધ્યકાળને તો લગભગ વણસપ્શર્યો જ રહેવા દે છે. આમ કેમ એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય. એવું લાગે છે કે સંજાણાનું સંપાતસ્થાન (focal point) ગુજરાતી સાહિત્યની પૃષ્ઠભૂમિ પર નહિ તેટલું આર્યપરંપરા અને

* સંજાણા એ વાતે પૂરેપૂરા સભાન છે કે ‘આપણી શિષ્ટતા અને આપણા આત્મસંતોષને મેં ઠીક ઠીક આઘાતો આપ્યા છે.’ પણ એમ કરવા પાછળ એમનો ઉદ્દેશ શું છે તે જણાવતાં કહે છે, ‘સાચી વિદ્વત્તા જો એકાગ્રતાથી સત્યને ખાતર સત્યની શોધ ન કરે તો એનો કોઈ અર્થ નથી; સત્ય પૂર્વનિર્ણિત કોઈ મુદ્દાને માટે ચતુરાઈ દ્વારા કે તોડજોડ કરેલી હકીકતો દ્વારા નહિ પણ નિષ્પક્ષ તોલન અને ખરેખરી પ્રમાણભૂત હકીકતો પરથી પ્રકાશમાં આવે છે. (આમુખ-15)

x નોંધ : અહીં અવતરણો જે ક્વચિત જ આપવાનું શક્ય છે તે અનુવાદમાંથી આપ્યાં છે. જ્યાં અને જ્યારે મૂળ અને અનુવાદના બંને સંદર્ભો દર્શાવ્યા છે ત્યાં મૂળની પૂ. સંખ્યા રોમન અને અનુવાદની પૂ. સંખ્યા ગુજરાતીમાં આપી છે.

વધારે સારી-સારી રીતે તો હિંદુ જીવનપરંપરામાં પ્રચલિત, સ્વીકૃત, આચરણના આદર્શ મનાયેલી પરંપરાગત માન્યતાઓ જેવી કે નિરામિષ આહાર, બૌદ્ધ-જૈન ધર્મ અને પાછળથી ગાંધીજીએ પ્રબોધેલો અહિંસાસિદ્ધાંત, મદનિષેધ, પશુબલિનિષેધ, ગોમાંસભક્ષણનો નિષેધ જેવી માન્યતાઓને ધ્વસ્ત કરવા પર કેન્દ્રિત છે. આર્યપ્રજા ભારતમાં ક્યારે આવી, ક્યાંથી આવી, એ આગંતુક હતી કે મૂળ અહીંની જ હતી જેવી બાબતો ઘણી ચર્ચાઈ છે. આર્ય પ્રજામાં વૈદિક સમયથી માંસભક્ષણ, (ગોમાંસ ભક્ષણ પણ) પ્રચલિત હતું, વર્ણાશ્રમ પ્રથા નહોતી, મદનિષેધ ન હતો જેવી બધી બાબતોના ઉલ્લેખો સંસ્કૃતના ઊંડા અભ્યાસીઓના અભ્યાસોમાં પ્રતિબિંબિત થયા જ છે અને સંજાણા એ બધું આધારસામગ્રી તરીકે ખપમાં લે છે. પણ ગુજરાતી સાહિત્યની પૃષ્ઠભૂમિની ચર્ચામાં આ ઉલ્લેખોની પ્રસ્તુતતા કેટલી એવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો કદાચ જવાબ મળે કે મુનશીની આર્યસંસ્કૃતિની આત્યંતિક ભક્તિ અને એમના જ brain child જેવી એમની ગુજરાતની અસ્મિતાની ભાવના. એમને આ ભાવનાનો ભાંગીને ભુક્કો કરવો હોય એમ લાગે છે. સંજાણા આર્યોમાં પ્રચલિત પણ સંભવતઃ પૌરાણિક કાળથી દૈવ થયેલી કેટલીક માન્યતાઓનો ધ્વંસ (demolition) ઘણા વિસ્તારથી કરે છે તેની પાછળ એમનો ખરો ઉદ્દેશ કદાચ મુનશીની ‘અસ્મિતા’નો પ્રતિવાદ કરવાનો રહેલો છે. આ પહેલું વ્યાખ્યાન વાંચ્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યની પશ્ચાદ્ભૂમિ કોઈના પણ મનમાં કેટલી અને કેવી રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે તે સમજવું મુશ્કેલ જણાય છે. એમની અકાટ્ય તર્કશક્તિ, એમની પોતાના તર્કને પુષ્ટ કરતી અસાધારણ વિદ્વત્તાથી આમ તો અભિભૂત થઈ જવાય, કદાચ સંમોહિત પણ થઈ જવાય પણ તે સાથે જ, સંજાણા પ્રત્યે પૂરેપૂરા આદર સહિત એવું કહેવાનું મન થાય છે કે ‘he is getting self-hypnotized by his own argumentative skill and scholarship. વળી ક્યાંક ક્યાંક તો, જશવંત શેખડીવાળાએ જેને ‘અકાટ્ય તર્કપૂર્ણ’ દલીલો કહી છે તેનો એમનાં પોતાનાં જ વિધાનો ક્યારેક છોદ ઉડાડતાં હોય એવું બને છે. આ સંક્ષિપ્ત અવલોકનમાં ઝાઝાં ઉદાહરણોને તો અવકાશ નથી, પણ યથાસ્થાને આ મુદ્દાને સમર્થન આપતા નિર્દેશો કરીને જ સંતોષ માનવાનો રહેશે.

સંજાણાના બીજા વ્યાખ્યાનનો વિષય છે ‘નર્મદ’; તે જ રીતે ત્રીજાનો વિષય ‘દલપતરામ’ છે. આપણા સાહિત્યમાં સાહિત્યકારોનો યુગ્મ તરીકે ઉલ્લેખ પ્રસંગે પ્રસંગે, પ્રવાહ પલટાયો છે ત્યારે, થતો રહ્યો છે. અહીં ‘નર્મદ-દલપતરામ’ને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સહિયારા વૈતાલિકો તરીકે સ્વીકારીને બીજા અને ત્રીજા વ્યાખ્યાનની વાત એકસાથે જ કરવાનું ઉચિત લાગે છે. જોકે આપણા આ બંને આદ્ય અર્વાચીન સાહિત્યકારોની વાત કરતાં એક બાબત સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે દલપતરામની સાહિત્યસેવાનો કેન્દ્રવિષય મુખ્યત્વે એમની કવિકારકિર્દી પૂરતો જ રહે છે, જ્યારે નર્મદની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ અને એનું વૈવિધ્ય એને સર્વાશ્વેષી અર્થમાં અર્વાચીનોમાં આદ્યના સ્થાને સ્થાપી આપે છે. પરંતુ સંજાણા નર્મદને ‘અર્વાચીનોમાં આદ્ય’ એવું બિરુદ આપવું યોગ્ય નથી એમ માને છે. એ તો નર્મદને વીરનાયક કે સમાજસુધારક તરીકે પણ સ્વીકારતા નથી. એમણે એમ પણ પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે નર્મદ પોતાના વિષે આવા અભિપ્રાયો સમાજમાં દૈવ થાય એવા જાતે જ પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને સમર્થનમાં (મૂળ ગ્રંથમાં) ‘નવલગ્રંથાવલિ’ પૃ. ૨૧૮નો આધાર ટાંકે છે. શાલિની ટોપીવાળાના આ અનુવાદમાં, સરતચૂકથી, પૃ. ૨૨૮ લખેલું મળે છે.)

સંજાણાની એ વાતનો પ્રતિવાદ ન થઈ શકે કે આપણે ઘણી વાર અતિશયોક્તિભરી અને આડંબરી ભાષા વિવેચનમાં પણ પ્રયોજાતી જોઈએ છીએ. અને ઘણી વાર એવી શૈલી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરે ત્યારે સંજાણા જેવા ઊંકળી ઊઠતા હોય એમ લાગે. અહીં પણ એમનું લક્ષ્ય મુનશી જ બને છે. મુનશીની વાગ્મિતાની સંજાણા ‘અણઘડ આવેગયુક્ત અત્યુક્તિઓ તેમ જ એમના મતપલટાઓ’ (૪૮)ની સખત ઝાટકણી કાઢે છે એટલું જ નહિ, નર્મદની પણ એવી જ શૈલી હતી એવો અભિપ્રાય આપે છે. મુનશીનાં પ્રશસ્તિવચનોને તેઓ inflated dithyramb (45) કહે છે. સંજાણા મુનશીની ઝાટકણી કાઢીને અટકી નથી જતા. જેમણે જેમણે નર્મદ માટે પ્રશસ્તિભાવે જે કંઈ કહ્યું છે તે બધા એમના સપાટમાં આવી જાય છે, પછી તે આનંદશંકર હોય, રા. વિ. પાઠક હોય, વિશ્વનાથ ભટ્ટ

કે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી હોય. આ ઉપરથી એવું તાત્પર્ય તારવી શકીએ કે આવા મોટા વિદ્વાન પણ પોતાનાથી જુદો મત કોઈ ધરાવે તો તે સહન કરી શકતા નથી ?

નર્મદની વ્યક્તિ અને સર્જક તરીકે જે પ્રતિમા અને પ્રતિભા પ્રતિષ્ઠિત થઈ છે તેને ઉથાપવાનો ઉદ્દેશ સંજાણાએ એમના વ્યાખ્યાનમાં સાદૃશ્ય કર્યો છે અને પ્રસંગ મળ્યો ત્યાં દલપતરામવાળા વ્યાખ્યાનમાં પણ તેમ કરવાનું તે ચૂક્યા નથી. જે પ્રકારની કાવ્યરચનાઓ માટે નર્મદ નથી પોંખાયો તેવી રચનાઓ ખાસ ચયનપૂર્વક એમણે પોતાના મતસ્થાપન માટે ઉદાહરણો રૂપે લીધી છે. નર્મદની સમગ્ર કવિતા એટલા ઊંચા મૂલ્યવાળી નથી એ વિશે વિવાદ નથી. એમાં ઘણુંબધું અણઘડ, અણછાજતું, અધકચરું અને તેથી કવિતાનું નામાધિભાન ન પામી શકે એવું છે જ. એની સુધારાની ઝુંબેશને પોષવા માટે રચાયેલી પદ્યકૃતિઓમાં કદાચ કાવ્યત્વ કાંકરીભાર પણ હાથ ન લાગે. પણ શું આપણા સર્વ વિવેચકોએ આ બધી કચાશો પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરીને એને પોંખ્યો છે ? મધ્યકાળ પછી, પશ્ચિમનો પ્રભાવ ઝીલીને એણે કવિતાની નવી દિશાની કેડી નથી કંડારી ? એનું કોઈ ઐતિહાસિક મૂલ્ય આપણે ન પ્રમાણવું જોઈએ ? નવી કવિતાના એ બાલ્યકાળે નર્મદ કદાચ ભાંખોડિયાંભેર પણ એક નવી દિશામાં જવા પ્રયત્નશીલ હતો એમ કહેવામાં કંઈ ખોટું છે ખરું ? અર્વાચીન કવિતાના એ બાલ્યકાળમાં નિશ્ચિત ઉદ્દેશ અને ઉપદેશપ્રધાન પદ્યરચનાઓ તો દલપતરામે પણ આપી જ છે. દલપતરામ ધીરગંભીર વ્યક્તિ એટલે નર્મદ જેવો આવેશ-આવેગ એ ન દાખવે. છતાં એમની રચનાઓમાં ઉદ્દેશ અને ઉપદેશનું પ્રાધાન્ય નથી એમ તો નહિ જ કહી શકાય. સંજાણા પણ એમ તો નથી જ કહેતા. પણ એ એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તો કરે જ છે કે તુલનાદષ્ટિએ દલપતરામ કવિ તરીકે નર્મદ કરતાં અંગુલ ઉચ્ચ છે. એ એવું તારણ આપે છે કે બંનેમાંથી નીંદામણ કાઢી લીધા પછી પણ દલપતરામમાં ઊંચા કાવ્યગુણે દીપતી કૃતિઓ ૨૦૦થી ૩૦૦ પાનાં જેટલી અવશિષ્ટ રહે; (૧૨૩) તેની સામે નર્મદના કાવ્યરાશિમાંથી ચાલીસેક પાનાં જેટલી જ કવિતા નામને સાર્થક કરે એવી રચનાઓ નીકળે. અહીં એક બીજો મુદ્દો પણ ધ્યાન માગી લે છે કે વીસમી સદીના

ઉત્તરાર્ધમાં વિકસેલી વિભાવનાઓ કે સાહિત્યિક સમજનો સંદર્ભ લઈ ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉદ્ભવ્યાના અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન ન થઈ શકે. સંજાણાનાં કેટલાંક વિધાનોના સંદર્ભમાં આવું બનતું હોવાનો વહેમ પડે છે. ચર્ચાનો વિષય એવા આ બંને આદ્ય અર્વાચીન કવિઓ તેમના સમયની નીપજ હતા અને આપણે જ્યારે એમનું સાહિત્ય વાંચીએ ત્યારે તત્કાલીન વાચકોની સાહિત્યરુચિને સમજવા આપણે માનસિક રીતે આપણી જાતને એ સમયમાં રોપવી પડે. એટલે નર્મદ-દલપતની એકબીજા પર સરસાઈ સિદ્ધ કરવાની બાબત એ બંને સાહિત્યકારો અને એમને ચાહનારા એમના વાચકો પર છોડી દેવી જ યોગ્ય ગણાય. છતાં સંજાણાએ આ મુદ્દા પર જે વિસ્તાર કર્યો છે તે જોતાં એઓ જાણે પક્ષકાર બનીને બોલતા હોય એવું લાગે છે; વિવેચક આવું કરે તે રુચિનું નથી. વળી સંજાણા જ્યારે દલપતરામની વાત કરે છે ત્યારે એમની પદ્યરચનાઓ સિવાય નર્મદની સાથે સરખામણી માટે બીજું કોઈ સાહિત્ય એમના ધ્યાનમાં નથી આવતું. નર્મદની સમગ્ર રીતે વાત કરતી વખતે એમને ‘રાજ્યરંગ’, ‘મારી હકીકત’, ‘ડાંડિયો’, ‘ધર્મવિચાર’ જેવાં પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર ચાલતું નથી. પણ ત્યારે આ પંડિતવર્યને નર્મદના આ વિવિધલક્ષી વાઙ્મયનું મૂલ્ય પ્રતીત થતું લાગતું નથી. ‘રાજ્યરંગ’ તેઓ કહે છે તેમ, પશ્ચિમના ઇતિહાસલેખકોના પ્રભાવની ઘેરી છાયા ધરાવતું પુસ્તક હોય તોપણ તે પૂર્વે આવું કોઈએ કર્યું ન હતું એ માટે નર્મદને જરા પણ યશ ન આપવાની કૃપણતા શા માટે ? નર્મદને તેઓ સારો અર્વાચીન ગદ્યકાર પણ કહેવા નથી માગતા. આમ એ કરે છે ત્યારે એ તુલના નર્મદ અને મરાઠી ગદ્યકારો-ઇતિહાસકારો વચ્ચે કરે છે. આવી તુલના અનુચિત છે. આપણી જુદી જુદી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો આધુનિકતા તરફનો વિકાસાલેખ આગળ-પાછળ હોવાનું જાણીતું છે. એમણે રાજવાડે-સરદેસાઈના ઉલ્લેખો કર્યા છે (૨૩૭). રાજવાડેને તો ગોપાળ નીલકંઠ ઠાંડેકરે ઊંડા અહોભાવપૂર્વક ‘ઇતિહાસપુરુષ’ તરીકે બિરદાવ્યા છે (સંદર્ભ ‘સ્મરણગાથા’) પણ એમનો સમય કયો અને નર્મદનો સમય કયો ? દાયકાઓના અંતરનું કોઈ મહત્ત્વ જ નહિ ? આપણે ત્યાં નાટક, પત્રકારત્વ વગેરે ક્ષેત્રોનું

ખેડાણ પારસીઓના હાથે થયું. તેમની ગુજરાતી ભાષામાં અણઘડપણું ને ગ્રામ્યતા હતી. પણ એની ટીકા ન ઘટે. એ બાબત સમયના સંદર્ભમાં જ મૂલવવી જોઈએ. તે જ રીતે 'ડાહિયો'ના ગદ્યમાં ક્યારેક જે ગ્રામ્યતા દેખાય છે તે જે તે સમયે થયેલા ભાષાવિકાસના સંદર્ભમાં જોવી જોઈએ. નર્મદ 'મારી હકીકત'માં 'બૈરાંની ગંધ આવવાની' વાત કરી શકે, કે 'નર્મગદ્ય'માં 'વાંઝણીના વિયાવા વિષે' એવું લેખનું મથાળું બાંધી શકે એનું એક બીજું પણ કારણ છે. શિક્ષિત-સુક્ષ્મિયાણા (Sophisticated) લોકોની દૃષ્ટિએ જેમાં 'ગ્રામ્યતા' છે તેવી ભાષા, તેવા શબ્દપ્રયોગો ગ્રામ પ્રજાની ભાષામાં તો સહજ રીતે પ્રયોજાતા હોય છે, અને એ સાંભળીને કોઈને ક્ષોભ-સંકોચ થતો નથી કે કોઈના નાકનું ટેરવું ચડતું નથી. ખરેખર તો નર્મદ એક આત્મ-સભાન (Selfconscious) લેખક હતો અને એ પોતે પણ જાણતો હતો કે એ જુદા જુદા ક્ષેત્રે નવી ભોંય ભાંગતો હતો. એ તો ઘોષણા કરે છે કે, 'મારી ભાષા ૧૮૨૧થી તે આજ દિન લગીમાં બહાર પડેલ જાણવાજોગ નમૂનાઓમાંની એક છે. (સંદર્ભ નર્મગદ્ય). (ધ્યાન આપવા જેવું છે કે એ પોતે એકમેવ ગદ્યકાર હોવાનો દાવો કરતો નથી.)

રહી વાત 'મારી હકીકત'માં એણે કરેલા નિખાલસ એકરારોની. સંજાણા આ એકરારોને નર્મદના ચારિત્ર્યની શિથિલતા, નશાબાજ હોવાનાં પ્રમાણો વગેરે વિવરણો કરીને મૂલવે છે. અંગ્રેજી અને યુરોપીય સાહિત્યના આવા અઠંગ અભ્યાસી આત્મકથાના લેખનપ્રકાર વિશે આવો અભિપ્રાય ધરાવતા હોય એ કોઈ રીતે માન્યામાં આવે એવી વાત નથી એટલે ફરી પાછું એ જ તારણ પર આવવું પડે કે તેઓ એક ચોક્કસ પૂર્વગ્રહ સાથે જ નર્મદને મૂલવવાનું વલણ ધરાવે છે.

આમ છતાં જ્યારે સંજાણા નર્મદે ડાહીગૌરીને કરેલા અન્યાયની આલોચના કરે છે ત્યારે એમાં નાસંમત થઈ શકાતું નથી. સ્ત્રીને અન્યાય કરવાની દુષ્ટતા આપણે ત્યાં સદીઓ પુરાણી છે જ અને ડાહીગૌરી પણ એ જ દુષ્ટતાથી પીડિત નારી જેવી જણાય છે. અલબત્ત, સવિતાગૌરી અને નર્મદગૌરી સાથેના નર્મદના સંબંધો વિશેની એમની ટીકા વિવાદાસ્પદ બની શકે. સવિતાગૌરી સાથે એમના લગ્નબાદ્ય સંબંધો હતા એમ નિશ્ચિત કહી શકાય નહિ.

નર્મદગૌરી સંજોગવશાત એક પર બીજી તરીકે નર્મદના ઘરમાં બેઠી તે, અને તેમ થવા માટેની ભૂમિકાનો ઇતિહાસ જાણીતો છે એટલે એ વિશે વિસ્તાર નહિ કરું.

ચોથું વ્યાખ્યાન અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની ચર્ચાને એમણે ફાળવ્યું છે જેમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારો-અભિપ્રાયો જોતાં એક વાત સમજાય છે તે એ કે એઓ મહદંશે વિક્ટોરિયન માનસ ધરાવનાર વ્યક્તિ છે અને અર્વાચીન કવિતા પ્રત્યે એમને સહાનુભૂતિ નથી. અર્વાચીન કવિતામાં એમને જણાતી એબને ટૂંકમાં વર્ણવવી હોય તો તે આટલાં વિશેષણોની અધિકારી ઠરે છે : અવાચ્ય, કઠોર, દુઃશ્રાવ્ય, વિષય અને માવજત બંનેમાં ક્ષુદ્ર અને ગદ્યાળુ (૧૭૦) વધુમાં એમ પણ જણાવે છે કે એમાં પ્રયોજાતું વ્યાકરણ અને પદવિન્યાસ જેવાં અંગોને કવિ પોતે જ વણસાડે છે. એ એમ પણ માને છે આપણી ભાષામાં કવિતા સિદ્ધાંત(વિવેચન)ને અનુસરી છે એટલે એ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે, 'સિદ્ધાંતોએ ક્યારેય કલામાં કે સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ જન્માવી નથી.' (૧૭૨) અને આ મત સાથે નાસંમત થઈ શકાય નહિ. આવો કમવિપર્યય એમને મધ્યકાલીન કવિતાથી ચાલી આવતો જણાય છે જેથી એમના કહેવા પ્રમાણે 'એ કૃતિઓ કલાકૃતિઓ મટી ગઈ.'

એમ લાગે છે કે ૧૮૪૨માં વ્યાખ્યાનો આપનાર આ વિદ્વાનના મનમાં અર્વાચીન કવિતા એટલે ગાંધીયુગમાં જેનો મહિમા થયો તે વાસ્તવવાદી કવિતા છે. અને આ વાસ્તવવાદી કવિતા એમની કાવ્યરુચિને સંતર્પક નથી બનતી. એમની આલોચના કડક શબ્દોમાં વ્યક્ત થાય છે જ્યારે એ એને 'cult of the crude and ugly' (175) કહીને વર્ણવે છે. આટલું જાણે પૂરતું ન હોય તેમ આગળ કહે છે કે The incursion of the freudian insanityને લીધે તો અર્વાચીન કવિતા સાવ જ વણસી ગઈ.

અર્વાચીન કવિતાની ચર્ચામાં, આપણે જે અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રયોજીએ છીએ, જેવી રીતે અક્ષર અને માત્રાઓનો - લઘુગુરુનો મેળ બેસાડીએ છીએ તેની ચર્ચા ખાસો અવકાશ રોકે છે. એનો કેટલોક સંકેત તો આપણને એમણે નર્મદ પરના વ્યાખ્યાન દરમિયાન પણ આપી દીધો છે (44)

જ્યાં એ ભારપૂર્વક દર્શાવે છે કે હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વરો સાથે આપણે લઈએ છીએ એવી છૂટછાટ મરાઠીમાં નથી લેવાતી. આવી છૂટ, એટલે કે શિથિલતાના પરિણામે મરાઠી ‘પદરચનામાં જે even flow of verse and fusion of form and words (44) (સહજ લય અને છંદની પ્રવાહિતા તેમ જ ભાષા અને સ્વરૂપનું સંયોજન (૪૮) સિદ્ધ થાય છે તેવું ગુજરાતીમાં થઈ શકતું નથી. એટલે એમનું એવું મંતવ્ય બંધાય છે કે આપણી પદરચનામાં ‘Slipshod approximations to the pattern of verse, makeshift equivalences and uncouth laxness in the matter of metre and rhyme’ (185-૨૦૬) જોવા મળે છે. જુઓ અનુવાદ ‘આપણા કવિઓની કવિતાની વાત પર આવતાં સ્વીકૃત હકીકત એ છે કે સદીઓથી આ કવિઓ પદસ્વરૂપના વરવા નમૂનાઓ, કામચલાઉ પર્યાયોથી અને છંદ તેમ જ પ્રાસની બાબતે અણઘડ શિથિલતાથી સંતુષ્ટ રહ્યા છે.

સંજાણને એ વાત બિલકુલ સ્વીકાર્ય નથી જો કોઈ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા પર ૧૯મી સદીની અંગ્રેજી કવિતાનો પ્રભાવ ન હોવાનું અથવા જો હોય તો નગણ્ય હોવાનું પ્રતિપાદિત કરે. એમનું દૃઢ અને અફર મંતવ્ય છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના બધા ઉન્મેષો પશ્ચિમના સંપર્કને આભારી છે. અને આ વાતે એમની સાથે નાસંમત થઈ શકાય એવું નથી. એટલે જો નરસિંહરાવ પોતે પશ્ચિમનું ઋણ ન સ્વીકારે (૧૭૫), કે રામનારાયણ એમના બચાવમાં બહાર પડીને કંઈ કહે તો સંજાણા ઊકળી ઊઠે એમાં નવાઈ પામવા જેવું કંઈ નથી. એ જ વાત ઠાકોરની કવિતાને પણ લાગુ પડે છે. ‘જો આપણું સાહિત્ય પ્રાચીન પરંપરામાંથી ઊતરી આવ્યું હોય તો એમની (નરસિંહરાવ-ઠાકોરની) કવિતાને જૂના કવિઓની કવિતાથી કંઈ રીતે જુદી પાડી શકાય ?’ (૧૭૫) જે વાસ્તવવાદી કવિતા સાથે એમને સહાનુભૂતિ નથી તેવું ઉપર કહેવાયું તેનો ઉદ્ગમસ્તોત પણ પશ્ચિમનો પ્રભાવ જ છે એવા એમના મતના સમર્થનમાં તેઓ ઉમાશંકરના શબ્દો ટાંકે છે : આજકાલ આપણે અદ્યતન કવિતાના એક અનિવાર્ય લક્ષણ તરીકે ‘વાસ્તવપ્રિયતા’ અંગે ખાસ્સું સાંભળીએ છીએ. આ વાસ્તવપ્રિયતા, અલબત્ત આપણી પાસે પશ્ચિમમાંથી આવી

છે. ઉમાશંકર જોશી કહે છે તેમ, ‘તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું તે તો પરદેશી સાહિત્યના સંપર્ક અને રશિયાના સમાજવાદી ફિલસૂફીના પરિચયના બળે’ (૧૯૩). આવું જ સમર્થન એમને મનસુખલાલ ઝવેરીમાંથી પણ મળે છે તેની એ સંતોષપૂર્વક નોંધ લે છે. (૧૯૫).

અર્વાચીન કવિતા પ્રત્યે અસમભાવી વિચારવલણો ધરાવતા સંજાણાના એ વિશેના વિચારો, એમનો તર્ક વગેરે એટલાં આત્યંતિક કક્ષાનાં છે કે એમના મોટા ભાગના વિચારોને સમકાલીન વિવેચકો-કવિઓનું સમર્થન પણ પ્રાપ્ત ન હતું. જોકે આમ સમગ્રપણે જોઈએ તો પણ સંજાણા જાણે બધા મુદ્દાઓ પર અલગ મત વ્યક્ત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને વિવેચનપ્રવૃત્ત થતા હોય એમ લાગે છે. એને પરિણામે એમના કેટલાક અત્યંત સાચા, ઉપયોગી વિચારોની પણ ઉચિત નોંધ ન લેવાવા પામી હોવાનું લાગે છે. જે વિવેચકને વીશી-ત્રીશીની કવિતા માટે રુચિ ન હોય તેમનો પાંચમા-છઠ્ઠા દાયકાની કવિતા પ્રત્યે તો કેવો અભિગમ હોત એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉપર કહ્યું તેમ સંજાણાની કાવ્યરુચિ રોમેન્ટિક વિક્ટોરિયન યુગની કવિતાથી પોષાઈ હોવાનું લાગે છે. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં એમને વર્ડ્સવર્થ, કીટ્સ, ટેનિસન, આર્નલ્ડની બરાબરીનો કોઈ કવિ જણાતો નથી. તો શું એમની કાવ્યરુચિ ગુજરાતી ભાષામાં દલપતયુગથી આગળ નથી જતી એવો પ્રશ્ન થઈ શકે ?

સંજાણા પાંચમું અને છેલ્લું વ્યાખ્યાન અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ફાળવે છે. એ કહે છે કે ગુજરાતની સરખામણીમાં મહારાષ્ટ્રમાં ગદ્યલેખનની શરૂઆત વહેલી થઈ હોવા છતાં પ્રારંભકાળનું એ ગદ્ય ‘સમુચિત ગદ્ય’ કહી શકાય નહિ. અહીં એમના એ મત સાથે સંમત થઈ શકાય કે મોટા ભાગની ભારતીય ભાષાઓમાં અર્વાચીન ગદ્ય અંગ્રેજી ગદ્યને અનુસર્યું છે. એ વાત પણ સાચી કે ગદ્યનું મુખ્ય કામ ‘ઉલ્લસિત કરવાનું કે આનંદ આપવાનું’ નથી. ‘not to enrapture or enchant.’ (૨૨૮/206) પરંતુ ગદ્યચર્યામાં એમણે પ્રારંભે લગભગ ચૌદ જેટલાં પૃષ્ઠો ઇતિહાસલેખનના ગદ્યની તપાસમાં શા માટે ફાળવ્યાં હશે તે સમજાતું નથી. એમની આ ચર્યામાં, ખુશીની વાત એ છે કે નર્મદની ગદ્યમીમાંસા

સંબંધી ચર્યામાંથી એમને ઉપયોગી અવતરણો મળી રહે છે. નર્મદની એ મહત્તાનો એમાં પરોક્ષ સ્વીકાર છે. નર્મદને આધાર રૂપે લઈને એનાં આ વિધાનો તેઓ ટાંકે છે કે ‘આજકાલ ગદ્યમાં લખવું અઘરું છે તેવું માત્રા અને રાગ કવિતામાં લખવું અઘરું નથી.’ (૨૩૦) ‘કવિતા કરવામાં ઘણી છૂટ છે, પણ ગદ્યમાં ઘણી વાતનાં બંધન છે. વ્યાકરણ અને વિન્યાસ એ બેના કાયદાની પૂરી માહિતગારી જરૂરી છે.’ (૨૩૦)

ગદ્યસમીક્ષા નિમિત્તે સંજાણાએ અવાંતર રીતે કરેલી ઇતિહાસમીમાંસાની ચર્યા બાજુ પર રાખીએ તો સૌ પ્રથમ એમણે મ. ન. દ્વિવેદીના ગદ્યને કેવી રીતે મૂલવ્યું છે તે તરફ ધ્યાન આપવું પડે. એમના ગદ્યથી સંજાણાને જરાય સંતોષ નથી અને એ ગદ્યના સંસ્કૃતકરણની અણઘડતા, ક્ષતિઓ દર્શાવી તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને સોદાહરણ પુષ્ટ કરે છે. એટલું જ નહિ, આનંદશંકર જો એ ગદ્યની પ્રશંસા કરે તો એમાં એમને અણઘટતી અતિશયોક્તિ જણાય છે. એમનો પોતાનો તો સ્પષ્ટ મત છે કે મ. ન. દ્વિવેદીની ‘ભાષા પ્રવાહી નથી’ તથા એમના ‘વાક્યવિન્યાસમાં શિથિલતા અને અપરિમાર્જિતતા’ જોવા મળે છે. એમનું ‘ભાષાભંડોળ સંદિગ્ધ, સંસ્કૃતકરણ [થી] ભૂલભરેલું’ જણાય છે. એમની વિસ્તૃત ચર્યામાં જાતપુષ્ટિ અર્થે એમણે શબ્દો, શબ્દસમૂહો ઉપરાંત વાક્યોનાં વાક્યો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. (૨૪૫-૨૪૮) આમ છતાં સમાપનમાં જાણે ઉપકારપૂર્વક સંદેહ-લાભ benefit of doubt આપતા હોય તેમ કહે છે, ‘મણિલાલ ઉત્તમ અભિવ્યક્તિમાં, ખાસ્સું કાર્યસાધક, યોગ્ય અને કેટલીક વાર પ્રવાહી ગદ્ય લખે છે, પણ ઘણી બધી વાર એમનું ગદ્ય કલુષિત, રુક્ષ કે લંગડાતું – turbid or stiff or halting’ હોય છે. (૨૪૮-223)

પંડિત યુગના અન્ય ગદ્યકારો પૈકી ગોવર્ધનરામનું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું ગદ્ય સંજાણાના મતે ‘ઉન્મત્ત ભાવુકતા’ સભર છે. (૨૪૮) વળી એ એમને ‘unequal તેમજ તેમના encyclopaedic erudition (224) છતાં ‘એમની પાસે સાચું અભ્યાસી ચિત્ત જ હતું કે પછી પ્રમાણભાનની સૂઝ હતી એમ કહી શકાશે નહિ.’ (૨૫૩) જ્યારે નરસિંહરાવની બાબતમાં, ‘એમની કવિતા મારી રુચિને સ્પર્શી શકતી નથી અને ગદ્યમાં સામાન્ય વાચક

સાથે સીધો સંપર્ક સાધવામાં નિષ્ફળ જાય છે.’ (૨૪૮) એવું જણાવે છે. પ્રહારો કરવા માટે મુનશી તો એમને ગમે ત્યાંથી હાથવગા જ હોય છે. પહેલા વ્યાખ્યાનમાં ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ને લઈને તેમજ બ્રાહ્મણત્વના ગૌરવનું ખંડન કરવા મુનશી એમના પ્રહારોનું લક્ષ્ય બન્યા તે આપણે જોયું. ત્યાં પણ એમની વાગ્મિતાસભર શૈલી પર આલોચનાત્મક નુકતેચીની કર્યા વિના એ રહી શક્યા નથી. અહીં ‘જે વ્યક્તિ શબ્દાડંબર, પ્રલાપ કે પ્રશંસા વગર કે અપપ્રયોગ, ખોટી જોડણી, ખરાબ સંસ્કૃતકરણ વગર કે શબ્દના ખોટા પ્રયોગ કે વાચકમાં અરુચિ પ્રેર્યા વગર એક પરિચ્છેદ પણ ન લખી શકે એને નિશ્ચિતપણે મોટો ગદ્યલેખક કહી શકાય નહિ. ભલે એનો “અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યલેખકોમાં કોઈ જોટો ન હોય” (૨૫૬). સંજાણાના છેલ્લા વાક્યમાં ઈરાજ તારાપોરવાલાના અભિપ્રાય પર તીવ્ર કટાક્ષ ધ્યાન બહાર નથી રહેતો. એમની દષ્ટિએ મુનશી કરતાં તો લીલાવતી મુનશીનું ગદ્ય અનેકગણું સારું છે. બ. ક. ઠાકોરના ગદ્યની ગતિને સંજાણા ‘ઘાટ એન્જિનની ગતિ’ સાથે સરખાવતાં કહે છે કે ‘એમાં ગતિ કરતાં અવાજ વધારે’ હોય છે અને તે અનુકરણયોગ્ય નથી જ. (૨૫૮) વિશ્વનાથ ભટ્ટના એ અભિપ્રાયને સંજાણા આવકારે છે કે ઠાકોરનું ગદ્ય “શબ્દાળ” છે, એમાં ‘સુરેખતા’નો અભાવ છે અને ‘એમનું ગદ્ય અકિલ્પ છે એવો દાવો કરી શકાય એમ નથી.’ (૨૫૮)

અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યલેખકોમાં, એમના કેટલાક વિલક્ષણ riders સહિત તો તેમ પણ, આનંદશંકર અને રમણભાઈ નીલકંઠ બે જ જણ મુખ્યત્વે એમની પ્રશંસાના અધિકારી બને છે. આનંદશંકર સમજવામાં અઘરા હોય તો ગદ્યની કોઈ ‘કિલ્પતા’ કે ‘કલુષિતતા’ના લીધે નહીં બલ્કે એમના વિચારોની દુરૂહતાને લીધે (૨૪૮-૨૪૯) અને રમણભાઈ તો આ વ્યાખ્યાનમાં તેમ જ અન્યત્ર પણ એમની ટોપલે ટોપલે પ્રશંસા પામે છે. એમના ગદ્યમાં સંજાણાને ‘માધ્યમ પરનું પૂરેપૂરું પ્રભુત્વ, ભાષાની ચોકસાઈ અને પ્રવાહિતા, તટસ્થ અને નીડર વિચારણા તેમજ પરિપ્રેક્ષ સાથેની વસ્તુલક્ષી દષ્ટિ’ (૨૪૯) પ્રભાવિત કરી જાય છે. વિશ્વનાથ ભટ્ટ એમના ગદ્યનું ‘પોત ઘટ્ટ નથી’ કે તેમાં ‘દીર્ઘસૂત્રીપણું’ છે તેમ કહે (૨૫૫) તે તેમને મુદ્દલ

મંજૂર નથી, બલ્કે એ તો દઢપણે માને છે કે ‘જો રમણબાઈ ગદ્યસ્વામી તરીકે મોટા હતા તો કદાચ નીડર ચિંતક તરીકે વધારે મોટા હતા.’ (૨૫૨)

નવલરામના અભિપ્રાયનું સમર્થન કરી અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યમાં જે અણઘડતા કે ક્લિષ્ટતા પ્રવેશ કરે છે તેનું એક મુખ્ય કારણ જાણે આપણો લેખક અંગ્રેજીમાં વિચારીને ગુજરાતીમાં વિચારનો તરજૂમો કરતો હોય તેવું લાગે છે એમ એ નિર્ણય આપે છે. એમનો સ્પષ્ટ મત છે કે ગુજરાતીના ગદ્યલેખકને સંસ્કૃતના કાર્યકારી જ્ઞાન વગર ચાલવાનું નથી. (૨૬૭)

સંજાણા વિશે આટલી વિસ્તારથી વાત કર્યા પછી ગુજરાતી ભાષામાં આ વિવેચકના વિચારોને સુલભ કરાવી આપનાર શાલિની ટોપીવાળાના અનુવાદકાર્ય વિશે પણ થોડીક નુકતેચીની કરવી અનિવાર્ય ગણાય. ૬૦ વર્ષના અંતરાલ પછી એમનું ધ્યાન આ વ્યાખ્યાનો તરફ આકર્ષાયું અને એનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું બીડું એમણે ઝડપ્યું એની જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી છે. નર્મદના શબ્દો ઉછીના લઈને અનુવાદકલાને એ લાગુ પાડીએ તો કહી શકાય કે ‘અનુવાદ કરવો એ જેવી તેવી વાત નથી.’ શાલિની ટોપીવાળાને અનુવાદપ્રક્રિયા દરમિયાન ડગલે ને પગલે આની પ્રતિતિ થઈ જ હશે. આમ પણ એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં કોઈ લખાણને અવતારવું, ભાષાંતર કરવું દુષ્કર જ હોય છે. ભાષાંતરમાં મૂળ ભાષા અને લક્ષ્ય ભાષા વચ્ચેનું ‘અંતર’ જ મુશ્કેલીથી પાર કરી શકાય એવી બાબત છે. શબ્દો, શબ્દસમૂહો, રૂઢિપ્રયોગો, વ્યાકરણની વિલક્ષણતાઓ એમ અનેક અંતરાયો ઓળંગતાં આગળ વધવું પડે. અને એમાંય સંજાણા જેવા અંગ્રેજીના અઠંગ નિષ્ણાતની વાત કરીએ ત્યારે અનુવાદક પાસે અસાધારણ સજ્જતાની અપેક્ષા રહે. અભિનંદનીય વાત એ છે કે શાલિની ટોપીવાળાએ સંજાણાનાં વ્યાખ્યાનોનું ઊંડી સૂઝ, અનુવાદભાષાની સચોટતા, પ્રવાહિતા અને વિશદતા સાથે ભાષાંતર ઉપલબ્ધ કરાવી આપ્યું છે. એમને અંતરાયો નથી નડ્યા એવું નથી. એમના સંક્ષિપ્ત નિવેદનમાં એમણે જણાવ્યું છે કે સંજાણાના અંગ્રેજી લખાણમાં ‘વાક્યો અને ઉપવાક્યોમાં રજૂ થતી એમની વિચારણા, અનુવાદનાં [અનુવાદકનાં] જોઈએ — છાપભૂલ ?] ધીરજ અને ખંતને કસોટીએ ચઢાવે એવી છે.

સૌથી અઘરું તો સંજાણાની દલીલોની સાંકડી ગલીઓમાંથી પસાર થવાનું હતું. આ પડકારોએ મને હંફાવી છે, વ્યાકુળ કરી છે — પણ સરવાળે, લીધેલા કામને પાર પાડવાનો આજે સંતોષભર્યો આનંદ છે.’ બાકી કેટલીયે વાર કેટલાયે અનુવાદો વાંચતાં અવબોધની જ એવી અડચણો સામે આવે કે મૂળ લેખકને શું અભિપ્રેત હશે તે સમજવાનું દુષ્કર થઈ પડે.

પ્રસ્તુત અનુવાદ એક કઠિન એવા વિવેચન-પુસ્તકનો એકંદરે સુશિક્ષિત એવા સાહિત્યરસિકને નજર સમક્ષ રાખીને કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. એટલે અંગ્રેજીમાં જે વિવેચકીય પરિભાષા પ્રયોજાઈ છે તેને શક્ય તેટલી અસંદિગ્ધ, શક્ય તેટલી યથાતથ અને છતાં શાસ્ત્રભાષાનો ભોગ આપ્યા વિના મૂળ લખાણનું અર્થસંક્રમણ કરી શકાય તેવી ભાષા શાલિની ટોપીવાળાએ જાળવી રાખી છે. અનુવાદ વિષે જુદાજુદા પ્યાલો પ્રવર્તતા હોય છે : એ શબ્દશઃ ભાષાંતર હોઈ શકે. વિજ્ઞાનપરક લખાણોમાં આ આદર્શ સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય. અનુવાદ ભાષાંતર પણ હોઈ શકે. મૂળ લખાણને ૧:૧ એવી શબ્દશઃ પર્યાયપરક નહિ, પણ મૂળ લેખકને જે અર્થછાયા, જે nuance અભિપ્રેત છે તેનું સંક્રમણ કરવાનો હેતુ પણ વાજબી છે. સર્જનાત્મક કૃતિઓમાં ભાષા અનેક સ્તરે પ્રયોજાતી હોય છે, એમાં ડગલે ને પગલે cultural content (સાંસ્કૃતિક સંકેતસભર વિષયવસ્તુ) આવતું હોય છે, ત્યાં ભાષાંતર તરીકે ભાષાંતરનો આશ્રય લેવો અનિવાર્ય બને. ઉપરના બંને અભિગમો વચ્ચે સમાધાન સાધીને પણ સારો અનુવાદ સિદ્ધ થઈ શકે એ શાલિની ટોપીવાળાના અનુવાદમાં થયેલું જોવા મળે છે. અહીં ક્વચિત શબ્દશઃ ભાષાંતર (શક્ય હોવા છતાં) નથી કરી શકાયું, જેમ કે — staccato style (છૂટક શૈલી), inflated dithyramb (ફુલાવેલાં ઉત્સવજ્ઞાન), clarified butter (માખણથી શુદ્ધ થયેલા), horrified (આકરા થાય છે), bourgeois (રૂઢિબદ્ધ), modest (ઓછું), declaim (મોટા અવાજે), obstreperous (હાર્યાસ્પદ), Drummond (વ્યક્તિનામ ધ્રુમન્દ) જેવા શબ્દો ટાળી શકાયા હોત. પણ આટલા વિસ્તૃત અનુવાદના ગંજમાં આવી સોય બહુ શોધીએ તો જ જડે અને આવી ક્ષતિઓ અનુવાદને ઝાઝી નડે એવી નથી. અનુવાદકને અભિનંદન. □

વરેણ્ય

પગલાંનાં પ્રતિબિંબ : ભારતી રાણે

[ભુકશેલ્ક, અમદાવાદ, ૨૦૧૦ (પ્રાપ્તિસ્થાન : નવભારત, અમદાવાદ-મુંબઈ,) ૩. ૧૪૦, ૩. ૧૩૫

ફ્લોરેન્સ સિન્ડ્રોમનો વિજય

ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ફોઈડે સઘળા પ્રવાસોનું મનોવૈજ્ઞાનિક પગેરું માતાથી પહેલીવાર થયેલા વિચ્છેદ અને તે પછીના થતા રહેતા વિચ્છેદોમાં જોયું છે. એટલે પ્રવાસકથા, એક રીતે જોઈએ તો આત્મકથાનો જ એક પ્રકાર છે. એમાં અલબત્ત સમસ્તને આવરી લેતું કોઈ કથાનક હોતું નથી પણ કોઈ એક સ્થળથી બીજા સ્થળ પર પહોંચવાનો સતત ઉપક્રમ રહ્યો હોય છે. આ દરમિયાન કલ્પના સ્થળોથી રૂપ પામતી રહે છે અને સ્થળો કલ્પનાથી રૂપ પામતાં રહે છે અને એમ પ્રવાસકથા ચિત્રને ઉત્પાટિત કરવાનો ઉત્તમ તરીકો બની રહે છે. આ કારણે પ્રવાસકથાઓની જુદી જુદી તાસીરો હયાતીમાં આવે છે.

ગુજરાતી અર્વાચીન સાહિત્યમાં લાંબા ગાળા સુધી ઘણી પ્રવાસકથાઓ વીગતલક્ષી ચમત્કૃતિ પર નિર્ભર રહી. કાલેલકરે લલિતલક્ષી ચમત્કૃતિને દાખલ કરી, તો ભોળાભાઈ પટેલે પ્રશિષ્ટલક્ષી ચમત્કૃતિનો આશ્રય લીધો. રમણલાલ પી. શાહે પ્રસંગલક્ષી ચમત્કૃતિને સેવી અને પ્રીતિ સેનગુપ્તાએ બૃહદલક્ષી ચમત્કૃતિને લક્ષ્ય કરી. આ નામોમાં ગુજરાતી પ્રવાસકથા સાહિત્યમાં હવે ઉમેરવા જેવું નામ ભારતી રાણેનું છે. ભારતી રાણે દશ્યલક્ષી ચમત્કૃતિને અંકે કરે છે.

પૂર્વે ‘ઈસિતાયન’ (૧૯૯૯)માં ઓસ્ટ્રિયાથી માંડી ગ્રીસ સુધીના દેશો અંગે પગલેપગલાંનો અહેવાલ આપવાનો ટાળીને એમણે દરેક સ્થળને એની સ્થૂલ માહિતીને અતિક્રમીને પામવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તો ‘પગલાંનાં પ્રતિબિંબ’(૨૦૧૦)માં ઈટલીથી પોર્ટુગલ પર્યટનાં સ્થળ વિશેના અહેવાલને શબ્દોમાં ઢાળવા કોશિશ કરી છે. અસામાન્ય સુંદરતાનો અચાનક સામનો થઈ જાય અને જે અનુભવ થાય એવા અનુભવને એક ડોક્ટર તરીકે લેખકે ચિકિત્સાશાસ્ત્રની રીતે સ્ટેન્ધાલ સિન્ડ્રોલ અથવા ફ્લોરેન્સ સિન્ડ્રોમ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ સિન્ડ્રોમ એમનાં લખાણોના કેન્દ્રમાં છે. અહીં ક્યારેક માનવસંબંધી માનવપ્રસંગોની વાત આવી ચઢે છે, દેશ દેશની પ્રજાનો ઇતિહાસ અને પ્રજાની પ્રકૃતિ-સંસ્કૃતિની વાત પણ આવી ચઢે છે પણ એકંદરે નિર્સર્ગની ખૂલતી રમણીયતાનાં મોહક દશ્યોનો ઝીલેલો પ્રભાવ અહીં કેન્દ્રવર્તી રહ્યો છે. આ પ્રભાવને એમણે ‘પગલાંનાં પ્રતિબિંબ’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે, એ સૂચક છે. અહીં પગલાં દ્વારા પ્રવાસ તો સૂચવાય છે પણ પ્રતિબિંબ દ્વારા એ પગલાંનું રૂપાંતર પણ સૂચવાય છે. પ્રવાસી અહીં કેવળ સાક્ષી (spectator) નથી, સહકર્મી (participant) અને ભાષાકર્મી પણ છે.

આથી જ અહીં 'પ્રવાસકથા' જેવું નામ ન આપતાં લેખકે એને 'પ્રવાસાનુભૂતિ' જેવું નામ આપ્યું છે. પ્રવાસાનુભૂતિ દ્વારા પ્રવાસ એ જ અનુભૂતિ, પ્રવાસ વખતે થયેલી અનુભૂતિ, પ્રવાસ પછી થયેલી અનુભૂતિ એવા અનેક સામસિક અર્થવલયો ઊપસી શકે એમ છે. ટૂંકમાં લેખક માટે પ્રવાસ ઉદ્દીપન છે અને એ પ્રવાસમાં એમને અનેક સમર્થ ઉદ્દીપનો આવી મળ્યાં છે.

અંગ્રેજી ઇતિહાસકાર જ્યોર્જ મેકોલે ટ્રિવેલિયને (George Macaulay Trevelyan ૧૮૭૬-૧૯૬૨) નોંધ્યું છે કે 'મારે બે ડોક્ટર છે એક ડાબો પગ અને બીજો જમણો પગ. જ્યારે શરીર અને મન અસ્વસ્થ થઈ જાય છે ત્યારે મને ખબર છે કે મારે મારા એ ડોક્ટરોને બોલાવવાના હોય છે અને હું ફરી સ્વસ્થ થઈ જાઉં છું' ભારતી રાણે વ્યવસાયે ડોક્ટર છે. અવિરત ફરજો અને અનેક વ્યસ્તતાઓ વચ્ચે એટલે જ પ્રવાસનું ઉદ્દીપન એમને મનગમતો સમય ફાળવી લેવા પ્રેરે છે.

આ લેખક ડોક્ટર છે એની ચેતનાનો એક અપૂર્વ લાભ કેવો હોઈ શકે એના ઉદાહરણ રૂપે ફ્લોરેન્સમાં માઈકલ એન્જેલોની મહાન કૃતિ 'ડેવિડ' અંગેનું એમનું દશ્યાંકન જુઓ : 'ડેવિડના પૂતળાને અમે આશ્ચર્યચકિત થઈને જોતાં રહ્યાં. મેડિકલ કૉલેજના એનેટોમીના ડિસેક્શન હોલનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. ત્યારે અમે ચાર ચારના જૂથમાં મૃતદેહનું ડિસેક્શન કરતાં. કર્નિગહામનું મેન્યુઅલ ખુલ્લું હોય, એક જણ વાંચે તેમ અમે સૌ કાપતાં જઈએ ને શરીરની એક એક ધમની, શિરા, જ્ઞાનતંતુ, એક એક સ્નાયુ, એને ઢાંકતી પરતોની ઓળખાણ કરતાં જઈએ. શરીરના દરેક સ્નાયુનો એક ચોક્કસ આકાર અને એનું એક ચોક્કસ સ્થાન હોય. રક્તવાહિનીનો ને જ્ઞાનતંતુનો એક ચોક્કસ માર્ગ હોય. આ બધું એ કિશોરવયમાં આશ્ચર્યજનક લાગતું. એને યાદ રાખવાનું જરાક અઘરું પણ લાગતું, જ્યારે આ ડેવિડનું શરીર જાણે કોઈએ કર્નિગહામનો ગ્રંથ વાંચીને સર્જ્યું હોય તેવું લાગે. એ શિલ્પ પર માનવશરીરની ઝીણામાં ઝીણી વીગતો કંડારેલી હતી અને એ બધી જ એનેટોમીની દષ્ટિએ ચોક્કસ અને ખરી હતી' (પૃ. ૧૧ અને ૧૨)

અહીં પ્રવાસાનુભૂતિમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ ઊભાં થયેલાં દશ્યોના તેઓ માત્ર નિષ્ક્રિય પ્રેક્ષક નથી રહ્યાં પણ એ દશ્યોનાં કલ્પનાપૂર્ણ ભાષાબિંબો દ્વારા એમણે આપણને પણ સક્રિય પ્રેક્ષક બનાવ્યા છે. ઈટલીમાં ચોરીના સ્વાભાવિક ભયનો લેખકે ફ્લોરેન્સના અનોખા પુલ સંદર્ભે કેવો ઉપયોગ કર્યો છે તે જુઓ : 'સાંજ ઢળી ગઈ હતી. ઘરેણાંની દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી. પણ પુલની રોશની, ઘરેણાં પાસેથી ચોરી લીધેલો ઝળકાટ આર્નોના પાણી પર પાથરી રહી હતી. ચોરી અહીંનો શિરસ્તો હશે. (પૃ. ૧૪) એ જ રીતે જવાલામુખી વિસ્તુવિયસની સંમુખ થવા સાથે, એના રંગરૂપનો સ્તર પણ કેવો આકર્ષક છે : 'જવાલામુખીના મુખ સન્મુખ ઊભા રહેવાનો રોમાંચ આખા અસ્તિત્વમાં પ્રસરી ગયો. રાખની રાખોડી નદીને કિનારે કિનારે પર્વત પર ચાલી આવતી લાલ માટીએ મઢેલી મરોડદાર કેડી નીચે ભૂરા સાગરમાં પણ ઝબકોળીને ઊભેલું મસ્તીભર્યું નેપલ્સ શહેર ને વિદાયની ક્ષણે વિરાટ કેટરમાં વિસ્તરેલા પોતાના પડછાયાને સંકેલતો સૂર્ય' વિરાટ કુદરતી અથડામણમાં ડોલામાઈટના તળ પરથી પર્વતની ટોચ પર ધકેલાઈ જઈ, ફૂલ જેવાં કોમળ પરવાળાં વજ જેવાં કઠોર બની ગયાં એ દશ્યને લેખકે ચિંતનની મનોહર ફ્રેમમાં મઢ્યું છે : 'હું પરવાળાંનાં સમુદ્રપુષ્પની મુલાયમ પાંખડીઓનો સ્પર્શ ટોળતી રહી. વિરાટ સૃષ્ટિની નિરંતર પરિવર્તનશીલતાનો આટલો સચોટ અને વેધક અહેસાસ આ પહેલાં ક્યારેય નહોતો અનુભવાયો. મહાસાગરને નગાધિરાજ બનાવી દેતી ને ધબકતાં જીવંત પરવાળાંનાં જલપુષ્પોને પથ્થર બનાવી દેતી કાલસંયોગની વાસ્તવિકતાને સ્પર્શ્યા પછી પથ્થરને ને ફૂલોને, રણને અને નદીને, સુખને અને દુઃખને એકસરખું ચાહી શકવાનું જાણે સરળ બની ગયું છે !' (પૃ. ૫૭) એક જ સમર્થ લસરકે આખા દશ્યને રેખાંકિત કરી દેનારાં ઘણાં ઉદાહરણો છે :

- 'કોઈ કસાયેલા રમતવીર જેવો સપ્રમાણ ડુંગર માઉન્ટ ટાઈટનો' (પૃ. ૮૩)
- 'પર્વતની ટોચ પર તો કોઈ રાક્ષસનાં વિરાટ આંગળાં હોય એવા આકારની શિલાઓ છે અને એની હથેલીમાં છે બ્લેક મદોનાનું દેવળ' પૃ. ૮૮

- ‘એનાકાપ્રી ઉજ્જડ એકલતાનો નહીં, હર્યોભર્યો એકાન્તનો દ્વીપ છે.’ (પૃ. ૪૪)
- ‘આ દેશ [પોર્ટુગલ]ના નકશાને આજે જોઈએ તો એ યુરોપખંડે સ્પેન રૂપી જડબામાં પકડેલું કોઈ નાનકડું ભક્ષ્ય લાગે (પૃ. ૧૨૬)

ક્યારેક, સાદામાં સાદો પર્વતઘાટ પરની ગતિનો અનુભવ વિરોધના ભાષાબળે ચાક્ષુષ બન્યો છે : ‘સપાટ મેદાન છોડીને અમારી ગાડી ઘાટના વળ ઉકેલવા લાગી ત્યારે અમારું મન વિસ્મયનાં ચડાણો પર ચકરાતું હતું.’ (પૃ. ૮૩). સમુદ્ર અને સૂર્યપ્રકાશનાં પોત ઉપસાવતું ભાષાપોત પણ ક્યાંક અત્યંત સંવેદનજન્ય બન્યું છે : ‘પાણીમાં ચંદ્ર-તારાનાં પ્રતિબિંબોનું ઝીલમીલ જોયેલું. શહેરની રોશનીનું નદી કે દરિયાનાં પાણીમાં ઝલમલવુંય જોયેલું, પણ પાણી પર સૂર્યની આવી ઝાકઝમાળ પહેલીવાર જોવા મળી. એવું જ લાગે કે જાણે સમુદ્રપંખીઓ હીરાનો આરો ન ચરી રહ્યાં હોય’ (પૃ. ૧૦૪) નર્પા વાસ્તવિક ચિત્રને રંગપૂરણીની કલાથી જીવંત કરવાનો નુસ્ખો પણ જોવા જેવો છે. ‘શરૂઆતમાં વેરાન મેદાનોમાં છૂટાંછવાયાં ગામડાં દેખાતાં હતાં પણ પર્વતીય વિસ્તાર શરૂ થતાં જ પૃષ્ઠભૂમિ પર લીલો રંગ ઊપસવા લાગ્યો. પછી તેમાં ભળ્યાં ભૂરાં ભૂરાં સરોવર. પર્વતોને જાણે કોઈ સ્વીસ આલ્પ્સનો વેશ ભજવવા મેઈકઅપ કરી રહ્યું હતું’ (પૃ. ૧૧૩) નાનો સરખો વિરોધનો વળ આપી આખેઆખો દશ્યપટ તાદૃશ કરવાની સ્વાભાવિકતા જુઓ : ‘અરે ! આ પાણી કેટલાં શ્યામ હતાં ! જેમ જેમ આગળ જતાં ગયાં તેમ તેમ કાળો રંગ એટલો ઘટ્ટ થતો ગયો કે જાણે કોઈએ આખા ને આખા મહાસાગર પર કાળી તાડપત્રી ન બિછાવી હોય ! જહાજ પાણી કાપે ત્યાં જરાક ફીણફીણ જેવી સફેદી ઊભરે. બાકી ચારેકોર કાળું, કાળું ને કાળું જ પાણી દેખાતું હતું’ (પૃ. ૧૧૮)

આ લેખકે, પ્રવાસ અને એની અનુભૂતિઓની વચ્ચે વચ્ચે એક ત્રીજું પરિમાણ વારંવાર ઉમેર્યું છે, એ છે પુરાકથાઓ અને ઇતિહાસની સામગ્રીનું, કવિઓ, લેખકોના સાહિત્યનું કે કલાકારોની ચિત્રશિલ્પસ્થાપત્ય કૃતિઓનું. ત્રીજા પરિમાણને કારણે એમની પ્રસ્તુતિને પરિષ્કૃત રુચિનું એક પ્રકારનું ઊંડાણ મળતું રહ્યું છે. ગ્રીક ઓડિસિયસ કે

હરક્યુલિસની પુરાકથા હોય, માર્કલ એન્જેલોનું શિલ્પ ‘પિએતાં’ હોય, જર્મન કવિ ગ્મોથ કે પોર્ટુગલ કવિ પાસોઆની કવિતાઓ હોય, બ્લ્યૂ લગૂન અંગ્રેજી ફિલ્મ હોય કે સ્પેન અને પોર્ટુગલની સંસ્કૃતિનું અવિભિન્ન અંગ બુલફાઈટિંગ હોય – આ સર્વ સંદર્ભઘટનાઓએ અહીં પ્રવાસનું તેજ વધાર્યું છે. એમાં સ્પેન અને પોર્ટુગીઝ બંનેની બુલફાઈટિંગ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવી એમણે પ્રવાસને માનવ પરિમાણ પૂરું પાડ્યું છે : ‘આજનું પોર્ટુગીઝ બુલફાઈટિંગ ‘ટોરેડામ’ તરીકે ઓળખાય છે, જે સ્પેનના બુલફાઈટિંગ જેવું રક્તરંજિત નથી. આખલાયુદ્ધ દરમિયાન ઘવાઈને મૃત્યુ પામેલ કાઉન્ટના મોતથી રાજા એટલા વ્યથિત થઈ ગયા કે એના હુકમથી આજે પણ આખલાને શિંગડે મખમલ વીંટીને લડનાર માણસની સલામતીનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. ફાઈટિંગને અંતે સ્પેનની જેમ અહીં ઉજાણી અર્થે આખલાની કતલ કરવામાં આવતી નથી. અહીં એનો બલી ચડાવવાને બદલે એને ફૂલોની તલવારથી મારવાનો પ્રતીક વિધિ કરવામાં આવે છે !’ (પૃ. ૧૨૮) પોર્ટુગલ પ્રજાની ચેતનામાં ઊતરીને એક્સ-રે જેવું કરેલું નિદાન પણ વેધક છે : ‘પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે ફરી વળવાની ભ્રમણાપિપાસામાંથી જન્મેલી સમગ્ર વિશ્વ પર આધિપત્ય સ્થાપવાની સામૂહિક મહત્ત્વાકાંક્ષા ચૂરચૂર થઈ જાય, તેનો નામોશીભર્યો વિષાદ આખી ય પ્રજાના સ્વભાવમાં પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવે તે ઘટના વિશિષ્ટ અને વિસ્મયકારક લાગી.’ (પૃ. ૧૨૮).

આમ અહીં મુખ્યત્વે ઈટલી, સ્પેઈન, પોર્ટુગલ અને મોરોક્કો જેવા દેશોમાંથી લેખક કેવળ પસાર થઈ ગયાં નથી, પણ નિરાંતે સંચર્યા છે. લખાણની સાહિત્યિક ગુણવત્તાને ભોગે કશું ન કરવાનો આગ્રહ એમના પહેલા પ્રવાસપુસ્તક ઈપ્સિતાયનથી રહ્યો છે. પુસ્તકમાં ઉલ્લેખાતા અન્ય ભાષાઓના ઉચ્ચારો બાબતે પણ એમની પહેલેથી સાવધાની રહી છે. પોતાના સાથીપતિ સાથે અનેક શબ્દકોશોનો સહારો લઈને ચાલે છે. આમ છતાં આ પુસ્તકમાં કેટલાંક સ્ખલનો નિવારી શકાય તેવાં છે. મનોશારીરિક (પૃ. ૯), નિર્દોષિતા (પૃ. ૬૬) આર્જવતા (પૃ. ૧૦૦) જેવા શબ્દો અનુક્રમે ‘મન:શારીરિક’ ‘નિર્દોષિતા’ અને ‘ઋજુતા’ કે ‘આર્જવ’ જોઈએ. એ જ રીતે પૃ. ૧૩

પર કોલેજના એનેટોમી ડિસેક્શન હોલમાં લેખક 'કિશોર વય'નાં ન હોય, 'યુવાવય'નાં હોઈ શકે. પૃ. ૫૫ પર એમણે જે રીતે વર્ણવ્યું છે તે મુજબ ડોલામાઈટ્રસ 'દક્ષિણ પૂર્વ'માં નહીં પણ ઉત્તરપૂર્વમાં કે 'પૂર્વાત્તર'માં હોઈ શકે. વળી 'જુટાવવું' 'અનજાન પહેલુઓ' જેવી હિન્દી છાંટ કે પૃ. ૩૭ અને પૃ. ૧૦૮ પર ઊતરી આવી છે તેવી અંગ્રેજીના અનુવાદ જેવી વાક્યરચનાઓ ઘણી જગ્યાએ કઠે છે : 'એ બાળક કે જેને એક માસનો છોડીને યુદ્ધમાં ગયેલો' કે 'આ એ ચિત્ર છે, જેવાં એપ્રિલ ૧૯૩૭ના...'

લેખકે પ્રવાસ માટે મનમાં એક ચોક્કસ સાદી વ્યાખ્યા રાખી હતી કે 'પ્રવાસ ગમાઅણગમાનો કે કોઈનો

ન્યાય તોળવાનો વિષય નથી. પ્રવાસ દરમિયાન તટસ્થભાવે અજાણ્યા રસ્તાઓ પરથી પસાર થઈ જવું; જે જોયું તેને સમજવા ને આત્મસાત કરવા કોશિશ કરવી, વિશ્વના દરેક ખૂણાનો ને એમાં વસતા દરેક ઈન્સાનનો એના સર્વ ગુણદોષ સહિત આદર કરવો એવો અભિગમ અમારો હંમેશાં રહ્યો છે' (પૃ. ૯૨-૯૩) પરંતુ એમની પરિષ્કૃત રુચિને અને તીવ્ર સંવેદનાતંત્રે આ વ્યાખ્યાને અતિક્રમીને એક સમૃદ્ધ ચેતનાફલક ઊભું કર્યું છે અને લેખકને પોતાની બાંધેલી સાદી વ્યાખ્યાની બહાર રમાડ્યાં છે એનું રૂઠું પરિણામ આ પગલાંનાં પ્રતિબિંબની પ્રવાસાનુભૂતિમાં જોઈ શકાય છે. □

આ અંકના લેખકો

- મધુસૂદન કાપડિયા** : 7880 Stonegate Drive, Appt 1209, Cincinnati, OH 45255 USA. □ email ID : mgkapadia@yahoo.com
- મહેન્દ્રસિંહ પરમાર** : 20 ગૌરીશંકર સોસાયટી, જવેલ્સ સર્કલ પાસે, ભાવનગર 364003 □ 9898188389
- માવજી સાવલા** : N-45, ગાંધીધામ (કચ્છ), 370201 □ 02836-221526
- સિતાંશુ યશચંદ્ર** : 302, ટાવર-બી, શ્રવણ રેસિડન્સી, કોસ્મિક એન્ક્લેવ, સમા રોડ, વડોદરા 390024 □ 922 818 7436
- હેમન્ત દવે** : (એ જ હિમ્મતરામ વજેશંકર શાસ્ત્રી) 14, સિદ્ધાર્થનગર, પીજ માર્ગ, નડિયાદ (પશ્ચિમ) 387002 □ 9723113737
- રમેશ ઘ. ઓઝા** : 303, દીનબંધુ આવાસ, ઉમાભવન ચાર રસ્તા, ભટાર રોડ, સુરત 395017 □ 9427822744
- ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા** : ડી-6, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ્સ, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ 380015 □ 079-26301721
- ભાનુ કાળે** : Aundh, Pune 411007 r Email : bhanukale@gmail.com
- અરુણા જાડેજા** : એ-1 સરગમ, ઈશ્વરભુવન રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ 380 009 □ 9428592507
- કિશોર વ્યાસ** : 6, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ (પંચમહાલ) 389339 □ 9924735111

વિચારવિશેષ

સાહિત્ય-સામયિકની ઉપાદેયતા

ભાનુ કાળે

અનુ. અરુણા જાડેજા

અંતર્નાદ સામયિક વિશેનો અરુણા જાડેજાનો લેખ પ્રત્યક્ષના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૦ના અંકમાં (પૃ. ૪૮થી ૫૩) આપણે સૌએ વાંચેલો છે. ઘણાંને એ, સ્વાભાવિક જ, બહુ ગમેલો (જુઓ : ‘પત્રચર્યા’, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૦૧૦)

એ અંતર્નાદ સામયિકના સંપાદક શ્રી ભાનુ કાળેએ એના ‘દશકપૂર્તિ વિશેષાંક’માં લખેલી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનામાંથી થોડાક એ સામયિકની વિગતો આપતા, પણ મુખ્યત્વે સાહિત્ય-સામયિકની આવશ્યકતા દર્શાવતા ખંડો અહીં રજૂ કર્યા છે. એમાંના, સાહિત્ય-સામયિકના તંત્રીના વિચારો ને એમને થયેલા પ્રશ્નો વ્યાપકપણે ય એવા ઉપયોગી ને વિચારણીય છે કે આપણા સંદર્ભોને ઓળખવામાં પણ એ પ્રસ્તુત લાગે ને વિચારણીય નીવડે એવા છે. એ આશયથી આ કેન્દ્રિયત રજૂ કરી છે.

અરુણાબહેને તો આખીય દીર્ઘ પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ, મારી વિનંતીથી, કરી આપેલો. એમાંથી ચયન (editing) મેં કર્યું છે ને લેખનું શીર્ષક પણ મેં આપ્યું છે. – સંપાદક

‘Art is a lie that enables us to see the truth.’
(કલા એક અસત્ય જ હોય છે પણ એ અસત્યમાંથી આપણને સત્ય દેખાઈ શકે છે.) – પાબ્લો પિકાસો (૧૮૮૧-૧૯૭૩)

‘અંતર્નાદ’નો દશકપૂર્તિ વિશેષાંક (ઓગસ્ટ ૨૦૦૫) વાચકોના હાથમાં મૂકતાં આનંદ થઈ રહ્યો છે.

આ અંક વિષય પરત્વે ખાસ કરીને ‘ટીવી પરની ચિત્રમાલિકાઓ / શ્રેણીઓ’ની આસપાસ ગૂંથાયેલો છે. આ શ્રેણીઓ માટે તમે જે માનતા હો તે પણ ગામડાંથી માંડીને શહેરો સુધી, અભણથી માંડીને વ્યાવસાયિક સુધી અને નાનેરાથી માંડીને દાદા-દાદી સુધીના આપણા સમાજનો એક મોટો હિસ્સો આ બધી શ્રેણીઓ રોજ જ જોતો હોય છે અને સાથોસાથ એ જ વાહિનીઓ / ચેનલ્સને વખોડતો પણ હોય છે. તોય એના હાથમાંનું ‘રિમોટ’ એનાથી છૂટું નથી એ વાત પણ એટલી જ સાચી. આપણી

પડોશના કોઈ પણ ઘરમાં – ખાસ તો રાત્રે આઈથી દસ સુધીમાં જરી ડોકાઈને જુઓ ! એ ‘માલિકામાયાજાળ’ને સમજી લેવાનો આ અંકમાં પ્રયત્ન થયો છે.

આ વિશેષ વિભાગના અતિથિ સંપાદક છે અવધૂત પરળકર. તેઓ મૂળે તો પત્રકાર છે અને તે સાથે છેલ્લા પચીસેક વર્ષોથી તેઓ ‘દૂરદર્શન’માં નોકરી કરે છે. અમારી વિનંતીને માન આપીને એમણે આ જવાબદારી સ્વીકારી તે માટે એમનો હૃદયપૂર્વકનો આભાર. વળી જેમણે પહેલાં ક્યારેય અંતર્નાદ માટે લખ્યું નથી એવા દિલીપ પ્રભાવકર^૧ કે પછી મુકુંદ ટાકસાળે^૨નું સાહિત્ય પણ આ નિમિત્તે પ્રકાશિત કરવાનો અમને લહાવો મળ્યો તેનોય આનંદ છે. સંદીપ કુલકર્ણી જેવા અભિનેતા પણ આ નિમિત્તે કદાચ પહેલી જ વાર કલમ હાથમાં લે એ પણ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

આ ઉપરાંત સંજય જોશીએ મેઘના પેઠેની 'નાતિચરામિ' નવલકથાનું કરેલું વિવેચન તેમજ હેમંત જોગળેકરની 'હે કવિતાઓ !' લેખમાળામાંનો આઠમો લેખ 'વિડંબન' - આ બંને લેખ વાચકોને ગમશે.

કોઈ એક સામયિક જ્યારે અગિયારમા વર્ષમાં પદાર્પણ કરતું હોય ત્યારે જે લોકો એ ઉપક્રમ સાથે સીધા સંકળાયેલા નથી એમણે નોંધ લેવી એવું ખાસ નથી પણ આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ, અત્યારે ક્યાં ઊભા છીએ એવું એક સરવૈયું કાઢવા માટે સંકળાયેલી જે તે વ્યક્તિઓ માટે આ એક તક હોય છે. આવું સિંહાવલોકન કરતી વખતે આજે દસ વર્ષ પછી શું લાગે છે ?

સૌ પહેલાં તો મનમાં કૃતજ્ઞતાની લાગણી થઈ આવે છે. મરાઠી સામયિકોની - અને સમગ્ર વાચનસંસ્કૃતિની જ દષ્ટિએ અત્યંત પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં અંતર્નાદિ જન્મ લીધો. વાટ કપરી છે એનો અંદાજ તો હતો જ પણ અનેક જણના નિસ્વાર્થ સહકારથી એ વાટ સહેલી બની.

'લેખકો નાની નાની વાતમાં દુભાઈ જાય છે. કારણ કે તેઓ ખૂબ જ સંવેદનશીલ હોય છે. લેખકોની અસ્મિતા સાચવીને એમની પાસેથી આપણને જોઈતું લેખન કરાવી લેવું એ સંપાદક માટે કપરામાં કપરું કામ છે.' એવું અંતર્નાદના પ્રથમ અંકના પ્રકાશન સમારંભમાં સંપાદકવર્ચ મુકુંદરાવ કિર્લોસ્કરે જે કહેલું એ વાતમાંનું સત્ય પણ સમય જતાં સમજાયું. બેત્રણ લેખકો અને બીજા કેટલાક પરિચિતો દૂર થયા. કેમ, એનો ખુલાસો ક્યારેય થયો નહીં. પણ અંતર વધ્યું એ વાત સાચી. પછી તો પ્રયત્નો છતાંય એ ઓછું થઈ શક્યું નહીં. પાછું વળીને જોતાં આ વાતનું દુઃખ થાય છે.

જોકે આવા અનુભવો પાછા અપવાદરૂપ જ મોટેભાગે તો લેખકો અને બીજા વ્યાવસાયિક સહકાર્યકરોનો પણ અંતર્નાદને સારો સહકાર સાંપડ્યો. નામસહિત ઉલ્લેખ નથી કરતો તોય એમની સાથેનો નાતો હંમેશાં પોતીકો રહ્યો છે.

[સામયિકમાં મુકાતી] શ્રેય(credit) નામાવલિમાં 'વ્યાકરણ સલાહકાર'નું પદ-સ્થાન હોય એવું બીજું એકેય સામયિક લગભગ તો નથી જ. અંતર્નાદમાં વ્યાકરણગત

ભૂલો જણાતી નથી એનું શ્રેય (વ્યાકરણ સલાહકાર) યાસ્મિન શેખને જાય છે.

અંતર્નાદની કમાણી

સારું સાહિત્ય સારા વાચકો સુધી પહોંચાડવું એ કોઈ પણ સામયિકનું પ્રયોજન હોય છે. ડાબેરી-જમણેરી, દલિત-સવર્ણ, ગ્રામીણ-શહેરી, મિત્રો-પારકા, મદદકર્તા-ખડુસ, પ્રસ્થાપિત-નવોદિત જેવા એકેય મુદ્દાને સાહિત્યબાહ્ય સરાણે ચઢાવ્યા વગર બને તેટલી વસ્તુનિષ્ઠતાથી જાતે જ પ્રત્યેક સાહિત્ય વાંચીતપાસીને વાચકોને ઉત્તમ સાહિત્ય પૂરું પાડવાનો જે નિયમ છે એનો દરજ્જો જાળવી રાખવાનો અંતર્નાદે સતત પ્રયત્નો કર્યા જ છે.

શેક્સ્પિયર વિશેષાંક, કાલિદાસ વિશેષાંક, રવીન્દ્રનાથ વિશેષાંક, ધાર્મિક સલૂકાઈ વિશેષાંક એવા અનેક વિશેષાંકો કાઢ્યા છે. વાર્તાલેખનને ઉત્તેજન મળે તે માટે વાર્તાસ્પર્ધાઓ યોજી છે, પુણે વિદ્યાપીઠના સહકારથી વાર્તાકારોની એક નિવાસી શિબિર પણ યોજી હતી. અનેક સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પણ કર્યા, જુદાં જુદાં ગામે કર્યા. અંતર્નાદમાં આવતી વિવિધ લેખમાળાઓનાં આગળ જતાં પ્રકાશકોએ પુસ્તક પણ પ્રકાશિત કર્યાં. અંતર્નાદે નવોદિતોને અચૂક સ્થાન આપ્યું છે. મુખપૃષ્ઠ બાબતેય જુદા જુદા પ્રયોગો કર્યા છે. અનુવાદિત સાહિત્ય પણ ખૂબ છાપ્યું. કવિતા અને કવિતાવિષયક ગંભીર લેખોય છાપ્યા.

છાપામાં પુસ્તક પરીક્ષણો માટે સરખી જગ્યા મળતી નથી તેથી અંતર્નાદે એ જગ્યા પણ કરી આપી. ચાર ચાર કે છ છ પાનાંનાં વિવેચનો છાપ્યાં છે. તો વાચકોના પત્રોનેય આટઆટલી જગ્યા કરી આપનારું બીજું કોઈ સામયિક હોય એવું ઝટ કહી શકાય નહીં. સાચું પૂછો તો આવી રીતે વ્યક્ત થવાની મરાઠી વાચકોને બહુ ટેવ પણ નથી. અંતર્નાદે એક નવો રિવાજ શરૂ કર્યો એવું સવિનય કહી શકાય. 'પ્રતિસાદ' (વાચકોના પત્રો) હવે અંતર્નાદનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ચૂક્યું છે.

દરેક ગ્રાહકને અંતર્નાદ પોતાનું લાગે છે. 'દરેક ગ્રાહક એક વધારાનો ગ્રાહક મેળવી આપે તોય ગ્રાહકોની સંખ્યા બેગણી થઈ શકે.' એવું સરસ સૂચન કરીને પોતેય ગ્રાહક છે એવા મુરબ્બી એન્જિનિયર માત્ર બેસી રહેતા

નથી પણ પોતાના વીસ મિત્રોનાં સરનામાં એક સાથે બીજે જ દિવસે મોકલી આપે છે. ‘અમદાવાદના ચારુલ-વિનય પરનો લેખ ગમ્યો. દર મહિને એક નાનો એવો કાર્યક્રમ તો તમે કરો જ છો તો એકવાર એમનેય બોલાવોને. સારો હોલ રાખીને એ કાર્યક્રમ કરો.’ આટલી સલાહ આપીને એક જાણીતા વકીલ કાર્યક્રમના ખર્ચા માટેની રકમ અગાઉથી ઘરબેઠાં પહોંચાડે છે. એ બધું પાછું પોતાનું નામ જાહેર ન કરવાની શરતે. આવું તો અંતર્નિદિ માટેની લાગણીને લીધે જ થઈ શકે.

મરાઠી સાહિત્ય લખી લખીને જ મોટા થયેલા કેટલાક સાહિત્યકારો કરતાં આવા સર્વસામાન્ય ગ્રાહકોનો સાહિત્યપ્રેમ ક્યારેક વધારે સાચકલો હોય છે.

ગ્રાહકોનો ભરોસો એ જ અંતર્નિદિની મોટી કમાણી.

અંતર્નિદિની મર્યાદા

આ બધીય વાત સાચી તોય અંતર્નિદિની ગ્રાહકસંખ્યા ફક્ત ૧૫૬૦ જ છે, આ કડવા સત્ય પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરી શકાય નહીં. વિક્રેતા મારફતે સરાસરી ૩૫૦ પ્રતો દર મહિને વેચાય છે એટલે કુલ વેચાણસંખ્યા થઈ ૧૮૧૦ની. (ઉપરાંત દર મહિને ૮૦ પ્રત ‘સપ્રેમ ભેટ’માં મોકલવામાં આવે છે જેમાં કલેક્ટર વગેરેને કાયદાનુસાર મોકલવી પડતી પ્રતો, અંતર્નિદિને જે પોતાનાં સામયિકી મોકલતા હોય તેમને ‘પ્રતિભેટ’ તરીકે મોકલવાની પ્રતો અને વ્યક્તિગત મિત્રો, જાહેરાતવાળા, કેટલાક લેખકો વગેરેને મોકલાતી પ્રતોનો સમાવેશ થાય છે.)

દસ દસ વર્ષો સુધી લગભગ આખોય વખત આ એક જ કામ કરી કરીનેય નવ કરોડ મરાઠી ભાષીઓમાં આટલું જ વેચાણ થાય છે, આ એક જ વાત અંતર્નિદિની મર્યાદા સ્પષ્ટ કરવામાં પૂરતી છે.

ગ્રાહકો વધારવાના પ્રયત્નો નથી થયા એવું જરાયે નથી. ‘પ્રકાશક-ડાયરી’માંથી લેખક-પ્રકાશક ગ્રંથાલયોના તેમજ દેશભરનાં મહારાષ્ટ્ર મંડળોનાં સરનામાં મેળવીને એમને પત્ર સાથે ત્રણ ત્રણ અંકો મોકલવા, પરદેશ રહેતા મરાઠીઓનાં સરનામાં મેળવીને એમને પત્ર સાથે નમૂનાનો એક અંક મોકલવો, જુદા જુદા ગ્રાહકોએ સૂચવેલી વ્યક્તિઓને પત્ર અને નમૂનાનો અંક મોકલવો, જેમના દર

પોસાતા હોય એવા સામયિકોમાં જાહેરાતો આપવી, સ્થાનિક સ્તરે લવાજમ ભરવાનું સહેલું થઈ પડે તેથી પંદર-વીસ મિત્રોનાં સરનામાં ‘અહીં લવાજમ સ્વીકારાશે’ કહીને છાપવું, વિદ્યાર્થીઓને અરથી રકમનું વળતર આપવું, જન્મદિવસ-દિવાળી પ્રસંગે ભેટ તરીકે અંકો મોકલવાની સગવડ કરી આપવી – એવી વિવિધ યોજનાઓ વખતોવખત અજમાવી જોઈ જ છે પણ તોય કશું ખાસ વળ્યું નથી.

આવકનું બીજું સાધન જાહેરાતો. એમાં મોટી જાહેરાતો મળવી તો મુશ્કેલ જ. તેમાંય મરાઠી માસિકો માટે મેળવવી તો વધુ મુશ્કેલ. વેચાણ સાવ ઓછું તેથી એ હક્કે પણ ક્યારેય માગી શકાતું નથી. જોકે એનો અર્થ એવો નથી કે જાહેરાતો મેળવવી અશક્ય છે. પણ એ મેળવવા માટેય એક તંત્ર અને એક જુદી જ ટેકનિક જોઈએ એ અંતર્નિદિ પાસે નથી. પંદર-વીસ ટકા કમિશન લઈનેય જાહેરાતો ભેગી કરી આપનારો એજંટ કેટલાય પ્રયત્નો કર્યા પછી અંતર્નિદિને મળ્યો નથી.

હાલમાં જે જાહેરાતો મળે છે એ પણ અંતર્નિદિને મદદ થાય એવી ભાવનાથી જ.

અંતર્નિદિની આજીવન સભ્યયોજના આ સંકટમાંથી બહાર નીકળવાનો એક સારો પ્રયત્ન હતો. માથાદીઠ રૂ. ૨૦૦૦ આપનારા ૧૦૦૦ આજીવન સભ્યો નોંધવાના. તેમાંથી મળનારા વીસ લાખ રૂપિયામાંના વ્યાજમાંથી માસિકનો ખર્ચો ઉઠાવવાનો. એ યોજનાને સહકાર પણ સારો સાંપડ્યો. આશરે ૮૫૦ આજીવન સભ્યો બનેલા. કમનસીબે એ પછી વ્યાજદર ઘટતા ગયા અને આ યોજના બંધ કરવી પડી.

અંતર્નિદિ સામેની, એમ કહોને આખાય મરાઠી સાહિત્યવિશ્વ સામેની આ સમસ્યાઓ છે. ટીવીનું આક્રમણ, અંગ્રેજી માધ્યમના શિક્ષણને લીધે મરાઠીથી દૂર જઈ રહેલી યુવાપેઢી, વેચાતું લઈને વાંચવાની ટેવનો પારંપારિક અભાવ, નવા કસદાર સાહિત્યસર્જનનો સંકોચાતો સ્રોત, પાંખી વિતરણવ્યવસ્થા, જાહેરાતોનો દુકાળ, ઓછું વેચાણ – ઓછી આવક – ઓછો દરજ્જો હજીય ઓછું વેચાણ – આ દુષ્ક્રમ મરાઠી માનસિકતામાંની શિથિલતા અને બીજા પરના ભરોસાનો

અભાવ... આવી બધી સમસ્યાઓના આંકપલાખા ક્યારે પૂરા ન થનારા છે.

સામયિકોની આવશ્યકતા

આવી બધી સમસ્યાઓને મહાત કરતા જઈને પણ અંતર્નાદ જેવાં સામયિકો ચાલુ રાખવાની માથાકૂટ કર્યે રાખવાની કે ? શા માટે ?

મારા માટે આનો જવાબ હકારાર્થે છે - ત્રણ કારણોસર. પહેલું કારણ એટલે સાહિત્યનું મહત્ત્વ છે એટલા માટે અને એવાં કસદાર સાહિત્યસર્જન માટે. (લલિત અને વૈચારિક સાહિત્યનું વર્ગીકરણ આ સંદર્ભે મહત્ત્વનું નથી. વૈચારિક સાહિત્યમાં લલિત્ય હોય છે અને લલિત સાહિત્યમાં વિચાર તો હોય છે જ. કોઈ પણ રીતે લો - લલિત કે વૈચારિક - તોય એ એક પ્રકારે સત્યની જ ખોજ હોય છે અને બંનેની અભિવ્યક્તિમાં શબ્દલાઘવ, વાયનીયતા, કલ્પના અને રચનાસૌંદર્ય એકસરખું જ હોઈ શકે છે. જવા દો.)

જો સાહિત્ય નહીં હોય તો માનવીજીવનને અપરંપાર સમૃદ્ધ કરનારી અને સાથોસાથ એક અનિર્વચનીય આનંદ આપનારી એક મહામૂલી મૂડી આપણે ખોઈ બેસીશું. અંતર્નાદના પહેલા જ (ઓગસ્ટ, ૧૯૮૫) સંપાદકીયની શરૂઆત કંઈ આવી હતી : 'શબ્દબ્રહ્મનો મહિમા કંઈ ઓર જ છે. લોકલમાં લટકતાં લટકતાં હાથમાંનું સામયિક માંડ માંડ સાચવીને વાંચનારાના ગાલ પર એકાદો રમૂજ ટૂચકો વાંચીને ઊપસી આવનારો આકાર અને રુસો-વોલ્ટેયરના સાહિત્યમાંથી પ્રેરણા લઈને, બેસ્ટિલની જેલ તોડવા નીકળી પડેલા ફ્રેંચ ક્રાંતિકારની આંખોમાંનો ઉન્માદ શબ્દબ્રહ્મના જ પ્રભાવના આ બે છેડાનો આવિષ્કાર. દલાલ સ્ટ્રીટ પરનો શોર-બકોર, ટીવી પરનો રંગબેરંગી મોજશોખવાદ, એનીય પેલે પાર એક આગવા વિશ્વમાં સાહિત્ય તમને લઈ જાય છે.'

આજે દસ વર્ષેય સાહિત્યનો આ મહિમા મારા મનને રુચે છે.

'રોમિયો અને જુલિયેટ'માંની પ્રણયભાવનાની ઉત્કટતા અને 'ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી'માંનો માણસ અને કુદરત વચ્ચેનો સંઘર્ષ માનવીના અનુભવવિશ્વને એક

જુદા જ સ્તરે લઈ જાય છે. ઉન્નત મનોવસ્થાનો એ પારસસ્પર્શ સર્વસામાન્ય અસ્તિત્વની પણ કેટલીક ક્ષણોને સ્વર્ણમય કરી દે છે.

સાવ હમણાંનું જ ઉદાહરણ : આજકાલમાં જ લખવા લાગેલા અભિજિત કદમ નામના એક ગામડાના કવિની 'બિચારી' એ કવિતા માંડ બાર (મરાઠી) શબ્દોની.

હેડમાસ્તર

કાલે દશમાની છોકરીને

રાંધવા ઘરે લઈ ગયા...

બિચારીનો પહેલો જ રોટલો બળી ગયો.

એને વિશે પુરુષોત્તમ પાટીલે (ઓક્ટો, ૨૦૦૩) લખેલું : 'આવી કવિતા આર. ડી. એક્સ.ની ચપટી ભૂકી જેવી હોય છે, સમાજની બધિરતાના ભુક્કેભુક્કા બોલાવી નાંખનારી.'

બીજું એ કે આવાં શ્રેષ્ઠ સાહિત્યસર્જન માટે છાપાં કરતાં લેખકોને લખવા માટે અને વાચકોને વાંચવા માટે પુષ્કળ સગવડ કરી આપનારાં સામયિકનું માધ્યમ વધુ પોષક હોય છે. સાવરકરના ઘણા ઘા જેવા નિબંધો હોય કે ફડકેની રસાળ નવલકથાઓ હોય, તામ્રણકરનો 'ગોટ્ટ્યા' કે દળવીનો 'ઇણકણપાળ', મિલિંદ બોકીલની વાર્તાઓ હોય કે દાસૂ વૈદ્યની કવિતા હોય, સુજજનોનાં હેયાંમાં વસી જનારું આવું સાહિત્ય સામયિકોમાંથી જ આવ્યું છે, નહીં કે છાપામાંથી - અને તેથી જ સામયિકો ટકી રહેવાં જોઈએ.

જે મરાઠી ભાષા ટકાવી રાખવાની આપણે મથામણ કરીએ છીએ એ ભાષાને પણ એનું મહત્ત્વ લાધે છે તે મુખ્યત્વે એના સાહિત્યને લીધે જ. સાહિત્ય સારું નહીં હોય તો ભાષા પણ કંગાળ અને ઉજ્જડ બનવાની. પછી મરાઠી ફક્ત એક બોલી જેટલી બચી રહેશે. યુ. આર. અનંતમૂર્તિ કહે છે તેમ : 'બા, ભૂખ લાગી છે. જમવા આપ.' જેટલી, રસોડામાં પેસતાં બાળકે બોલવા પૂરતી. વળી ભાષાના સંવર્ધન માટે પણ સામયિકો ટકી રહેવાં જોઈએ.

સામયિકોની ત્રીજી આવશ્યકતા છે નવા અને આગવા વિચારોની એક વ્યાસપીઠ તરીકે. હંમેશાં આર્થિક બાબતોને પ્રાથમિકતા આપનારા આજના સમાજની

વૈચારિક દરિદ્રતા વ્યથિત કરી મૂકે તેવી છે. લોકસભામાં થતી ચર્ચા હોય કે નાકાના અકે થતા વાતોના તડાકા હોય – મોટે ભાગે ખૂંચે છે તો વ્યાસંગનો અભાવ અને છીછરું મત-પ્રદર્શન. વૈચારિક જાગૃતિની બાબતે નાનાં સામયિકોનું યોગદાન વિશેષ નોંધપાત્ર હોય છે. છાપાંની સાતસો આઠસો શબ્દોની મર્યાદામાં જે રજૂ ન થઈ શકે કે પછી બીજાંય કોઈ કારણસર નિર્ધારિત / પ્રસ્થાપિત ચોકઠાં માટે અગવડિયા થઈ પડે એવા વિચારો નાનાં સામયિકો દ્વારા રજૂ થઈ શકે છે. અભિવ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય ટકી રહે તે માટે આવી નાની નાની વ્યાસપીઠો જરૂરી છે. સેમ્યુઅલ હંટિંગ્ટનનું ‘The Clash of Civilizations’ નામનું પુસ્તક આજના આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ પર ખૂબ અસર કરી જનારું છે. પણ મૂળે તો એ ‘Foreign Affairs’ નામના ત્રૈમાસિકનો એક લેખ જ છે. તેથી જ આવાં નાનાં સામયિકો ટકી જવાં જોઈએ. એ સમાજનો એક અગત્યનો મોકળો અવકાશ હોય છે.

અંતર્નાદનું ભવિષ્ય

આવું હોવાં છતાંય કોઈ પણ સમાજમાં ગંભીરતાથી વાચન કરનારાઓ બે કે ત્રણ ટકાથી વધારે હોતા નથી. ‘અમારા વખતે...’ એવું સ્મરણરંજન હંમેશાં સુખાળવું હોય છે પણ હકીકતે તો પહેલાંય વાચકસંખ્યા બહુ નહીં હોય. આજે તો સાવ ઓછી થઈ ગઈ છે કારણ કે વાંચ્યા સિવાય પણ માણસ સાવ આરામથી જીવી શકે છે. એમ તો એ ગાયન, વાદન, ચિત્રકલા, નૃત્ય સિવાય પણ જીવી શકે છે. સવાલ છે તે જીવનને વધુ અર્થસભર કરવાનો છે. ભલેને ખૂબ જ ઓછા લોકોનો ટેકો હોય તોય ઉપયોગી એવાં સામયિકો કેવી રીતે જીવશે – સારી રીતે કઈ રીતે જીવશે – એનો સવાલ છે. સમાજને જે આવશ્યક લાગે છે તે એની મેળે જ ચાલે છે અને જે કાલબાહ્ય હોય છે તે એની મેળે જ બંધ પડે છે એવો માર્કેટ ઇકોનોમીનો નિયમ સાંસ્કૃતિક વૈચારિક ક્ષેત્રોને સરવાળે લાગુ પડતો નથી. સામાજિક ઉપયોગિતાની અનેક વાતો છેવટે પ્રયત્નપૂર્વક જ ટકાવી રાખવી પડે છે.

આ બધી પાર્શ્વભૂમિ પર અંતર્નાદના ભાવિ પ્રવાસ અંગે વિચાર કરતી વખતે એક જરૂર ખાસ જણાય છે.

એ એટલે અંતર્નાદનું સંસ્થાત્મક સ્તરે વ્યાવસાયિક માળખું (પ્રોફેશનલ ઓર્ગેનાઈઝેશન) ઘડવું / સંરચના કરવી. પણ એ કારગત નીવડી શકે એ વાત મને પોતાને આજે તો અઘરી લાગે છે.

એક જમાનામાં તો મારો પોતાનો જ આવી સંરચના માટે વિરોધ રહ્યો છે; સામયિકને ઊભું કરવા માટે પ્રમાણભૂત એવી વ્યક્તિગત પ્રતિભા અને ઊર્જા આવી સંરચનામાં ઝાંખી પડી શકે છે, કદાચ સોસવાઈ પણ જાય – એ બીકને કારણે. જોકે આજેય આ બીક તો છે જ પણ આજે થાય છે કે આજના જમાનામાં આવાં સામયિકોને ટકાવી રાખવા માટે આવી સંરચના સિવાય બીજો કોઈ પર્યાય નથી.

દર મહિને કશું ઊંચા દરજ્જાવાળું વાંચવા મળશે, સંતોષકારક વ્યાવહારિક સેવા મળશે એવી અપેક્ષાથી અનેક સુજ્ઞ વાચકો આજે અંતર્નાદ સામે જોઈ રહ્યા છે. આ પ્રતીતિ સુખદ છે અને એમ પણ કહી શકાય કે સાથોસાથ અસ્વસ્થ કરી મૂકનારી પણ છે. કોક એકદંડિયો તંબૂ આ અપેક્ષાઓ ક્યાં સુધી પૂરી પાડી શકે ? ઉપરાંત એ વ્યક્તિના જીવનના અગ્રિમતાક્રમમાં પણ પરિવર્તન લાવી શકે.

આર્થિક રીતે અંતર્નાદની આ હેરફેર/ટર્નઓવર ખૂબ જ ઓછું હોય તોય સામયિકનું સંપાદકીય અને વ્યાવહારિક કાર્ય (સરખાઈથી અને ચીવટપૂર્વક કરવાં હોય તો) ખાસ્સું માથાકૂટિયું અને વખતખાઉ તેમજ ખાસ તો માનસિક વ્યગ્રતા વધારનારું હોય છે. આ બધું લાંબો સમય ચલાવવું હોય તો ઉત્તમ વ્યાવસાયિક તંત્ર ઊભું કરવું પડે. ઘરમાં જ કાર્યાલય રાખવું, સજાવટ ચિત્રો કે રંગીન છાપકામ ટાળવું, વધુમાં વધુ કામ પોતાની જાતના જોરે જ ખેંચે રાખવું – જેવા ઉપાયોથી પણ અંતર્નાદ વધુ સમય ટકી રહે એમ લાગતું નથી. ઉપરાંત ‘ગમેતેમ’ ગાડું ગબડાવ્યે રાખવાનોય શો અર્થ ?

સુસજ્જ કાર્યાલય, સંપાદકીય અને વ્યવહારિક કામો માટે ચાર-પાંચ હોશિયાર માણસો હોવાં એ આવાં સામયિક માટે આરામદાયી નહીં પણ આવશ્યકતાભર્યું છે. આવું વ્યવસ્થાતંત્ર એટલા જ ઓવરહેડ્સમાં બીજાં પણ કોઈ પૂરક કાર્યો કરી શકે જેમ કે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો, વ્યાખ્યાનો કે સાહિત્યચર્ચા વગેરેનું આયોજન.

પણ આ બધું કરવામાં આર્થિક પીઠબળ મોટા પ્રમાણમાં જોઈશે અને એ પણ ફાયદાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર. વળી આવું સામયિક ચલાવવું એ મૂળે તો થેંકલેસ પ્રયત્ન છે એ વાતની પૂરેપૂરી સભાનતા રાખીને.

એવરેસ્ટ મોરચા માટે આજે લાખો રૂપિયા ભેગા થઈ શકે છે, ધોળા વાઘના રક્ષણ માટે તો કરોડોય ભેગા થાય. મરાઠીના સંદર્ભે કહેવું હોય તો સાહિત્યસંમેલન માટે દર વર્ષે પરચીસ લાખનું અનુદાન શાસન તરફથી મળે છે, તેથીય વધુ રકમ દર વર્ષે બીજા પ્રાયોજકો તરફથી ભેગી થાય છે. મરાઠી ચિત્રપટ માટેય શાસન તરફથી પંદરથી વીસ લાખનું અનુદાન મળી શકે છે પણ કોક સારા મરાઠી સામયિક માટે આવું પીઠબળ મેળવવું મુશ્કેલ છે.

પણ સાથોસાથ આવું સામયિક પાછું ઊભું કરવુંય સહેલું નથી. આ બાબતે દુનિયાના બીજા અનુભવો શું કહે છે ?

અમેરિકામાં આજે નાનાં નાનાં સામયિકો આશરે સો જેટલાં પ્રગટ થાય છે. એને ‘The Little Magazines’ કહે છે. એનું વેચાણ પણ સરાસરી હજાર જેટલું હોય છે. પણ એનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખીને જુદી જુદી વિદ્યાપીઠો કે પ્રતિષ્ઠાનો જ એમાંનાં મોટાભાગનાં સામયિકો ચલાવતા જોવા મળશે. આ સામયિકોને ટકાવી રાખવા એ એક સામાજિક જવાબદારી ગણાય છે અને ‘આગાખાન ફાઉન્ડેશન’થી માંડીને ‘રોકફેલર ફાઉન્ડેશન’ સુધીનાં

અનેક પ્રતિષ્ઠાનો (ઘણીવાર તો વિવિધ વ્યક્તિઓ પણ) આ બાબતે આગેવાની લે છે. ફક્ત વ્યક્તિગત માલિકીનાં હોય એવાં નાનાં સામયિકો બહુ ટકતાં નથી. જેમને સંસ્થાકીય પીઠબળ મળી રહે છે એ જ લાંબો સમય ટકી જાય છે.

પહેલાં જેનો ઉલ્લેખ કર્યો એ ‘Foreign Affairs’ આવા જ એક પ્રતિષ્ઠાન થકી ચાલતું ત્રૈમાસિક.

‘Paris Review’ એ બીજું ઉદાહરણ. ‘Writers At Work’ જેવી વિશ્વવિખ્યાત લેખમાળા (એના, પાછળથી અનેક ખંડો પ્રકાશિત થયા) આપનારું સામયિક આ જ. જ્યોર્જ પ્લીમ્પ્ટને (Plimpton) અને ૧૯૫૩માં પેરિસમાં શરૂ કરેલું આ ત્રૈમાસિક ૧૯૭૨થી ન્યૂયોર્કથી પ્રકાશિત થવા લાગ્યું છે, એક પ્રતિષ્ઠાનની સહાયથી.

અંતર્નદિ વાચકો સામે આવા પ્રશ્નો રજૂ કરવા એ અમારા એક લેખકમિત્રને અનાવશ્યક અને અજૂગતું લાગે છે. એમના મતે, ‘ઘરાકને દુકાનદારના ચોપડા જોવામાં રસ નથી હોતો, એને ફક્ત માલ સારો મળે એટલે થયું.’

આ ભૂમિકા ‘પ્રેક્ટિકલ’ લાગે છે. તોય અંતર્નદિનો એના ખાસ્સા એવા ગ્રાહકો સામેનો નાતો દુકાનદાર-ઘરાકના નાતા કરતા ખૂબ જ જુદો છે.

તેથી જ આ પ્રગટ ચિંતન.

જોઈએ એમાંથી શું નીકળે છે તે !

રમેશ પારેખને બાળસાહિત્યકાર પુરસ્કાર

સાહિત્ય અકાદેમી, નવી દિલ્હી દ્વારા છેલ્લાં બે વર્ષથી ‘બાળસાહિત્ય ક્ષેત્રે ઉત્તમ પ્રદાન કરનાર સર્જક’ને અપાતો પુરસ્કાર ૨૦૧૧ના વર્ષ માટે સદ્ગત રમેશ પારેખને મરણોત્તર એવોર્ડ રૂપે એનાયત થયો છે.

બાળ-મનમાં પ્રવેશીને એની સહજ સંવેદનશીલતા અને કલ્પનાશીલતાને સ્પર્શ કરતાં, સહજ કથન અને લયહિલ્લોળથી આકર્ષી જતાં અનેક બાળકાવ્યો-વાર્તાઓથી રમેશ પારેખે સ્મરણીય ને સ્મૃહણીય બાળસાહિત્ય આપ્યું છે. ‘હાઉક’, ‘દે તાલ્લી’, ‘ચીં’ આદિમાં ગ્રંથસ્થ એમની રચનાઓ એમને ઉત્તમ બાળસાહિત્યસર્જક તરીકે ઉપસાવી આપેલા.

એમનું સાનંદ સ્મરણ કરીએ.

પત્રચર્ચા

પ્રવીણ પટેલ • હિમાંશી શેલત • માવજી સાવલા • સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર • નીરવ પટેલ • માય ડિયર જયુ

૧. પ્રસન્નતા અને શુભેચ્છા

સ્નેહીશ્રી રમણભાઈ, કુશળ હશો.

આપના તરફથી નિયમિત રીતે 'પ્રત્યક્ષ' મળતું રહે છે, અને તે વાંચીને સામ્રત ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહોથી પરિચિત થતો રહું છું. પ્રત્યક્ષીય તો અચૂક વાંચુ જ છું. તમારા ચિંતનીય અને ક્યારેક ક્યારેક ઊહાપોહ કરતા વિચારોથી પ્રસન્નતા પણ અનુભવું છું. એક ઉત્તમ સુવર્ણકારને શોભે તેવું તમારું ભાષાકીય નકશીકામ તો ક્યારેક ચકિત કરી દે છે.

તદુપરાંત અનેક અભ્યાસપૂર્ણ અને મનનીય લેખો તથા પુસ્તક-પરિચયો દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યના સામ્રત પ્રવાહોનો સારો એવો ખ્યાલ મળતો રહે છે. છેલ્લા અંકમાં આપે આપેલ નીરવ પટેલ દ્વારા સંપાદિત ગુજરાતી દલિત કવિતાનો એક તટસ્થ છતાં સહાનુભૂતિભર્યો પરિચય ખરેખર નોંધપાત્ર છે. અને ત્રિદીપ સુહદના એક અંગ્રેજી પુસ્તકની હિમ્મતરામ વજેશંકર શાસ્ત્રીના નામે*^૧ લખાયેલ વિવેચના પણ અભ્યાસપૂર્ણ વિવેચન કેવું હોઈ શકે તેનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

ગુજરાતીમાં સામયિક પ્રકાશિત કરવું એ જ એક મોટું સાહસ છે તે કોણ નથી જાણતું? અને તેની ઉત્તમોત્તમ ગુણવત્તા સતત જાળવી રાખીને નિયમિત રીતે તેને પ્રકાશિત કરવું એ તો એનાથી પણ દુષ્કર સાહસ છે એ આપણા સૌનો અનુભવ છે.

આપ આવું સુંદર અને ધ્યેયલક્ષી ગુજરાતી સામયિક છેલ્લાં ૨૦ વર્ષથી સમ્પાદિત કરી રહ્યા છો, અને ગુજરાતી સાહિત્યની તથા ગુજરાતની અમૂલ્ય સેવા કરી રહ્યા છો તે બદલ તમારા એક જૂના મિત્ર અને સાથી^૨ તરીકે ગૌરવની લાગણી અનુભવું છું. આવી સુંદર સેવા આવનારાં અનેક વર્ષો સુધી અવિરત કરતા રહો તેવી શુભેચ્છાઓ સાથે પ્રત્યક્ષના શુભેચ્છક સભ્યપદ માટેનો રૂ. ૩૦૦૦નો ચેક મોકલું છું તે સ્વીકારીને આભારી કરશો.

વડોદરા : ૨૧ જુલાઈ ૨૦૧૧

– પ્રવીણ જે. પટેલ

૨. અનુવાદ-અશુદ્ધિનો નિકાલ જરૂરી

શ્રી રમણભાઈ,

'પ્રત્યક્ષ' એપ્રિલ-જૂન ૨૦૧૧ અંકમાં શ્રી હિમ્મતરામ વજેશંકર શાસ્ત્રીએ શ્રી ત્રિદીપ સુહદના અંગ્રેજી પુસ્તક 'રાઈટિંગ લાઈફ...'ની કરેલ સ-આધાર સમીક્ષા કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. નવી દિલ્હીના અંગ્રેજી પ્રકાશકે શું પુસ્તક વાંચ્યા-ચકાસ્યા વગર કે કોઈ તજજ્ઞનો અભિપ્રાય લીધા વગર જ એ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું? સામાન્ય રીતે અંગ્રેજી સાહિત્યકારો અને પ્રકાશકોનો હું પ્રશંસક રહ્યો છું. મોટાં પ્રકાશનગૃહો પાસે તો વિષયવાર તંત્રીઓ પણ હોય છે. ભાષાકીય સુધારાઓ પણ લેખકને સામે બેસાડીને ભાષાશૈલી વિશેષજ્ઞ સૂચવે.

આ તો ગુજરાતી સાહિત્યકારો (ગુજરાતી ચિંતકો?) વિશે અંગ્રેજીમાં જ લખાયેલું પુસ્તક છે; પણ છેલ્લાં કેટલાંક વરસોમાં ઉત્તમ ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓના અંગ્રેજી અનુવાદો કરાવીને પશ્ચિમની દુનિયા સુધી પહોંચાડવા કેટલુંક કામ વ્યક્તિગત/સંસ્થાગત ધોરણે થયું છે. એ અનુવાદો પણ સમીક્ષાત્મક અને તુલનાત્મક રીતે તપાસાયા છે કે કેમ? વળી એ અનુવાદો આંગલભાષી સાહિત્યપ્રેમીઓ, વિદ્વાનો અને સમીક્ષકો સુધી પહોંચાડી શકાયા છે કે કેમ?

મારું એક તારણ એવું પણ છે કે અનુવાદની બાબતમાં સ્રોત ભાષા કરતાં પણ લક્ષ્યભાષાની સજજતા અને એ ભાષા સાથે સંલગ્ન એક આખેઆખી સંસ્કૃતિની ઊંડી સમજણ અનુવાદક પાસે હોવી જોઈએ. અંગ્રેજી અનુવાદ માટે એવા અનુવાદકો આપણે શોધી-મેળવી શક્યા છીએ ખરા?

બે-ત્રણ દાયકા પૂર્વે અંગ્રેજી માસિક SPANમાંનો આવા સંદર્ભે એક લેખ વાંચીને મને થયું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અથવા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી જેવી સંસ્થા પાસે સેલ્ફ કન્ટેઈન્ડ, સગવડતાસભર (comfortable) પાંચ રૂમવાળું એક Translatar's Resort જેવું હોવું જોઈએ; જ્યાં લક્ષ્યભાષાના જુદા જુદા અનુવાદકો પોતાના અનુવાદની કાચી હસ્તપ્રત લઈને ૨ મહિના એનું પુનર્લેખન કરવા માટે રહે. ત્યાં રેફરન્સ લાઈબ્રેરીમાં અંગ્રેજી-હિન્દી-મરાઠી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત વગેરે ભાષાઓના શબ્દકોશો – થિસોરસ સર્વજ્ઞાન સંગ્રહો અને

૧. એ લેખકના મૂળ નામ માટે જુઓ 'આ અંકના લેખકો' (પૃ. ૪૬)

૨. પ્રો. પટેલ ત્યારે વડોદરા યુનિ.માં સોશ્યોલોજીના વિદ્વાન પ્રોફેસર, અને આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના ડીન હતા. એ પછી સ.પ. યુનિવર્સિટીમાં કુલપતિ પણ હતા.

વિશેષમાં નિષ્ણાતની ઈન્ટરનેટ સેવાઓ અનુવાદકોને મળે. એક સમયે માત્ર એક જ લક્ષ્યભાષા માટે એક અનુવાદકને આ બધી સેવાઓ મળે જેથી દરેક સમયે અનુવાદકને અન્ય ૩-૪ ભાષાઓ માટેના અનુવાદકોનું પણ સાન્નિધ્ય મળે. બે મહિના માટે અનુવાદકને ભોજન-નિવાસ વ. બધી જ સેવાઓ નિ:શુલ્ક મળવી જોઈએ. શું આ શક્ય છે ? સમૃદ્ધિથી બેય કાંઠે છલકાતા ગુજરાતીઓમાં કોઈ એક જ ઉદ્યોગપતિ એ બધું સ્પોન્સર ન કરી શકે ?

વ્યક્તિગત ધોરણે પોતાની કૃતિઓના થયેલા કે કરાવેલા થોડાક જ અંગ્રેજી અનુવાદો મારી નજર તળેથી નીકળ્યા છે. મારા જેવો અસંતોષી જીવડો આ અંગે અભિપ્રાય પણ શું આપે ? રીસોર્ટ જેવું કંઈક થાય એ દરમિયાન શું આપણે અંગ્રેજી પૂરતી, સુંદર અને સુચારુ રીતે - ભાષાકીય દષ્ટિએ હસ્તપ્રત સુધારી-મકારી આપે એવી સેવાઓ વ્યાવસાયિક ધોરણે ઉપલબ્ધ કરાવી શકીએ ?

અત્યારે મારી સામે નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત એક અંગ્રેજી પુસ્તક Konkani Folk Tales (૨૦૦૭) છે. એમાં, Retold by Olivinho J. F. Gomes એવો લેખક-ઉલ્લેખ છે. એમાં પણ ભાષા-શૈલી બાબતે મને ભારે અસંતોષ થયો છે. મારા એક મિત્ર અંગ્રેજીના નિવૃત્ત પ્રોફેસરે પણ એનાં ૫-૧૦ પાનાં વાંચીને મને પરત કરતાં કંઈક આવી જ નાપસંદગી દર્શાવી હતી.

બોલો, શું કરી શકાય ?

ગાંધીધામ (કચ્છ)

૫-૮-૨૦૧૧

- માવજી સાવલા

૩. ઝીણું કાંતવું પણ આપણને ફાવે છે

પ્રિય રમણભાઈ, વંદન.

‘પ્રત્યક્ષ’ના એપ્રિલ-જૂન ’૧૧ના અંકમાં હિમ્મતરામ વજેશંકર શાસ્ત્રી (આ નામધારી જે હોય એ !) જે બારીકાઈથી ‘રાઈટિંગ લાઈફ : શ્રી ગુજરાતી થ્રિંગર્સ’ને જોઈ શક્યા છે, અને જે કાળજી તથા સજ્જતા-એકાગ્રતાથી એની સમીક્ષા કરી શક્યા છે એની ખુશી છે. ઝીણું કાંતવાનું આપણને ફાવે નહીં, એ મહેણું ટપ્પું.

સારા-ક્ષતિરહિત અનુવાદ માટે ઉત્તમ કક્ષાનું editing જરૂરી છે, ઓરીએન્ટ બ્લેકસ્વાન જેવી પ્રકાશન-સંસ્થા પાસે એ સગવડ ન હોય એ તો કેમ બને ? પ્રશ્નો તો અનેક થવાના પણ

અત્યારે તો જે વાંચ્યું અને જે લાગ્યું એ વ્યક્ત કરવા આ પત્ર. અભિનંદન શ્રી હિમ્મતરામને અને તમને

૨૬-૭-૧૧

અબ્રામા (વલસાડ)

- હિમાંશી શેલત

૪. ‘પ્રત્યક્ષ’ને ૨૦મે વર્ષે...

પ્રિય રમણભાઈ,

‘પ્રત્યક્ષ’નો અંક ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમથી મળ્યો ત્યારે વીજ-ઝબકાર થયો ને એનાં વીસ વરસો એકસાથે દેખાયાં. આ બે દશકોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય-જગતમાં વિશ્વસનીયતાના જે કેટલાક મુકામો ઊભા થયા, એમાં ‘પ્રત્યક્ષ’નો મોટો ફાળો રહ્યો. કૃતિઓની આંખમાં આંખ નાખીને અવલોકન કરવું; ન ઊંચે આસનેથી, ન ટેબલ તળેથી, એ એના સંપાદકની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિનું પરિણામ. જ્યંત કોઠારી, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, રમણ સોની - એમ વીતરાગીઓની હારમાળા ચાલે છે. આ કોશિયાઓ સત્યપ્રીતિના ઊંડા ઊતરી ગયેલા કૂવાનાં પાતાળ-પાણી કાઢી વિવેચન-સમ્પાદનની જમીનને સીંચે છે, એ સરજાતા સાહિત્ય માટે સારું છે.

મને તમારા ગદ્ય માટે, જોકે, ભારે અનુરાગ છે. જેવું સહજ તેવું સ્વાતંત્ર્યચાહક અને વિનોદના ચમકારામાં ઘણાં ગોપિત વાસ્તવોને છતાં કરતું, રુચિ અને અભિવ્યક્તિનું અંદરનાં પાનાંઓમાં પ્રત્યક્ષ થતું સૌન્દર્ય હવે તમે ‘પ્રત્યક્ષ’ના મુખ ઉપર પણ પ્રત્યક્ષ કરવાનું રાખ્યું છે, એનો યે આનંદ છે.

પૂરાં થયેલાં વીસ વર્ષો માટે (તમારા પ્રથમ સાથીસમ્પાદક નીતિનભાઈની સ્મૃતિને વંદન સાથે) આવતાં વીસ વર્ષો માટે શુભેચ્છા.

ઓગસ્ટ ૨૭, ૨૦૧૧,

બર્બેન્ક, કેલિફોર્નિયા.

- સિતાંશુ યશશ્વંદ

૫. વ્યગ્રતાની અતિશયતા અને સભાનતાની અદૂરપ

આદરણીય સોની સાહેબ, નમસ્કાર.

દલિત સમસ્યાને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રગટ થતાં દલિત સામાયિકો દલિત સાહિત્યના પ્રચાર-પ્રસાર-પ્રકાશનને અગ્રસ્થાન આપવાનો દાવો કરે છે, તેમ છતાં કોણ જાણે કેમ (વ્યક્તિદ્વેષ કે જાતિદ્વેષ કે કશું અન્ય ?) તે સૌની પણ ઉપેક્ષાનો ભોગ બનેલ ‘ગુજરાતી દલિત કવિતા’ સંચયની પહેલવહેલી સમીક્ષા આપના સામાયિક ‘પ્રત્યક્ષ’માં જોઈને આશ્ચર્ય, આનંદ અને આભારની મિશ્ર લાગણી થવી સ્વાભાવિક છે. આપે

આરંભના ફકરામાં અને અન્યત્ર પણ મારા માટે જે ભલી ભાવનાઓ પ્રગટ કરી છે તે બદલ તહે-દિલથી શુક્રિયા.

સમીક્ષાનો સુદીર્ઘ પ્રતિભાવ પાઠવવાની ઈચ્છા હતી, આપે નૂકતેચીની કરેલા તમામ મુદ્દાઓ વિષે એકાદ ફકરો અલાયદો લખવો હતો, પણ હાલમાં તો ક્વોલિટી ટાઈમના અભાવે સમીક્ષાના શીર્ષક પર જ સ્થિર થાઉં. (શું કરું, વ્યગ્રતાની અતિશયતા પીછો છોડતી નથી !) કદાચ એમ કરતાં અન્ય મુદ્દાઓને પણ જવાબ સાંપડે.

‘વ્યગ્રતા અને સભાનતાની અધવચ’ એવું મથાળું બાંધીને આપે સચોટ અવલોકન-આકલન કર્યું છે ગુજરાતી દલિત કવિતાની સફરનું. દલિત કવિતાનો આરંભ ખરે જ વ્યગ્રતામાંથી થયો છે અને દલિત કવિ એને મંજિલ ભણી લઈ જવાની મજલમાં અધવચ લગી જ પહોંચ્યો છે; તેનાં કારણોમાં એની સજાગતા-સભાનતા-સજ્જતાની અધૂરપ અને એની વ્યગ્રતાની અતિશયતા-આત્યંતિકતા. આપના આ નિદાન જેવા વિધાન સાથે હરકોઈ પ્રામાણિક દલિત કવિ સહમત થશે.

કેફિયત જેવા મારા સંપાદકીય લેખમાં પણ આપે આ ‘તણાવ’ની નોંધ લીધી છે. પણ આપને કેમ કરી સમજાવું કે આ તણાવ દલિત કવિની નિયતિ છે. સામાજિક ભેદભાવો અને પૂર્વગ્રહોને કારણે માનવ-અધિકાર અને માનવ-ગરિમાથી વંચિત સમુદાયોને પશુતુલ્ય જીવન જીવવાની ફરજ પડાય ત્યારે દલિત કવિ પાસે આ ‘વ્યગ્રતા’ અને ‘સભાનતા’ જ ઓજાર અને આયુધ બની રહે છે. ભલા ‘વ્યગ્રતા’ અને ‘સભાનતા’ તો દલિત કવિતાનાં most essential elements છે, અને એ વગર દલિત કવિતા લખવી જ અશક્ય છે. એ વ્યગ્રતા અને એ સભાનતાને કારણે જ તો જન્મે છે આકોશ કે આકંઠ કે વિદ્રોહ અને એમને વાચા આપવા માટે એને ૨ લીટીના શેર કે ૧૭ અક્ષરના હાઈકુ કે ૧૪ લીટીના સોનેટનાં સ્વરૂપ-બંધનો નર્ચા બેડી જેવાં જ લાગે. એની અભિવ્યક્તિને પરિતૃપ્તિ મળશે એના સાહજિક વિકાસમાં અને એની સાહજિક સમાપ્તિમાં. એની અભિવ્યક્તિને નિર્બંધ વહેવા દો, એને માત્રામેળ કે અક્ષરમેળની કેદમાં પૂરીને ગળે ટૂંપો ના દો. એને કૃત્રિમ પ્રાસાનુપ્રાસ કે રદીક-કાઠિયામાં રૂંધી ના નાખો. દલિત કવિને આવી ગણતરીબદ્ધ અભિવ્યક્તિ હંમેશાં અપૂરતી અને અપ્રામાણિક લાગવાની. અરે, મને તો એ જ નથી સમજાતું કોઈ પણ અભિવ્યક્તિને શા માટે આવી કૃત્રિમ શિસ્તમાં ઢાળવી ? શું મરસિયા ગાતી જુવાન વિધવાને એમ કહેશે કે તું તારું રૂદન બે લીટીના દોહરામાં કે ૧૪ લીટીના સોનેટમાં પૂરું કર અને નહીંતર તારું

મરસિયું કવિતા નથી અને તું કવિ નથી ? શું એ તો જ કાવ્યાત્મક ગણાશે જો એ આવાં શિસ્તબદ્ધ અને શિષ્ટમાન્ય સ્વરૂપોમાં બંધાઈને આવે ? સોની સાહેબ જેવા સમીક્ષક પણ કવિતાના સ્થાને સ્વરૂપના આવા હડીલા આગ્રહી હોય એ જરા અજીબ લાગે છે.

હા, અતિશય કે આત્યંતિક વ્યગ્રતા અને અપૂરતી સભાનતા દલિત કવિતાના સૌન્દર્યને હણી લે છે. પણ સભાનતા કેવળ સ્વરૂપ ને શૈલી પ્રત્યેની કે સભાનતા વિષયની અસરકારક અને અપીલિંગ અભિવ્યક્તિની ? અહીં મારે આપનું અતિ વિચારણીય વિધાન ટાંકવું જ રહ્યું.

‘ભાવના-લાગણી-વિચારની કોઈ પણ અભિવ્યક્તિ – એ લેખની, કે સૂત્રની, કે સંભાષણની હોય – એ અસરકારક, હૃદયદ્રાવક અવશ્ય હોઈ શકે / હોય પણ છે, પણ એને ‘કવિતા’માં ખેંચી જવાની જરૂર નથી. સંભાષણનું ને કવિતાનું (કશી જ ઉચ્ચાવચતાની તુલના વિના) પોતપોતાનું આગવું વૈશિષ્ટ્ય હોય છે. બીજી બાજુ, છંદ-પ્રાસ-સોનેટ એ કવિતામાં શણગાર રૂપે ઓઢાડાય / ચોંટાડાય છે એવો નિરર્થક અભિગ્રહ ઊભો કરીને દલિત કવિતા અને અન્ય કવિતાને જુદી પાડવાનું પણ શા માટે કરવાનું હોય ?’

છંદ, પ્રાસ કે સોનેટ-ગઝલ જેવાં આયાસો-સ્વરૂપો કવિતાને શણગારે ખરાં પણ એની ઠોકી બેસાડેલી શિસ્તને કારણે એના થીમને પૂરતો ઉઘાડ આપવામાં જરૂર બાધારૂપ પણ બને છે. દલિત કવિતા આવા શણગાર કરતાં એના થીમને, એના મેસેજને, એના વિચારને, એના સંવેદનને વધારે મહત્ત્વનું ગણે છે. અભિવ્યક્તિ ને રૂંધતા આવા આયાસો-સ્વરૂપો વગર પણ સુંદર દલિતકવિતા રચી શકાય છે. લલિત કવિની જરૂરિયાત જ જુદી છે, એને વાસ્તવિક-ભૌતિક જગત અસુંદર હોય તો પણ પ્રકૃતિ કે પ્રેમની સુંદરતાની શણગારસજ્જ કવિતા લખવી છે, અને દલિત કવિને પહેલાં તો એનું સામાજિક પર્યાવરણ સુંદર બનાવવું છે કે જેથી એ પ્રકૃતિ કે પ્રેમની સુંદરતાને માણી શકે અને તો જ એના સૌન્દર્યની કવિતા લખી શકે. એને પ્રેમ અને પ્રકૃતિ ગાનના સૌન્દર્યપાનથી વંચિત કરતી આ અન્યાયી સમાજરચનાની વાત તો કોઈ સમીક્ષકને ધ્યાને જ પડતી નથી !

રહી વાત દલિત-બિન દલિત કવિની. કેવળ જન્મના કારણે જ કોઈ કવિ દલિત કવિ રૂપે ઓળખાતો નથી. કે કેવળ કાળા રંગના કારણે જ કોઈ લેખકનું લખાણ ‘બ્લેક લિટરેચર’ રૂપે ઓળખાતું નથી. કે કેવળ સ્ત્રી લેખક હોવાને કારણે જ

એનું લખાણ 'ફેમીનીસ્ટ લિટરેચર' બની જતું નથી. એ તો જે તે લેખક કે કવિની જે તે વ્યિત-શોષિત-અપમાનિત સમુદાયના કોઝ પ્રત્યેની સાહિત્યિક પ્રતિબદ્ધતાને કારણે એ એ રીતે ઓળખાતો હોય છે. આવી પાક્કી સમજ છતાં આ સંચય પ્રતિનિધિ દલિત કવિતાનો સંચય બની શક્યો નથી એનો ખેદ છે. અનુગામી યુવા કવિઓ જેની જિકર મેં મારા સંપાદકીય લેખમાં કરી છે, સૌ પુરોગામી દલિત કવિઓ કરતાં કવિતાના કસબમાં વધારે માહિર છે અને એટલે એમની પાસે વધારે આશા રખાય છે. પણ કોણ જાણે કેમ ક્યારેક એવુંય લાગે છે કે અપવાદોને બાદ કરતાં ઘે સીમ મોર કમિટેડ ટુ ધ કાફ્ટ ઓફ પોએટ્રી ઘેન ટુ ધ દલિત કોઝ. એમની પ્રતિબદ્ધતાની પાક્કી ખાતરી મળે ત્યાં લગીમાં બિન-દલિત કવિઓએ લખેલી દલિત-વિષયક કવિતાઓનો સંચય કરવાનું મને ગમે - તેઓએ આ થીમને કેવો ન્યાય આપ્યો એ જાણવા માટે. અને ત્યારે જ દલિત કવિતા કોણ લખી શકે એ પ્રશ્નનો જવાબ પણ મળી શકે. અભિવ્યક્તિની આઝાદી સૌને છે એટલે સૌ કોઈ સૌ કોઈને માટે લખી શકે પણ એની સજ્જતા પેલી 'સભાનતા'ને જ આભારી છે એ ના ભુલાવું જોઈએ.

કવિતાની પસંદગીમાં ઝાઝો અવકાશ નહોતો : હું થોડો દોઢ ડાહ્યો તે સૌને પોતાની પસંદગીની રચનાઓ મોકલવા નિમંત્રી બેઠો. અને એ પસંદગીની કૃતિઓમાંથી જ પસંદ કરવાનું સૌજન્ય મારે દાખવવાનું હતું. પ્રવીણની તમને ગમેલી કોઈ રચના આવા કારણે પણ અહીં જોવા ના મળી હોય એ બનવા જોગ છે. અને આમેય બહુ જાણીતી કૃતિ કરતાં બીજી એવી જ સારી કૃતિ વાચકો સમક્ષ જાય તે પણ ઠીક. ગીતાંજલિમાંથી કોને છોડો ને કોને રાખો એના જેવું થાય છે પ્રવીણની દલિત કવિતાઓ વિષે !

સોની સાહેબ, સદ્ભાગ્ય છે કે આપ સરીખા થોડા સમીક્ષકો-વિવેચકો ગુજરાતી સાહિત્યને સાંપડ્યા છે જે પ્રસંગોપાત્ત પણ દલિત સાહિત્ય વિષે પોતાના પ્રામાણિક અભિપ્રાયો, પ્રામાણિક શંકાઓ વ્યક્ત કરે છે અને એ નિમિત્તે વ્યગ્રતાને અકબંધ રાખીને પણ 'સભાનતા' પ્રતિ બે કદમ ઓર ચલાય છે.

આપનો પુનઃ આભાર માની વિરમું.*

અમદાવાદ

૨૭-૮-૨૦૧૧

- નીરવ પટેલ

* પ્રિય નીરવ,

તમારા સૌજન્ય માટે આભાર. તમારી નિખાલસતા આ પત્રમાં ઉપર તરી આવી એ ગમ્યું. પણ તમે, મેં જે નથી કહ્યું એને શા માટે આગળ લાવ્યા એનું આશ્ચર્ય. 'સ્વરૂપનો હઠીલો આગ્રહ' મેં ક્યાં રાખ્યો છે ? માત્ર ભેદ બતાવ્યો છે. ને મિત્ર, મારા શીર્ષકના શબ્દો મેં તમારા સંપાદકીય માટે યોજેલા તે તમે દલિત કવિને અર્પણ કર્યા ! અસ્તુ. ફરી આભાર-આનંદ.

- ૨૦

બલું થયો ડો. પારુલ દેસાઈનું !

'પ્રત્યક્ષ' (એપ્રિલ જૂન ૨૦૧૧)માં ડો. પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ 'અધીત : પ્રમુખીય પ્રવચનો : ૩' વિશે અવલોકન કર્યું છે. તેમાં પૃ. ૪૪ પર નોંધ્યું છે : 'અથ ગદ્ય.જિજ્ઞાસા'માં માય ડિયર જયુએ કેટલાક સંકેતો મૂકી આપ્યા છે. તેમનાં ગદ્ય વિશેનાં નિરીક્ષણોમાં તાજગી છે પણ એ અભ્યાસલેખ બનતો નથી.' સો ટકા સાચ્યું. એ અભ્યાસલેખ હતો જ નહિ. એ મારું 'પ્રમુખીય પ્રવચન' પણ હતું જ નહીં !

'ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ'ના પ્રમુખ તરીકેનો મારો કાર્યકાળ ઈ.સ. ૨૦૦૩. મારા પ્રમુખીય વક્તવ્યનો વિષય હતો 'કથાસર્જનમાં કથન અને ગદ્ય.' એની ઘણી ઝેરોક્ષ નકલો તે બેઠકમાં વહેંચાયેલી.

હવે બીજી વાત. 'ગદ્ય' મારા રસનો વિષય હોવાથી આ કાર્યકાળમાં 'ગુજરાતીમાં ગદ્ય' નામે અધ્યાપક સજ્જતા શિબિર અનુસ્નાતક કેન્દ્ર, સ.પ. યુનિવર્સિટી, વ. વિદ્યાનગર યોજવામાં આવી. પ્રમુખ તરીકે હરખપદ્મડા થઈને ગદ્ય વિશે આપણી કેવી કેવી અપેક્ષા હોવી જોઈએ એ જણાવવા આ 'અથ ગદ્ય.જિજ્ઞાસા'ની ઝેરોક્ષ નકલો અધ્યાપકોમાં વહેંચી હતી.

પછી ? વર્ષાન્તે 'અધીત પરચીસ છવ્વીશ' (ઈ.સ. ૨૦૦૪) છપાઈને આવ્યું ત્યારે જોયું તો બે ય લખાણો ઊલટાસૂલટી !! પછી તો સંબંધિતો પાસે પ્રસંગોપાત્ત કાગારોળ મચાવેલી, પણ કોણ સાંભળે !

અને, હવે ય કોણ સાંભળશે ?

ભાવનગર

તા. ૩-૮-૨૦૧૧

- માય ડિયર જયુ

□

સામયિકલેખ સૂચિ : ૨૦૧૦

૨. 'વાર્તા : આસ્વાદ'થી 'વિવેચન' સુધી

કિશોર વ્યાસ

- ૨૦૧૦ના વર્ષમાં (જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર દરમિયાન) ગુજરાતી સાહિત્યનાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં સાહિત્યિક આસ્વાદ, અવલોકન, સમીક્ષા, લેખો, સિદ્ધાંતવિચાર, ચર્ચા, ઊંડાપોહ અંગેનાં લખાણોને સ્વરૂપ અનુસાર અને તે સ્વરૂપ-અંતર્ગત સમીક્ષા, આસ્વાદ, અભ્યાસલેખ એવા પેટાવિભાગ અનુસાર, અકારાદિ ક્રમે ગોઠવીને આ સૂચિ કરી છે.
- આસ્વાદ અને સમીક્ષાઓની સૂચિ કૃતિનામના ક્રમે કરી છે - શીર્ષક નામને ત્યાં સમાવ્યું નથી. એ સિવાયનાં લખાણોની સૂચિ શીર્ષકનામથી કરી છે.
- ક્રમ આ મુજબ છે : કૃતિનામ/લેખશીર્ષક - (લેખક/અનુવાદ/સંપાદક) - સમીક્ષક/આસ્વાદક/વિવેચક, સામયિક, માસ, પૃષ્ઠ (- થી -)
- સમાવિષ્ટ સામયિકો (અકારાદિક્રમે) : ઉદ્દેશ એતદ્, કવિ, કવિતા, કવિલોક, કંકાવટી, કુમાર, ખેવના, ગઝલવિશ્વ, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિતચેતના, ધબક, નવનીત-સમર્પણ, નાટક, પરબ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસસભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ મોનો ઇમેજ, વિ. વિવિધા, શબ્દસૃષ્ટિ, સમીપે, સન્ધિ, સંવેદન.

વાર્તા આસ્વાદ :

અતીત (મફત ઓઝા) - હરીશ વટાવવાળા, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૦૪-૧૦૮

અનપેક્ષિત (દશરથ પરમાર) - હર્ષદ સોલંકી, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૩૪-૩૬

અવસાન (મફત ઓઝા) - હાસ્યદા પંડ્યા, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૪૬-૧૪૮

આ સવજી શામજી બચુ કોઈ દી સુખી નો થ્યા હોં (કિરીટ દૂધાત) - લાભશંકર ઠાકર, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૪૮-૫૩

આપણે કંઈ શિવલાલ માસ્તર થોડાં છીએ ? (નીલમ દોશી) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, મે, ૩૩૬-૩૩૭

એક દ્રવ્યયુદ્ધ (ગુલાબદાસ બ્રોકર) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૩૦-૩૩

ઓહવાટ (દીના પંડ્યા) - બકુલેશ દેસાઈ, સંવેદન, એપ્રિલ, ૨૬-૨૮
કંઠપૂતળીનો ખેલ અને મૂંગો (બહાદુરભાઈ વાંક) - પ્રવીણ દરજી, વિ, જૂન, ૧૯-૨૦

કાચના મહેલની રાણી (મફત ઓઝા) - વિનોદ અધ્વર્યુ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૩-૧૬

કોઠો (સુમંત રાવલ) - રાજેશ વણકર, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૩૭-૩૮

કોહ (મોહન પરમાર) - બાબુ દાવલપુરા, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૪૦-૪૨

ખીચડી (જયન્ત ખત્રી) - હરીશ વટાવવાળા, તાદર્થ્ય, જૂન, ૪૧-૪૫

પુરશીની કૂંપળો (મફત ઓઝા) - વિનોદ ગાંધી, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૮૩-૮૮

ખોલકી (સુન્દરમ) - વિશ્વનાથ એલ.પટેલ, વિવિધાસંચાર, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૪૭-૫૦

ગિલહરી (મધુ રાય - નવનીત જાની, પરબ, ઓગસ્ટ, ૩૮-૪૧
ગોરુચંદન (બી. ન. વણકર) - મહેશ દાફડા, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૪૬-૪૮

ઘાત (જિતેન્દ્ર પટેલ) અને આસમાની દિવાલ (હિમાંશી શેલત) - કમલેશ આર. શબ્દસર, જૂન, ૨૮-૩૦

ચબરખી (ચંદ્રાબહેન શ્રીમાળી) - જશુપુરી બી. ગોસ્વામી, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૫૦-૫૩

ચાંલ્લો (દલપત ચૌહાણ) - ગંગારામ મકવાણા, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૫૪-૫૫

ચેમ્બર (મફત ઓઝા) - હરીશ મંગલમ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૮૨-૮૫

ઝાંખરું (ધરમાભાઈ શ્રીમાળી) - કમલેશ સોલંકી, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૫૭-૫૮

તડકામાં ઓગળતો સૂર્ય (મફત ઓઝા) - કુમારજૈમિની શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૫૬-૧૬૧

તમે આ શહેરના નાગરિક છો (મફત ઓઝા) - દિનેશ દેસાઈ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૭૦-૧૭૩

તત્સમ (વિજય શાસ્ત્રી) - બકુલેશ દેસાઈ, સંવેદન, જાન્યુ., ૩૮-૪૧

તાપશું (માવજી મહેશ્વરી) - વિરંચિ ત્રિવેદી, દલિતચેતના, નવે-ડિસે., ૬૦-૬૩

ત્રણ બારી એક માણસ - (મફત ઓઝા) - મહીપતસિંહ રાઓલજી, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૩૨-૧૩૮

થળી (મોહન પરમાર) - આર. એચ. વણકર, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૬૪-૬૮

દીવાલો વૈક્કમ મોહમ્મદ બશીર) - ભોળાભાઈ પટેલ, ઉદેશ, મે, ૫૭૧-૫૭૨

દૂધનું મૂલ્ય (પ્રેમચંદ) - બીના વીર, દલિતચેતના, જાન્યુ., ૨૨-૨૪

ધાડ (જયંત ખત્રી) - ગિરીશ ચૌધરી, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૨૮-૩૩

નિયતિ (માય ડિયર જયુ) - લાભશંકર ઠાકર, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૭૮-૮૨

નેશનલ સેવિંગ (પન્નાલાલ) - રાજેશ વણકર, શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૨૮-૩૧

પટરાણી (મોહન પરમાર) - કુમારજૈમિની શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૬-૪૫

પન્નાભાભી (જોસેફ મેકવાન) - વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, મે, ૪૩-૪૬

પારસમાણિ (ઈશ્વર પેટલીકર) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૩૨-૩૪

બસસ્ટેન્ડ (મફત ઓઝા) - વિરંચિ ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૮૦-૧૮૩

બારણું (હિમાંશી શેલત) - ભગવાનભાઈ એસ. ચૌધરી, શબ્દસર, માર્ચ, ૨૦-૨૧

બાહુક (મફત ઓઝા) - સતીશ ડણાક, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૪૦-૪૫

બિકા (બસવરાજ) - રાજેન્દ્ર રોહિત, હયાતી, ડિસે., ૩૭-૩૮

બુદ્ધવંદના (તુષાર પરમાર) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૧૪-૧૫

બે આંખની શરમ (વસુબહેન ભટ્ટ) - ભરત સોલંકી, શબ્દસર, ઓક્ટો., ૩૩-૩૫

ભૂરિયો કૂવો (મફત ઓઝા) - મધુકાન્ત 'કલ્પિત', તાદર્થ્ય, ડિસે., ૧૧૭-૧૨૨

ભમણા (મફત ઓઝા) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૨૩-૨૫

મરદ કસુંબલ રંગ ચડે (પ્રવીણ ગઢવી) - પૂનમચંદ્ર પરમાર, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૬૯-૭૩

માધવલાલની ઘેલછા (મફત ઓઝા) - પ્રફુલ્લ દેસાઈ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૭૪-૭૬

મોટર (માય ડિયર જયુ) - વિશ્વનાથ પટેલ, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૭૪-૭૭

યમાતારાજભાનસલગા (મફત ઓઝા) - રાધેશ્યામ શર્મા, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૩૨-૩૪

રણઝણવું (વીનેશ અંતાણી) - કેતન વિનુભાઈ કાનપરિયા, શબ્દસર, જૂન, ૧૧-૧૩

રામરાજ (જોસેફ મેકવાન) - કલ્પેશ પટેલ, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૪૩-૪૫

રેડ કાર્પેટ (વિક્કલરાય શ્રીમાળી) - હરીશ વટાવવાળા, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૭૮-૮૧

વરપડું (હરીશ મંગલમ) - કાંતિ માલસતર, તાદર્થ્ય, મે, ૩૬-૩૮

વરંડો (સંજય ચૌહાણ) - કલ્પેશ પટેલ, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૮૨-૮૩

વિકલ્પ (ગુણવંત વ્યાસ) - વિજય શાસ્ત્રી, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૮૪-૮૫

વેઠ (અમૃત મકવાણા) - મહેશ જાધવ, દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૮૬-૮૮

ચાનમોક્ષની સાતમી ઘડી (મફત ઓઝા) - બિપિન આશર, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૫૯-૬૫

સાંકડ (બહાદુરભાઈ વાંક) - બિપિન આશર, શબ્દસર, મે, ૨૨-૨૪

હર્ષદ જાટકિયાની એક સવાર (મફત ઓઝા) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૫૨-૫૩

વાર્તાસંગ્રહ : સમીક્ષા

અધૂરી શોધ (રાજેન્દ્ર પટેલ) - ઇલા નાયક, પરબ, ફેબ્રુ., ૭૪-૭૭

- ઉર્વી તેવાર, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૨૬-૩૧

- પ્રશાંત પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૬-૨૭

અંચળો (મોહન પરમાર) - નાથાલાલ ગોહિલ, દલિતચેતના, મે, ૨૦-૨૮

આગાહી (કેશુભાઈ દેસાઈ) - ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૫૧-૫૨

આમાં તમે પણ ક્યાં છો (જોસેફ મેકવાન) - મહેશ બાલાશંકર દવે, પરબ, ઓક્ટો., ૪૯-૫૦

આયનો (શિરીષ પંચાલ) - પન્ના ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૩૮-૪૬

ઈતિહાસ હુસેનની વાર્તાઓ (અનુ.શરીફા વીજળીવાળા) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૭૨-૭૩

ખાલી ફેમ (કંદર્પ ર.દેસાઈ) - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૭-૧૧

- વિજય શાસ્ત્રી, નવનીતસમર્પણ, મે, ૧૩૧

ગજવામાં ગામ (મનોહર ત્રિવેદી) - મણિલાલ હ. પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૨૫-૨૭

ગર્ભગાથા (હિમાંશી શેલત) - માય ડિયર જયુ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૭-૮

- રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, ફેબ્રુ., ૧૨૧-૧૨૨

ગુજરાતી નવલિકાચયન - ૨૦૦૬ (સં. હસમુખ કે. રાવલ) - ગુણવંત વ્યાસ, પરબ, નવે., ૬૮-૭૦

ગુજરાતી વાર્તાસૃષ્ટિ (સં. બાબુ દાવલપુરા) - પ્રવીણ વાઘેલા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૪-૩૫

ચીસ (ભી.ન.વણકર) - હર્ષદ સોલંકી, તાદર્થ્ય, મે, ૨૪-૨૭
 છાતીમાં વાઘ્યાં છે વહાલ (પરાજિત પટેલ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૂષ્ટિ,
 ડિસે., ૭૪-૭૫
 જીવતરને ટેકો (માણેકલાલ ઠક્કર) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 જાન્યુ., ૪૯
 - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, સપ્ટે., ૬૨૬-૬૨૭
 ડેરો (કાનજી પટેલ) - કમલેશ આર. ગાયકવાડ, શબ્દસર, સપ્ટે.,
 ૨૪-૨૭
 તમને ફૂલ દીધાનું યાદ (ભગવતીકુમાર શર્મા) - બી. એસ. પટેલ,
 તાદર્થ્ય, મે, ૧૮-૨૩
 તિરાડનો અજવાસ (નવનીત જાની) - કલ્પેશ પટેલ, શબ્દસૂષ્ટિ,
 ડિસે., ૬૬-૬૯
 દીપ સે દીપ જલે (ભગવતીકુમાર શર્મા) - બી. એસ. પટેલ, શબ્દસર,
 એપ્રિલ, ૩૫-૩૭
 નિર્દેશ (રવીન્દ્ર પારોખ) - હિમાંશી શેલત, પરબ, નવે., ૭૦-૭૨
 પુનિત બાંધણી (જય ગજજર) - કેશુભાઈ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ઓક્ટો., ૩૧
 પ્રતિચ્છવિ (ભગવત સુથાર) - હરીશ મહુવાકર, તાદર્થ્ય, જૂન, ૨૬-
 ૨૭
 બાંધણી (બિન્દુ ભટ્ટ) - ઇલા નાયક, પરબ, મે, ૬૩-૬૮
 - જગદીશ કંથારીયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૩-૧૫
 બે આંખની શરમ (વસુભહેન ભટ્ટ) - મંગુભાઈ વી. પટેલ, શબ્દસર,
 જાન્યુ., ૨૫-૩૦
 મને ટાણા લઈ જાવ (માય ડિયર જયુ) - ગુણવંત વ્યાસ, ઉદ્દેશ, મે,
 ૫૯૮-૬૦૧
 મહોરાં (જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ) - નવનીત જાની, પરબ, ડિસે., ૪૯-૫૧
 માયડિયર જયુ - વાર્તા વૈવિધ્ય (સં. ઇલા નાયક) - બાબુ દાવલપુરા,
 શબ્દસૂષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૫-૭૯
 માળો (રાજેશ વણકર) - કૃષ્ણદેવ આર્ય, વિ, જૂન, ૧૪-૧૫
 - પ્રવીણ દરજી, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૩-૨૪
 - યોગેશકુમાર સુભાષભાઈ પટેલ, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૮૩
 મોહન પરમારની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ (મોહન પરમાર) - બાબુ
 દાવલપુરા, પરબ, સપ્ટે., ૬૨-૬૭
 રણઝણવું (વીનેશ અંતાણી) - કેતન વિનુભાઈ કાનપરિયા, શબ્દસર,
 જૂન, ૧૧-૧૩
 રંગ વિનાનો રંગ (પન્ના ત્રિવેદી) - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-
 ડિસે., ૧૦-૧૨
 વગડાનાં ફૂલ (રણછોડભાઈ પોંકિયા) - સુધા ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, મે, ૨૮-
 ૩૨
 વનુ પાંધીની સાગરકથાઓ (સં. ધીરેન્દ્ર મહેતા) - ભરત ઠાકોર,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૪૯-૫૦
 - સિવાસ પટેલિયા, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૧૭-૨૧

વાડ (કલ્પેશ પટેલ) - ગુણવંત વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૨૮-૩૧
 વાર્તાપચીસી (રમેશ શાહ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૂષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૯
 વાર્તાલોક (સં. ૧) - બાબુ દાવલપુરા, દલિતચેતના, ફેબ્રુ., ૧૨-૧૮
 'સોપાન'ની વાર્તાઓ (સં. બળવંત જાની) - સિવાસ પટેલિયા,
 તથાપિ, માર્ચ-મે, ૧૪-૧૬

વાર્તા : અભ્યાસ

(વાર્તાકાર) ઉમાશંકર જોશી : સામાજિક ચેતનાના સંદર્ભમાં -
 મણિલાલ હ.પટેલ, તથાપિ, સપ્ટે.-નવે., ૨૬-૩૦
 ગુજરાતી વાર્તા નવા વળાંકે - પ્રફુલ્લ દેસાઈ, સંવેદન, એપ્રિલ, ૨૯-
 ૩૫
 ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં નારીસંવેદના - ભગવાનભાઈ એસ.ચૌધરી,
 કુમાર, ફેબ્રુ., ૧૨૧-૧૨૨
 - *એજ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૮-૩૯
 ગુજરાતી દલિતવાર્તાઓ : એક દષ્ટિપાત - મનોજ પરમાર,
 દલિતચેતના, નવે.-ડિસે., ૨-૮
 જયંત ખત્રી : ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાનું એક મહત્ત્વનું સ્થિત્યંતર -
 શરીફા વીજળીવાળા, એતદ્, માર્ચ, ૫૧-૭૯
 'દલિતચેતના'ની કેટલીક વાર્તાઓ (નવે. ૨૦૦૮થી ઓક્ટો. ૨૦૦૮
 સુધીની) - ભરત મહેતા, દલિતચેતના, માર્ચ, ૧૩-૧૭
 નાનાલાલ જોષીની વાર્તાઓ - ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૂષ્ટિ, મે, ૪૮-
 ૫૩
 પન્ના નાયકનો વાર્તાલોક - મણિલાલ હ. પટેલ, વિવિધાસંચાર, ડિસે.-
 ફેબ્રુ., ૫૪-૬૨
 પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)ની ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તા અને
 લઘુકથા - ઇલા નાયક, શબ્દસૂષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૨૮-૪૦
 બે વાર્તા : મારો અસબાબ (સરોજ પાઠક) અને અકબંધ (હિમાંશી
 શેલત)ની તુલના - પ્રવીણ કુકડિયા, શબ્દસર, માર્ચ, ૩૨-૩૪
 બ્રોકરની વાર્તાઓનું ગદ્ય - પ્રવીણ દરજી, શબ્દસૂષ્ટિ, મે, ૫૪-૫૮
 માય ડિયર જયુની વાર્તાઓમાં દલિત ચેતના - વિશ્વનાથ પટેલ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૨૬-૨૭
 મોહન પરમારની વાર્તાઓ - અનુઆધુનિક ટૂંકીવાર્તાના સંદર્ભમાં -
 કમલેશ સોલંકી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૩૪-૪૦
 વાર્તાકાર ગુલાબદાસ બ્રોકર : ફેરતપાસ - મણિલાલ હ. પટેલ, ઉદ્દેશ,
 જાન્યુ., ૩૪૪-૩૪૬
 વાર્તાકાર ચેખોવ - રતિલાલ રોહિત, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ,
 ૬૭-૭૦
 - સુમન શાહ, પરબ, જાન્યુ., ૩૬-૪૩
 વાર્તાકાર મોહન પરમાર - વિરંચિ ત્રિવેદી, દલિતચેતના, જાન્યુ., ૧૪-
 ૧૮
 શિવકુમાર જોશીની વાર્તાઓમાં નારીવ્યથા - જયશ્રી એમ. ચૌધરી,
 વિવિધાસંચાર, જૂન - ઓગસ્ટ, ૩૪-૩૫

હરીશ નાગ્રેયા:૮૦ પછીના મહત્વનાં વાર્તાકાર - શરીફ વીજળીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૩૮-૪૯

હરીશ નાગ્રેયાની વાર્તાઓમાં નારીની છબી - પાબેન સી. પટેલ, વિવિધાસંચાર, ડિસે - ફેબ્રુ., ૫૧-૫૩

નવલકથા : સમીક્ષા

અગનઝાળ (હરીશ મંગલમ) - મણિલાલ ન. પટેલ 'જગતમિત્ર', હયાતી, જૂન, ૨૫-૩૦

- વિશ્વનાથ પટેલ, હયાતી, ડિસે., ૨૭-૨૯

અમૃતા (રઘુવીર ચૌધરી) - દક્ષા એ. બલસારીયા, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૮૨-૮૫

અરવલ્લી (કિશોરસિંહ સોલંકી) - ગિરીશ મકવાણા, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૭૯-૮૧

- એલ. એસ. મેવાડા, શબ્દસર, નવે., ૪૪-૪૭

અસૂર્યલોક (ભગવતીકુમાર શર્મા) - ગુણવંત વ્યાસ, શબ્દસર, જૂન, ૩૬-૪૩

આંગળીયાત (જર્સેફ મેકવાન) - વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, મે, ૩૮-૪૩
ઉપરવાસ કથાત્રયી (રઘુવીર ચૌધરી) - મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૨-૮૫

એક અધૂરી સાધનાકથા - માવજી કે. સાવલા, ઉદ્દેશ, જાન્યુ., ૩૩-૩૮

એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ (રઘુવીર ચૌધરી) - ઈશ્વર પરમાર, ઉદ્દેશ, માર્ચ, ૪૭-૪૭

કર્ણલોક (ધ્રુવ ભટ્ટ) - બાબુ પટેલ, તાદર્થ્ય, નવે., ૩૭-૩૯

કાર્મેલીન (દામોદર માઉઝો, અનુ. દર્શના ધોળકિયા) - રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, શબ્દસર, મે, ૨૫-૨૯

કાળો અંગ્રેજ (ચિનુ મોદી) - જયા મણવર, દલિતચેતના, સાપ્ટે., ૧૧-૧૪

કીડીએ ખોંખારો ખાધો (દિનુ ભદ્રેસરિયા) - બી. કેશરશિવમ્, હયાતી, જૂન, ૪૦ - ૪૪

ગિરમીટિયાથી ગાંધી સુધી (ગિરિરાજ કિશોર, અનુ. મોહન દાંડીકર) - રાજેન્દ્ર પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૩-૧૬

ગૃહભંગ (એસ. એલ. ભૈરપ્પા) - નૂતન જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્ટે., ૭૪-૭૯

ઘેરાવ (પ્રાગજીભાઈ ભામ્ભી) - રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૨૮-૩૧

- સંધ્યા ભટ્ટ, હયાતી, ડિસે., ૨૭-૨૯

ટાઈમબાઈમ (સરોજ પાઠક) - એ. એ. શેખ, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૨૪-૨૮

તરસ (જનક નાયક) - જ્યોતિ વૈદ્ય, સંવેદન, ઓક્ટો., ૭-૯

- રમેશ ઓઝા, સંવેદન, નવે., ૩૭-૪૨

તત્ત્વમસિ (ધ્રુવ ભટ્ટ) - પ્રદીપ એસ. જોષી, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૩૧-૩૨

થેંક્યુ મિસ્ટર ગ્લાડ (અનિલ બર્વે) - તુષાર પરમાર, હયાતી, ડિસે., ૪૦-૪૪

દિવ્યચક્ષુ (ર. વ. દેસાઈ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૪૮ દોલતી (મહાશ્વેતાદેવી) - ગુણવંત વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૫૯-૬૩

ધરાથી ગગન સુધી (કે. ચિન્નપ ભારતી, અનુ. નવનીત મદ્રાસી) - બિપિન આશર, શબ્દસર, સાપ્ટે., ૩૧-૪૦

નિદ્રાવિયોગ (બાબુ સુથાર) - હર્ષવદન ત્રિવેદી, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૨૨-૨૫

પરસ્પર (જિતેન્દ્ર પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસર, જુલાઈ, ૩૪-૩૬

પાનખરની બીક ના બતાવો (દર્શના ત્રિવેદી) - વર્ષા પ્રજાપતિ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૦-૨૨

પૃથ્વીવલ્લભ (ક. મા. મુનશી) - જગદીશચંદ્ર ચ.પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૩૧-૩૨

પ્રિયતમા (મોહન પરમાર) - કમલેશ સોલંકી, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૨૭-૩૧

બત્રીસ પૂતળીની વેદના (ઇલા આરબ મહેતા) - રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૩૩-૩૬

ભદ્રંભદ્ર (રમણભાઈ નીલકંઠ) - રતિલાલ બોરીસાગર, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૭૨-૮૧

મનપ્રવેશ (રવીન્દ્ર પારેખ) - ગુણવંત વ્યાસ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૭૦-૭૨

મશારી (કિશોરસિંહ સોલંકી) - એલ. એસ. મેવાડા, શબ્દસર, ડિસે., ૩૨-૩૪

માનવીની ભવાઈ (પન્નાલાલ પટેલ) - મહેન્દ્ર કે. નાઈ, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૪૦-૪૩

મેળો (માવજી મહેશ્વરી) - નવનીત જાની, પરબ, માર્ચ, ૬૫-૬૭

યાત્રાકરી (જેમ્સ બન્યન, અનુ. રેવરન્ડ ફલાવર) - દીપક મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૮૬-૯૦

વિકાન્ત ભાગ : ૧/૨ (શિશિર રામાવત) કલ્પેશ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૮૦-૮૨

વિજયયાત્રા (કલ્પેશ પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૬૬-૭૦

વીરાંગના ઝલકારી બાઈ (મોહનદાસ નૈમિષરાય) - રાજેશ વણકર, ઉદ્દેશ, જૂન, ૬૪૮-૬૫૦

વેલકમ મે'મ (વિક્કલરાય શ્રીમાળી) - નીરવ પટેલ, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૧૧-૧૨

સખી બદલો સમણાં (કનુભાઈ આચાર્ય) - એ. એ. શેખ, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૨-૩૫

સજા (કાન્હુચરણ મહાન્તિ, અનુ.ગીતાંજલિ પરીખ) - બિપિન આશર, વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૪૯-૬૭

સત્ય (જયંત ગાડીત) - નારાયણ દેસાઈ, શબ્દસર, મે, ૧૨-૧૪ - મહેશ દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૫૧-૫૮

- રમણ સોની, પરબ, જુલાઈ, ૪૭-૬૦
 - રમેશ બી.શાહ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૨-૧૮
 - સંધ્યા ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૨૨-૩૩
 સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પાંચમો (ચિન્મય જાની) - મધુસૂદન પારેખ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૨-૪૩
 સાવિત્રી (દક્ષા દામોદરા) - વિપુલ પુરોહિત, પરબ, ઓક્ટો., ૫૭-૬૧
 સુખા બરગદ (મંજુર એહતેશામ) - શરીફા વીજળીવાળા,
 વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૫૨-૬૬
 - *એજ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૩૮-૫૨
 સુરા, સુરા, સુરા (મધુ રાય - બિપિન આશર, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૫૫-
 ૬૩
 સ્વર્ગની લગોલગ (મૈત્રેયી દેવી) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, તાદર્થ્ય, નવે.,
 ૮-૨૪
 હુહુ (નરોત્તમ પલાણ) - એ. આર. ચાવડા, શબ્દસર, એપ્રિલ, ૪૫-
 ૪૭
 - એ. આર. ભરડા, કુમાર, એપ્રિલ, ૨૬-૫-૨૬૬
 હું આનંદ શર્મા (પ્રફુલ્લ રાવલ) - રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, માર્ચ,
 ૧૯૨

નવલકથા : અભ્યાસ

'અન ટુ ધ લાસ્ટ' (રસ્કિન બોન્ડ) - રામરાજ્યના સંદર્ભમાં - રેમંડ
 આર. પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૧-૨૨
 નવલકથાની આવશ્યકતા શા માટે ? - ડેવીડ હર્બટ લારિન્સ, અનુ.
 પ્રતીક દવે, શબ્દસર, માર્ચ, ૨૨-૨૮
 નવલકથાકાર મુન્શી પ્રેમચંદ - પ્રતીક અરવિંદભાઈ દવે, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 જૂન, ૩૧-૩૩
 નવલકથામાં નારીવાદ - વિનોદ જે. શ્રીમાળી, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૪૩-
 ૪૬
 નારીકેન્દ્રી ત્રણ નવલકથાઓ (નાઈટમેર - સરોજ પાકક, બત્રીસ
 પૂતળીની વેદના - ઇલા આરબ મહેતા, અખેપાતર - બિંદુ ભટ્ટ)
 - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૫૪-૬૦
 'નિશાચક' (કિશોર જાદવ)નો નાયક - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા,
 શબ્દસર, ઓક્ટો., ૩૬-૩૮
 પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)ની નવલકથા - ભરત મહેતા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૫૨-૫૮
 મેઘાણીભાઈની કલાત્મક કથાસૃષ્ટિ - યશવંત ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ડિસે., ૨૬-૨૮
 વાંસનો અંકુર (ધીરુબહેન પટેલ) - તુષાર દવે, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૩૮-
 ૪૧
 'સત્ય' નવલકથા (જયંત ગાડીત)ના સંદર્ભમાં (સત્યમાંથી અહિંસા
 અને સત્યાગ્રહની ઉત્ક્રાંતિ) - નારાયણ દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 એપ્રિલ, ૩૫-૩૭

સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ સંદર્ભે સુરેશ જોશી કૃત 'છિન્નપત્ર' - દીપ્તિ શુક્લ,
 એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૭૩-૮૮

નાટક : સમીક્ષા

અમૃત કેશવ નાયક (હરીશ ત્રિવેદી) - હૃષીકેશ મ. રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જૂન, ૮૧-૮૩
 અંગુલિમાલ (સતીશ વ્યાસ) - વર્ષા પ્રજાપતિ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૬-
 ૪૫
 આગ્રાબજાર (હબીબ તન્વીર) - કાલિન્દી પરીખ, શબ્દસર, જૂન,
 ૪૪-૪૭
 અંતિમ યુદ્ધ (ધ્વનિલ પારેખ) - કૌશિકરાય જ. પંડ્યા, તથાપિ, ડિસે.-
 ફેબ્રુ., ૩૨-૩૫
 કામરું (સતીશ વ્યાસ) - નૂતન જાની, પરબ, એપ્રિલ, ૬૩-૬૬
 કૌમાર - અસંભવમ્ (સ્વચિન્દ્રનાથ) - દક્ષા વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ,
 ૧૬-૧૮
 છીએ તે જ ઠીક (કનૈયાલાલ મા.મુનશી) - લવકુમાર મ. દેસાઈ,
 તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૨૮-૩૮
 ધૂળનો સૂરજ (સતીશ વ્યાસ) - હૃષીકેશ રાવલ, પરબ, ઓગસ્ટ,
 ૫૪-૫૮
 ભગવદજજુકીય (?) - લવકુમાર મ.દેસાઈ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૩-
 ૨૧
 ભાનુમતિ (શિરીષ પંચાલ) - ભીમજી ખાચરિયા, કેતન વ્યાસ, એતદ્,
 ઓક્ટો.-ડિસે., ૬૭-૮૩
 માણસ નામે બાકોરાં (ઈન્દુ પુવાર) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જાન્યુ., ૬૪-૬૫
 રાજવી કવિ કલાપી (ધનવંત શાહ) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, પરબ,
 જૂન, ૪૭-૫૩
 રૂમ નંબર નવ (જયંત પારેખ) - મહેશ ચંપકલાલ, તથાપિ, સપ્ટે.-
 નવે., ૫૫-૬૮
 - લવકુમાર દેસાઈ, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૧-૨૨
 સાપના ભારા (ઉમાશંકર જોશી) - રમેશ એમ. ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ઓગસ્ટ, ૧૬-૨૦
 સ્વપ્નદુઃસ્વપ્ન (ચિનુ મોદી) - રાજેન્દ્ર નાણાવટી, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૨૭૬-
 ૨૮૦

નાટક : અભ્યાસ

આઈ.સી.ડી.સી : ગુજરાતી તખ્તાની તવારીખનું સુવર્ણ પ્રકરણ -
 નિરંજન મહેતા, નવનીતસમર્પણ, જાન્યુ., ૧૧૨-૧૧૭, ફેબ્રુ.,
 ૧૧૮-૧૨૩, માર્ચ, ૮૫-૮૭, એપ્રિલ, ૧૦૫-૧૦૮, જૂન,
 ૧૧૫-૧૧૮
 આધુનિક ગુજરાતી નાટકમાં પાત્રપ્રયુક્તિઓ - પ્રભુદાસ પટેલ,
 તાદર્થ્ય, જૂન, ૧૧-૧૮

‘ઉત્તરરામચરિત’માં ભવભૂતિનાં આસ્વાદ્ય તત્ત્વો - ઉશનસ, ઉદેશ, મે, ૬૦૮-૬૧૧
 ‘એકવસ’ (પીટર શેફર) અને ‘તોખાર’ (સિતાંશુ યશચંદ્ર) નાટકનો અભ્યાસ - લવકુમાર દેસાઈ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૪૧-૫૪, ફેબ્રુ., ૪૨-૫૦
 એકાંકી અને અન્ય કલાસ્વરૂપો - નવીન કા. મોદી, વિવિધાસંચાર, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૨૭-૨૮
 એરિસ્ટોફેનીઝ કૃત પ્લુટસ - શિરીષ પંચાલ, ઉદેશ, મે, ૬૦૨-૬૦૩
 પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)નું ગુજરાતી નાટક - મીનળ દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૪૧-૫૧
 ભગવદજજુકીય : સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યનું એક ઉત્તમ પ્રહસન - લવકુમાર મ. દેસાઈ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૩-૨૧
 ‘મૃચ્છકટિક’ : દલિતચેતનાના સંદર્ભમાં - દીક્ષા એસ. સાવલા, દલિતચેતના, ફેબ્રુ., ૨૨-૨૫
 શ્રીકાન્ત શાહ : વિલક્ષણ શૈલીનો નાટ્યકાર - ભરત દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૫૦-૫૪
 સતીશ વ્યાસ : નાટ્યકળાના આગવા કસબી - હર્ષીકેશ મ. રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૩૪-૩૭
 સોફોકલીઝ કૃત ‘ફોઈનિસ્સે’ - શિરીષ પંચાલ, ઉદેશ, એપ્રિલ, ૫૩૮-૫૪૩

નિબંધસંગ્રહ : સમીક્ષા

આથમતાં અજવાળાં (ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ) - પ્રફુલ્લ રાવલ, વિ, જાન્યુ., ૧૪-૧૬
 ઈપ્સિતાયન (ભારતી રાણે) - સંધ્યા ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૭૫-૭૭
 કાળની અનંતલીલા, ઝલકનંદા (સુરેશ દલાલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૪૮-૪૯
 જગરું (નટવરસિંહ પરમાર) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૭૯-૮૧
 - રાજેન્દ્રસિંહ જ. ગોહિલ, શબ્દસર, ઓક્ટો., ૪૦-૪૫
 જ્યોતિકલશ છલકે (ચંદ્રકાન્ત મહેતા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૬-૪૭
 તનકતારા (દિનેશ પાંચાલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૯-૪૦
 પ્રેમ અને પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ (સાધર વર્ગીસ પોલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૭
 બજતાં નૂપુર (પ્રવીણ દરજી) - આરતી એસ. સોની, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૨૬-૨૮
 - નૂતન જાની, ઉદેશ, એપ્રિલ, ૫૪૬-૫૫૧
 ભીની માટીની મહેક (કિશોરસિંહ સોલંકી) - એલ. એસ. મેવાડા, શબ્દસર, માર્ચ, ૨૯-૩૧
 ભૂંસાતાં ગ્રામચિત્રો (મણિલાલ હ. પટેલ) - કુણાલ બી. પટેલ, શબ્દસર, ડિસે., ૩૫-૩૬

મનની રાસલીલા (સતીશ ડણાક) - બિપિન આશર, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૧૪-૨૬
 - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, માર્ચ, ૨૧-૨૨
 મારો અસબાબ (જનક ત્રિવેદી) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૭૦-૭૧
 મારો આતમરામ (ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - ઇલા નાયક, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૦-૫૪
 વૃક્ષમંદિરની છાયામાં (ગુણવંત શાહ) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૯-૨૨
 વ્યતીતની વાટે (જોસેફ મેકવાન) - વિપુલ પુરોહિત, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૭૫-૭૯
 શાલભંજિકા (ભોળાભાઈ પટેલ) વિશે એક પત્ર - જનક ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૩૪-૪૧
 સર્જકનો સમાજલોક (મણિલાલ હ. પટેલ) - કલ્પેશ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૩૨
 સુગંધનો સ્વાદ (કિશોરસિંહ સોલંકી) - ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૫-૨૬
 સોનેરી ચુંબન (લાભશંકર ઠાકર) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જાન્યુ., ૭૭-૭૯
 હું અને (પ્રફુલ્લ રાવલ) - સિલાસ પટેલિયા, શબ્દસર, ફેબ્રુ. ૩૭-૩૯

ચરિત્ર : સમીક્ષા

અજવાળીબા (ભરત ના. ભટ્ટ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૧૩-૧૫
 અમારો બાપ અને અમે (નરેન્દ્ર જાધવ, અનુ. કિશોર ગૌડ) - સિલાસ પટેલિયા, વિ, ફેબ્રુ., ૧૮-૧૯
 અમાસના તારા (કિસનસિંહ ચાવડા) - કમલેશ આર. ગાયકવાડ, શબ્દસર, એપ્રિલ, ૩૦-૩૪
 એક અધ્યાપકની ડાયરી (નરોત્તમ પલાણ) - નીતિન વડગામા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૧-૪૨
 - મુનિકુમાર પંડ્યા, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૫૫૨-૫૫૩
 કથા મારી વ્યથા ભારી (અબ્બાસઅલી) - જયાનન્દ જોષી, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૮૨-૮૫
 ખાનાબદોશ (અજિત કૌર, અનુ. મોહન દાંડીકર) - વિભા ઠાકર, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૯૪-૯૮
 છાયાલોક, પરિચિત પાત્રોના સદ્ભાવનો પ્ર-ભાવ, સ્મરણની ફૂલમાળા (પ્રેમજી પટેલ) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, સપ્ટે., ૬૭-૭૦
 જયભિખ્મુની ગદ્યશૈલી - નીતિન વડગામા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૯-૨૪
 જવનકોટેજ (રક્ષાબહેન પ્ર. દવે) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૬-૧૮

જેઓ કંઈક મૂકી ગયા (જિતેન્દ્ર દેસાઈ) - માવજી કે. સાવલા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૨૩-૨૫

નહિ વીસરાતા ચહેરા (પ્રફુલ્લ રાવલ) - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, કુમાર, જૂન, ૪૧૧

નારી તું નિરાળી (ટીના દોશી) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૫૯-૬૦

નીભાડે નીપજેલાં (જોસેફ મેકવાન) - કલ્પેશ પટેલ, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૨૫-૨૬

પ્રેમમૂર્તિ પૂજાલાલ (કિરીટ ઠક્કર) - ચંદ્રકાન્ત શેઠ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૧૯-૨૨

બક્ષીનામા (ચંદ્રકાન્ત બક્ષી) - ભરત મહેતા, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૨૨-૩૦

બજતા જાયે એકતારા (વિક્કલરાય શ્રીમાળી) - બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, જૂન, ૩૫-૩૯

મનેખ મારા મલકનાં (રમણભાઈ માધવ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૪૯-૫૦

મારી લોકયાત્રા (ભગવાનદાસ પટેલ) - પ્રેમજી પટેલ, શબ્દસર, ઓગસ્ટ, ૩૮-૪૧

મારો આતમરામ (ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૩૫-૪૧

વીસમી સદી - સત્તર સૂર્યો (ધીમંત પરોહિત) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૦-૪૧

વ્યથાનાં વીતક (જોસેફ મેકવાન) - પ્રફુલ્લ રાવલ, પરબ, મે, ૩૩-૩૮

સત્તર સૂર્યો (સં. ધીમંત પુરોહિત) - ડંકેશ ઓઝા, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૨-૧૬

સદ્માતાનો ખાંચો (ઉશનસુ) - અરુણિકા મનોજ દરૂ, વિવિધાસંચાર, માર્ચ-મે, ૧૫-૨૧

સરોવર છલી પડ્યાં (અમૃતલાલ વેગડ) - સંપાદક, બુદ્ધિપ્રકાશ, સાપ્ટે., ૫૨-૫૩

સંસ્મરણયાત્રા : સંવેદનશીલ ગૂઠતગૂ (એમ. વી. કામથ, સંક. કાર્લિદી પરીખ) - કિશોર વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૮-૧૨

સુરત, મુજ ઘાયલ ભૂમિ (ભગવતીકુમાર શર્મા) - રેખા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૨૧-૨૫

સ્વ. સાક્ષર નવલરામ લક્ષ્મીરામનું જીવનવૃત્તાંત (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી) : પ્રયોજન અને ભૂમિકા - જે. એમ. શાસ્ત્રી, શબ્દસર, ઓક્ટો., ૨૦-૨૧

હવે સ્પર્શનું સ્મરણ છું હું (દેવયાની દવે) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૪૫-૪૬

- મહેન્દ્ર દવે, પરબ, નવે., ૭૨-૭૬

ચરિત્ર : અભ્યાસ - પરિચય

અબ્દેય - રજનીકાન્ત જોશી, કવિલોક, ઓગસ્ટ - સાપ્ટે., ૩-૬

અનવરકાજી - રાજેશ મકવાણા, તાદર્થ્ય, સાપ્ટે., ૧૬-૨૦

અબ્દુરહીમ ખાનખાના - દેવહુમા, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૧૯-૨૦

(એક વિરાગી અને વિસરાયેલા સર્જકશ્રી) અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયાર - ભગવતીકુમાર પાઠક, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, એપ્રિલા-જૂન, ૪૦-૪૯

આત્મકથા સાહિત્યપ્રકાર નથી - રવીન્દ્ર પારેખ, પરબ, જાન્યુ., ૬૮-૭૦

આત્મકથા સાહિત્યપ્રકાર નથી ? (રવીન્દ્ર પારેખની ચર્ચા પરત્વે) - ધીરેન્દ્ર મહેતા, પરબ, માર્ચ, ૭૫-૭૭

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી (મધ્યકાલીન ગુજરાતની એક વિરલ પ્રતિભા) - અભય દોશી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સાપ્ટે., ૧૩-૨૬

ઉમાશંકર જોશી - ઉશનસુ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૨૪-૨૫

- ચંદ્રકાન્ત શેઠ, ઉદ્દેશ, ઓગસ્ટ, ૪-૭

- ધીરેન્દ્ર મહેતા, ઉદ્દેશ, ડિસે., ૨૫૯-૨૬૪

- ભોળાભાઈ પટેલ, ઉદ્દેશ, જુલાઈ, ૬૮૩-૬૮૬

- મણિલાલ હ. પટેલ, પરબ, જુલાઈ, ૪૦-૪૩, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૪-૨૫, ઉદ્દેશ, સાપ્ટે., ૧૦૫-૧૦૮

- રમણલાલ જોશી, ઉદ્દેશ, ઓક્ટો., ૧૨૭-૧૩૦

- રસિક દવે, મોનોઈમેજ, ઓક્ટો., ૩૦-૩૧

- લાભશંકર ઠાકર, ઉદ્દેશ, સાપ્ટે., ૬૭-૬૯

- સુરેશ દલાલ, ઉદ્દેશ, નવે. ૧૯૫-૧૯૮

ઈન્દુલાલ ગાંધી - રજનીકુમાર પંડ્યા, ઉદ્દેશ, મે, ૬૦૪-૬૦૮

ઈરફાન સિદ્દીક - હનીફ સાહિલ, તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૯-૧૧

એન. એમ. શાહ (ગુજરાતના એકઅદ્વિતીય ગણિતજ્ઞ) - ભારતી મોદી, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સાપ્ટેમ્બર, ૫૦-૫૩

કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ - પ્રફુલ્લ રાવલ, કુમાર, નવે., ૭૫૬-૭૫૯

કીમ ચી હા - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, જુલાઈ-સાપ્ટેમ્બર, ૩-૧૦

કિસન સોસા - મનોજ પરમાર, દલિતચેતના, એપ્રિલ, ૩-૪

કેનજાખુરો ઓએ (૧૯૯૪ ના નોબેલ સાહિત્યકાર વિજેતા જાપાની સાહિત્યકાર) - યશવંત કડીકર, સંવેદન, જાન્યુ., ૨૬-૨૮

ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ (સવ્યસાચી ભાષાંતરકાર) - અશોક વિદ્વાંસ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સાપ્ટે., ૪૮-૫૧

ઘનશ્યામ દેસાઈ - અનિલ જોશી, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૬૧-૬૩

- ધીરુબહેન પટેલ, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૪૨-૪૩

- ધ્રુવ મહેતા, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૭૨-૭૩

- મધુ રાય, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૫૩-૫૫

- લલિત લાડ, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૬૬-૭૧

- લાભશંકર ઠાકર, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૪૪-૪૭

- વીરચંદ ધરમશી, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૬૪-૬૫

- શરીફા વીજળીવાળા, ઉદેશ, જૂન, ૬૬૮-૬૬૯
 - સિતાંશુ યશશંદ્ર, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૪૮-૪૯
 - સુરેશ દલાલ, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૫૦-૫૨
 - હોમી દસ્તૂર, નવનીતસમર્પણ, જૂન, ૫૬-૬૦
 ચરિત્ર નિબંધની વિભાવના - પ્રફુલ્લ રાવલ, ઉદેશ, ઓગસ્ટ, ૪૨-૪૩
 જયંત કોઠારી (રમેશ આ. ઓઝા) - પરિચય પુસ્તિકા, પ્રફુલ્લ મહેતા,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૪-૪૫
 જયંત ગાડીત - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૩૫-૩૬
 જયંત પારેખ - પવનકુમાર જૈન, ઉદેશ, ડિસે., ૨૫૮
 જયંતિ દલાલ - ભરત મહેતા, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૫૮-૬૦
 જોસેફ મેકવાન - કાન્તિ માલસતર, સન્ધિ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૦૯-
 ૧૧૫
 - કેશુભાઈ દેસાઈ, હયાતી, જૂન, ૨૦-૨૪
 - ડંકેશ ઓઝા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૪૨-૪૪
 - મધુકાન્ત કલ્પિત, હરીશ મંગલમ, હયાતી, જૂન, ૩-૫
 - મહેબૂબ દેસાઈ, ઉદેશ, મે, ૬૧૨-૬૧૩
 - યશવંત વાઘેલા, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૭-૧૩
 - રમણ મેકવાન, દલિતચેતના, ઓક્ટો., ૨૪-૨૬
 જોસેફ મેકવાન (યાદગાર ચરિત્રનિબંધોના આલેખક) - ભગીરથ
 બ્રહ્મભટ્ટ, ઉદેશ, મે, ૫૬૭-૫૬૮
 - મણિલાલ હ. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૩૮-૪૧
 ટોમસ ગ્રે - સુરેશ શુક્લ, કવિલોક, નવે.-ડિસે., ૧ - ૬
 (મધ્યકાલીન સાહિત્યના સકલ દ્રષ્ટા) ડોલરરાય માંકડ - નરોત્તમ
 પલાણ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૬-૩૦
 તપસ્વી નાન્દી - દિનકર જોશી, ઉદેશ, માર્ચ, ૪૮૭-૪૮૮
 દિલીપ ચિત્રે (ઉંફરા ચાલનારા પ્રતિભાવંત મરાઠી સાહિત્યકાર) -
 મહેશ દવે, ઉદેશ, જાન્યુ., ૩૭૨-૩૭૩
 દુલેરાય કારાણી (કચ્છ ભોમકાના મેઘાણી) - આનંદબા હેમંતસિંહ
 જાડેજા, શબ્દસર, જુલાઈ, ૪૪-૪૫
 (કવિ, વિવેચક) ધીરુ પરીખ - મુનિકુમાર પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ,
 ૨૪-૨૫
 નર્મદ (તું ઘણો આગળ છે) - પ્રવીણ દરજી, સંવેદન, સપ્ટે., ૩-૭
 નીતિન મહેતા - કમલ વોરા, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટે., ૬-૯
 - નૌશિલ મહેતા, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૧૬-૧૧૭
 - ભરત નાયક, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૧૦-૧૧૫
 - શિરીષ પંચાલ, ઉદેશ, જુલાઈ, ૬૮૭-૬૯૦
 પરવીન શાકિર - હનીફ સાહિલ, ગઝલવિશ્વ, માર્ચ, ૮૫-૮૧
 પંકજ મશર - કે. જી. સુબ્રહ્મણ્યમ, અનુ.કમલ વોરા, એતદ્, જુલાઈ-
 સપ્ટેમ્બર, ૮-૧૦
 - ગુલામ મોહમ્મદ શોખ, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૪-૭
 પાબ્લો નેરુદા - ધીરુભાઈ ઠાકર, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૧૬-૨૦

(ગુજરાતી રંગભૂમિનો સુવર્ણકાળ નામે..) પ્રવીણ જોશી - સુરેશ
 રાજડા, નવનીતસમર્પણ, જાન્યુ., ૮૯-૯૫
 પ્રવીણ દરજી - લવકુમાર મ. દેસાઈ, શબ્દસર, જુલાઈ, ૨૨-૨૩
 પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)નું ચરિત્રસાહિત્ય - મનસુખ સલ્વા,
 શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૬૮-૯૬
 પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)ના સ્મૃતિચિત્ર, રોજનીશી અને
 પત્રસાહિત્ય - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૯૭-૧૦૮
 બશીર બદ - હનીફ સાહિલ, તાદર્થ્ય, મે, ૧૦-૧૩
 બળવંત નાયક (પ્રખર બૌદ્ધિક, માનવતાવાદી અને સૌંદર્યાનુરાગી
 ડાયસ્પોરા સારસ્વત) - બળવંત જાની, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ,
 ૪૬-૬૪
 મખદૂમ મહિચ્યૂદીન - હનીફ સાહિલ, કવિલોક, જાન્યુ.-ફેબ્રુ., ૪-૫
 મખમૂર સઈદી - હનીફ સાહિલ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૪-૬
 મઝહર ઈમામ - હનીફ સાહિલ, કવિલોક, મે-જૂન, ૧-૩
 મણિલાલ હ. પટેલ - પ્રવીણ પટેલ, કવિ, એપ્રિલ, ૧૨-૧૬
 - મનોજકુમાર શાહ, દિલીપ શાહ, કવિ, એપ્રિલ, ૨
 મહાત્મા ગાંધી: એક સામાજિક ક્રાંતિકાર - રાકેશ પ્રજાપતિ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૩૦-૩૨
 મહેન્દ્ર અમીન - મહેશ દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૨૬-૩૧
 મિર્ઝા ગાલિબ - વિજય એ.વારડે, કુમાર, મે, ૩૧૧-૩૧૨
 મોહનલાલ મહેતા 'સોપાન' - ભાસ્કર વા. પંડ્યા, કુમાર, ઓક્ટો.,
 ૬૫૫-૬૫૭
 રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વિજેતાશ્રેણી લે. પ્રફુલ્લ રાવલ - અકારાદી
 ક્રમે
 કનુ દેસાઈ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૪-૩૬ ગિજુભાઈ બધેકા - માર્ચ,
 ૩૬-૩૮, ચંદ્રવદન ચી. મહેતા, ઓક્ટો., ૩૪-૩૬, ચુનીલાલ
 વર્ધમાન શાહ, ૩૩-૩૫, ઝવેરચંદ મેઘાણી, ફેબ્રુ., ૩૬-૩૮,
 ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર, ઓગસ્ટ, ૩૯-૪૨, ૨. વ.
 દેસાઈ, જૂન, ૩૬-૩૭, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 જુલાઈ, ૩૦-૩૨, રવિશંકર રાવળ બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૨૭-
 ૨૯, વિજયરાય વૈદ્ય, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૭-૩૯, વિશ્વનાથ મ.
 ભટ્ટ, સપ્ટે., ૪૧-૪૨
 રમણલાલ જોશી - રમણ સોની, ઉદેશ, મે, ૫૬૯-૫૭૦
 મધ્યકાલીન સાહિત્યના સંપાદક - સંશોધક : વાડીલાલ ચોકસી -
 અજય રાવલ, ફાર્બસ ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૩૧-૩૯
 વિજય ડી. પંડ્યા - મધુસૂદન એમ. વ્યાસ, શબ્દસર, સપ્ટે., ૨૮-૩૦
 વિંદા કરંદીકર - સંજય શ્રીપાદ ભાવે, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૪૫-૪૭
 શહરયાર - સુરેશ મકવાણા, ધબક, જૂન, ૪૩-૪૫
 શંભુદાન ગઢવી - આનંદબા હેમંતસિંહ જાડેજા, શબ્દસર, સપ્ટે.,
 ૨૨-૨૩
 શાઝ તમકનત - હનીફ સાહિલ, કવિલોક, ઓગસ્ટ-સપ્ટે., ૧-૨

શૂન્ય પાલનપુરી - જલન માતરી, ધબક, જૂન, ૫૨-૫૬
 - મુસાફિર પાલનપુરી, ધબક, જૂન, ૪૬-૫૧
 હાસમભાઈ વૈદ્ય 'મોમિન' - પુરુરાજ જોષી, ધબક, ડિસે., ૨૯-૩૪
 (નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા નારી) હેર્તા મૂલર - ઊર્મિલા ઠાકર, વિ,
 એપ્રિલ, ૧૬-૧૮

પ્રવાસ : સમીક્ષા

અમેરીકાના આંગણે (અબ્બાસઅલી તાઈ) - જયાનન્દ જોષી,
 વિવિધાસંચાર, માર્ચ - મે, ૮૨
 ઈન્સિતાયન (ભારતી રાણે) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૮-
 ૭૯
 કાશ્મીરનો પ્રવાસ (કલાપી) - રમેશ મ. શુક્લ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૧૨-
 ૧૪
 ગોમંડળ પરિક્રમ એટલે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા (નંદકુંવરબા) - અનિલા
 દલાલ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ - જૂન, ૯-૧૪
 - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૩-૨૪
 ઘુમવાં દીક્રદીગંતો (વીનોદ મેઘાણી) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જાન્યુ., ૬૫-૬૭
 યાત્રિક (પ્રબોધકુમાર સાન્યાલ, અનુ. સુજ્ઞા શાહ) - માવજી કે.
 સાવલા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૫-૨૭
 સફર નીલરંગી (તરુલતા મહેતા) - પુરુરાજ જોષી, ઉદ્દેશ, જૂન, ૬૫૪-
 ૬૫૬
 સલામ સિડની (ભાનુભાઈ પુરાણી) - મહેન્દ્ર દવે, તાદર્થ્ય, જુલાઈ,
 ૨૫-૨૭

બાળસાહિત્ય : સમીક્ષા

આપણો અમર કથાવારસો - જાતકકથાઓ : ભાગ : ૧થી ૫
 (લશવન્ત મહેતા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૪-
 ૪૫
 આવ હયા...વારતા કહું (યોસેફ મેકવાન) - નટવર પટેલ, તાદર્થ્ય,
 જૂન, ૩૪-૩૫
 આવી, બેસો, પીઓ પાણી (રેખા ઉપાધ્યાય) - પ્રફુલ્લ મહેતા,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૪
 કેવું સુંદર મેઘધનુષ (વિરંચી ત્રિવેદી) - જનક નાયક, સંવેદન, નવે.,
 ૨૯-૩૬
 ખોવાયેલી દુનિયા (રાહુલ સાંકૃત્યાયન, અનુ. નવનીત મદ્રાસી) -
 દીપક ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૮૪
 ગિલ્વુ બિસકોલી અને બીજી વાતો (સુધા ભટ્ટ અમીશ્રી) - નરેશ
 શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૬-૮૭
 છત્રીસ નંબરની બસ (હુંદરાજ બલવાણી) - ઈશ્વર પરમાર, પરબ,
 એપ્રિલ, ૭૪-૭૫
 જીવરામ જોષીની કેટલીક બાળવાર્તાઓ (સં. કિરીટ શુક્લ) - જય
 ગજજર, કુમાર, માર્ચ, ૧૯૩-૧૯૪

ટહુકે ટહુકા (મધુકાન્ત જોશી) - અરુણિકા મનોજ દરૂ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ફેબ્રુ., ૫૨-૫૩
 ટાબરિયાંની બાળવાર્તાઓ (જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી,
 ૫૨બ, મે, ૬૯-૭૦
 દુનિયા અજાયબઘર (ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ') - નટવર પટેલ,
 ૫૨બ, ઓગસ્ટ, ૭૫-૭૮
 પર્વતની ટોચે (કીર્તિદા બ્રહ્મભટ્ટ) - નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ,
 ૭૫-૭૬
 - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૪
 પુષ્પો-પતંગિયા સોનપરીનાં (ભૂપેન્દ્ર શેઠ 'નીલમ') - ઈશ્વર પરમાર,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૫૩
 ફૂલડાં વહાલાં લાગે (જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ૫૨બ,
 માર્ચ, ૭૨-૭૪
 બચુડીની અજાયબ સૃષ્ટિ (પૂર્ણિમા પકવાસા) - નરેશ શુક્લ,
 શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૪-૭૫
 બાની વાતુ (સં. શરીફા વીજળીવાળા) - જનક નાયક, સંવેદન, ફેબ્રુ.,
 ૪૭-૫૦

બાળવાર્તાના ટહુકા ભાગ : ૧થી ૫ (વસંતલાલ પરમાર) - પ્રફુલ્લ
 મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૫-૪૬
 બાળસાહિત્યમાં વિજ્ઞાનકથા (સં. કુમારપાળ દેસાઈ) - દિલીપ
 ગોહિલ, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૫૫૨-૫૫૩
 રાજુ રંગારો (ઉદયન ઠક્કર) - શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ૫૨બ, ઓક્ટો., ૬૧-૬૬

બાળસાહિત્ય : અભ્યાસ

પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)નું બાળસાહિત્ય - રક્ષાબહેન પ્ર.
 દવે, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૧૨૩-૧૫૦
 બાળકાવ્ય : ઝરણાંનાં પાણી પરની કોતરણી - ઈશ્વર પરમાર,
 તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૯-૧૯
 સમયના સ્વભાવનો બાળસાહિત્યકાર પણ પ્રભાવ - ઈશ્વર પરમાર,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૪૭-૪૮

હાસ્યસાહિત્ય : સમીક્ષા

ઘર એટલે (ઈલા આરબ મહેતા) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 એપ્રિલ, ૩૮-૩૯
 'જ્ઞ'થી 'ક' સુધી (રતિલાલ બોરીસાગર) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા,
 પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૩૦-૩૩
 ડોગ ફાધર (નિરંજન ત્રિવેદી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે.,
 ૫૨-૫૩
 બત્રીસ કોઠે હાસ્ય (ઉર્વીશ કોઠારી) - રતિલાલ બોરીસાગર, પ્રત્યક્ષ,
 જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૯-૨૨
 હાસ્યલોક (રમેશ પટેલ 'ક્ષ') - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ.,
 ૬૭

હાસ્યમ્ રંગમ્ (હરબન્સ પટેલ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૫૧-૫૨
હીચકે બેઠાં (પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૫૩

લોકસાહિત્ય : સમીક્ષા

ઠગાંની વાત (પ્રતાપસિંહ હ.રાઠોડ) - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૬૪-૬૯
રંગ છે બારોટ (ઝવેરચંદ મેઘાણી) - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૨૯-૩૭
લોકવાણી (રાઘવજી માધ.ડ) - ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૫૦
વરઘોડિયાં (સં. ઇન્દુ રામબાબુ પટેલ) - ભરત પંડ્યા, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૨૬-૩૦

લોકસાહિત્ય : અભ્યાસ

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં દલિતચેતના - વિનોદ જે. શ્રીમાળી, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે., ૮૪-૯૦
ત્રણ ગામીત ગીત - રાકેશકુમાર ચૌધરી, રીતિ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૭૪-૭૬
દક્ષિણ ગુજરાતનાં કુંકણા જાતિના લગ્નગીતોમાં અલંકારોનો વિનિયોગ - એચ. વી. ચૌધરી, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૪૧-૪૬
પાંચ દાયકા (૧૯૬૦થી ૨૦૧૦)નું ગુજરાતી લોકસાહિત્યનું સંપાદન-સંશોધન - હસુ યાજ્ઞિક, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો.-નવે., ૧૬૫-૧૭૦
ભીલી પૌરાણિક લોકાખ્યાનો - દીપક પટેલ, તથાપિ, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૭૨-૭૭
લોકગીતોમાં રસવૈવિધ્ય - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, વિવિધાસંચાર, ડિસે.-ફેબ્રુ., ૬૭-૭૪
લોકમાનસ અને અનુકરણશીલતા - કૌશિકરાય પંડ્યા, રીતિ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૬૯-૭૩
લોકસંસ્કૃતિની ઝલક : સંઝા ગીતો - સુરેશ મકવાણા, નવનીતસમર્પણ, ફેબ્રુઆરી, ૨૨-૨૬
સંમિશ્રિત સંસ્કૃતિનું ઉજ્જવળ ઉદાહરણ : 'પ્રેમપાટણ ગિનાન' અને 'તોળીરાણીનો આરાધ' - બળવંત જાની, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૬૨-૭૩

વિવેચન - સંશોધન સમીક્ષા

અક્ષરના યાત્રી (નલિની દેસાઈ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૫૦-૫૧
અક્ષરનો અજવાસ (જયન્ત પ્રે. ઠાકર) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૩-૪૪

અણસાર (મોહન પરમાર) - રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદેશ, જાન્યુ., ૩૪૨-૩૪૩
અનુનય (વિજય પંડ્યા) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૨૧-૨૫
અપૂર્ણ (નીતિન મહેતા) - શિરીષ પંચાલ, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે., ૭૮-૮૬
અવિસ્મરણીય મરીઝ (ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ') - ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૫૦-૫૨
અંતર્ગત (કપિલા પટેલ) - પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૫૦
અંતઃશ્રુતિ (લાભશંકર ઠાકર) - જનક રાવલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૦-૮૪
- દુષ્યન્ત પંડ્યા, ઉદેશ, એપ્રિલ, ૫૪૪-૫૪૫
- હસુ યાજ્ઞિક, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૨૨-૨૫
અંતે આરંભ (રસિક શાહ) - હર્ષવદન ત્રિવેદી, એતદ્, ઓક્ટો.-ડિસે., ૯૧-૯૮
ઈતિહાસ, સમાજ અને સાહિત્યમાં ગુજરાત (મકરન્દ મહેતા) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૨-૬૩
કળાકારનો ઈતિહાસબોધ (ભરત મહેતા) - હેમન્ત દવે, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૯-૩૨
કાવ્યબાની (નીતિન મહેતા) - બાબુ સુથાર, એતદ્, જુલાઈ-સપ્ટે., ૬૦-૭૭
ફૂંપળ ફૂટ્યાની વેળ (પૂર્વી ઓઝા) - હરીશ વટાવવાળા, તાદર્થ્ય, નવે., ૪૨-૪૫
ગઝલગ્રાહ (ગુણવંત ઉપાધ્યાય) - હિમાંશુ ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૩૯-૪૧
ગુજરાતમાં નાથપંથી સાધના અને સાહિત્ય (સં. નાથાલાલ ગોહિલ) - નરોત્તમ પલાણ, ઉદેશ, માર્ચ, ૪૭૬-૪૭૮
ગુજરાતી નાટકોમાં નારીચેતના (કપિલા પટેલ) - રવીન્દ્ર ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૮
ગુજરાતી પદ્યનાટકોમાં નાટ્યબાની (વિનોદ અધ્વર્યુ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૪૮-૪૯
ગુજરાતી હાસ્ય - કટાક્ષ પ્રધાન નવલકથા (સંકેત પારેખ) - ઋષિકેશ રાવલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૫૩-૫૪
ગુજરાતી હિન્દી વિવેચનસાહિત્ય : એક અધ્યયન (ગંભીરસિંહ ગોહિલ) - દીપક ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૮૬-૮૭
ગ્રંથગોષ્ઠિ (બાબુ દાવલપુરા) - રાધેશ્યામ શર્મા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૩૧-૩૨
ગ્રંથવિમર્શ (બાબુ દાવલપુરા) - એમ. આઈ. પટેલ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૧૯-૨૫
ચિરપ્રતીક્ષિતા (નૂતન જાની) - વિજય શાસ્ત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૬-૨૯

દલિત કથાવિમર્શ (કાન્તિ માલસતર) – રાજેશ વણકર, વિવિધાસંચાર, જૂન-ઓગસ્ટ, ૮૮-૮૯

નવોન્મેષ (ભી. ન. વણકર) – પ્રવીણ વાઘેલા, દલિતચેતના, જાન્યુ., ૧૯-૨૧

નિરંતર (નીતિન મહેતા) – જયેશ ભોગાયતા, એટલ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૮૭-૮૬

પરિપશ્યના (રમેશ શુક્લ) – રાધેશ્યામ શર્મા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ૧૫-૧૭

પરિભ્રમણ ભાગ : ૧/૨ (સં. જયંત મેઘાણી, અશોક મેઘાણી) – કિશોર વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૧૫-૨૩

– બળવંત જાની, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૧૬-૨૧

– શિરીષ પંચાલ, ઉદેશ, ઓક્ટો., ૧૩૪-૧૪૨

પીયૂષ પંડ્યા ‘જ્યોતિ’નાં કાવ્યો – એક અભ્યાસ (બટુકભાઈ આર. ભાલિયા) – અરુણ કક્કડ, કવિલોક, મે-જૂન, ૩૨-૩૩

– પ્રવીણ દરજી, કુમાર, સપ્ટે., ૬૨૭

પ્રથમ (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર) – સિતાંશુ યશ્વંદ્ર, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ, ૧૬-૧૯

બોર્હેસ અને હું (અજય સરવૈયા) – રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, જાન્યુ., ૪૭-૪૮

ભક્તિ આંદોલન પ્રેરિત નાટ્ય – નૃત્યપ્રકારોમાં ભક્તિરસ અને મધુર ભાવ (પૂર્ણિમા શાહ) – નરોત્તમ પલાણ, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો.-ડિસે., ૨૪-૨૯

ભાવચર્ચા (ચિમનલાલ ત્રિવેદી) – શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓગસ્ટ, ૩૦-૩૩

મથવું – ન મિથ્યા (રમણ સોની) – રાધેશ્યામ શર્મા, ઉદેશ, નવે., ૨૧૨-૨૧૪

– શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૮-૨૦

મધ્યકાલીન ‘નંદબત્રીસી’ – પરંપરા અને શામળ (કૌશી ચાવડા) – હસુ યાજ્ઞિક, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ. – માર્ચ, ૩૨-૩૪

મહાભારતની લોકપરંપરાનાં કથાનકો (રાજેશ પંડ્યા) – વિજય શાસ્ત્રી, નવનીતસમર્પણ, મે, ૧૩૦-૧૩૧

રઘુવીર ચૌધરીની સાહિત્યયાત્રા (મુનિકુમાર પંડ્યા) – મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૨-૨૩

– રાધેશ્યામ શર્મા, કુમાર, જુલાઈ, ૪૮૦-૪૮૧

રંગશીર્ષ (મહેશ ચંપકલાલ) – ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૬૧-૬૨

– નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૭-૮૯

રેખાંકિત (ભરત મહેતા) – ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૬૭-૬૮

લઘુકથા આસ્વાદ (રમેશ ત્રિવેદી) – હરીશ વટાવવાળા, શબ્દસર, એપ્રિલ, ૧૯-૨૨

લઘુકથાવિમર્શ (રમેશ ત્રિવેદી) – ગણપત સોઢા, દલિતચેતના, માર્ચ, ૩૦-૩૨

વરેણ્યં (અરુણ કક્કડ) – મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, ઓક્ટો., ૩૭-૩૮

વર્ષા અડાલજાની સામાજિક નવલકથા (હિના દેસાઈ) – વિજય શાસ્ત્રી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૨૪-૨૫

વાગ્વિશેષ (ભોળાભાઈ પટેલ) – ભરત ઠાકોર, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૭૧-૭૩

વાત આપણા વિવેચનની (શિરીષ પંચાલ) – જયેશ ભોગાયતા, પરબ, ફેબ્રુ., ૪૬-૪૯

– સુમન શાહ, ઉદેશ, ફેબ્રુ., ૩૯૮-૪૦૦

વિમર્શ (સં. રમણ સોની) – નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૮૫-૮૬

વ્યષ્ટિ – સમષ્ટિ (નરોત્તમ પલાણ) – ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૪૨

રસગંગા (વ્રજલાલ શાસ્ત્રી) – ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૩૦-૩૩

શબ્દ સાથે સંવાદ (રાધેશ્યામ શર્મા) – બાબુ દાવલપુરા, ઉદેશ, ઓગસ્ટ, ૪૪-૪૭

– ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૭

– મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૩-૧૪

શબ્દાનુભવ (હર્ષદ ત્રિવેદી) – ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૫૧-૫૨

સમદષ્ટિ (વિનોદ ગાંધી) – પ્રદીપ જોષી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૪૫-૪૮

સમીક્ષા કેનવાસે (લવકુમાર દેસાઈ) – નવીન ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૨૭-૩૨

સમ્યક્ (યશવંત વાઘેલા) – રાજેશ મકવાણા, દલિતચેતના, મે, ૨૯-૩૨

સંતવાણી વિમર્શ (રમણીકલાલ મારુ) – ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૪૪

– *એજ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૪૪

સંમુખમ્ (દક્ષા વ્યાસ) – ભરત ઠાકોર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૪૬-૪૭

સંશ્લેષ (પ્રવીણ દરજી) – સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૧-૨૩

સૌરાષ્ટ્રની રસધારનાં યશસ્વી નારીપાત્રો (રાકેશ રાવત) – બાબુ દાવલપુરા, વિ, મે, ૨૭-૨૮

સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી હાસ્યસાહિત્ય : એક અભ્યાસ (લાભુભાઈ પી. લાવરિયા) – નરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૭૩-૭૪

સ્વાધ્યાય (બિપિન આશર) – અરુણ કક્કડ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૪૮-૪૯

[આવતા અંકે પૂરું]

પરિચય મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો / લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

- ઇન્દુ ગોસ્વામીની કવિતાઓ - સંપા. ઇન્દુ પુવાર ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૦. ડે. ૧૮૩, રૂ. ૧૫૦ □ ઇન્દુ ગોસ્વામીનાં કાવ્યોનું મરણોત્તર પ્રકાશન
- એક ચંદ્ર ઓછો પડે છે - ભુવેન્દ્ર વ્યાસ. પ્રકા. લેખક, વડોદરા, ૨૦૧૧, ડે. ૪૮, રૂ. ૪૦ □ કાવ્યો
- ધરા - ઈશ્વરભાઈ પટેલ. સ્વાતિ પ્રકાશન, ઊંઝા (ઉ. ગુજ.), બીજી સંવર્ધિત-સંમાર્જિત આવૃત્તિ ૨૦૧૦. કા. ૧૫૨, રૂ. ૧૨૫ □ ૧૦ સર્ગોમાં લખાયેલી વિવિધ અક્ષરમેળ છંદ-બદ્ધ, આશરે ૨૫૦૦ પંક્તિઓની સળંગ કાવ્યરચના.
- પ્રત્યંચાનો કંપ - ધીરેન્દ્ર મહેતા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧, ડે. ૧૬૦, રૂ. ૧૨૫ □ ૧૦૮ કાવ્યકૃતિઓનો સંગ્રહ
- મિત્ર - પ્રભાશંકર પટ્ટણી - ગૂર્જર, અમદાવાદ પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૦ □ ૧૯૭૦માં પ્રગટ થયેલી પહેલી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ.
- બૃહદ્ પરિક્રમા - બાલમુકુન્દ દવે. સંપા. હરિકૃષ્ણ પાઠક, ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૦. ડે. ૨૮+૨૨૦, રૂ. ૧૩૦ □ 'પરિક્રમા', 'કુન્તલ' સંગ્રહો તથા અન્ય અગ્રંથસ્થ કાવ્યો સમાવતી સમગ્ર કવિતાનો સંચય - સંપાદકના અભ્યાસલેખ સાથે. પુસ્તકને અંતે કાવ્યશીર્ષકોની અકારાદિકમ સૂચિ, પ્રથમ પંક્તિ-સૂચિ, બાલમુકુન્દ દવે વિવેચનસંદર્ભ સૂચિ તેમજ જીવનસંદર્ભ.
- વાસ્ત્યાં કમાડ હવે ખોલો - રમણ વાઘેલા. પ્રકા. લેખક, ૬૫૨/૨, સિદ્ધાર્થ, સેક્ટર-૬, ગાંધીનગર, ૨૦૦૯. ડે. ૮૦, રૂ. ૭૫ □ દલિત-સંવેદનાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ
- શબ્દના આકાશમાં ફૂદકો - સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. ડે. ૯૬, રૂ. ૮૫ □ અછાન્દસ કાવ્યો.
- સર્જન-અનુસર્જન - અનુ. રંતિદેવ વિ. ત્રિવેદી. નિસર્ગ-આર્જવ પ્રકાશન, પાલડી, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. ડે. ૧૪+૨૦૦, રૂ. ૧૫૦ □ વિવિધ વિદેશી કવિઓનાં ૬૦ જેટલાં કાવ્યો (મૂળ) તથા એના અતિ 'મુક્ત ભાવાનુવાદો.' ગ્રંથને અંતે તે તે વિદેશી કવિઓના ટૂંકા પરિચયો.
- સાક્ષર બોતેરી - હરિકૃષ્ણ પાઠક. કૃતિ પ્રકાશન, વાસણા, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. પૃ. ૧૦+૭૪, રૂ. ૬૫ □ ગુજરાતીના ૭૨ (હયાત) લેખકો વિશે લક્ષણ-સૂત્રાત્મક મુક્તક-રચનાઓ.

વાર્તા

- અમરફળ - રાઘવજી માધડ. ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૯. ડે. ૧૦+૨૦૬, રૂ. ૧૩૫ □ લેખકે પોતે ચૂંટેલી પોતાની ૨૫ વાર્તાઓનો સંચય.
- જ્યંત ખત્રીનો વાર્તાવિભવ - સંપા. શરીફા વીજળીવાળા ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૦ કા. ૩૨+૨૪૦, રૂ. ૧૬૦ □ જ્યંત ખત્રીમાંથી ૧૩ વાર્તાઓનું ચયન - અભ્યાસલેખ તથા વિવેચનસંદર્ભ સાથે.
- દેહાંતર - નવીન કા. મોદી. શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. કા. ૧૪૦, રૂ. ૧૦૦ □ ૧૭ ટૂંકી વાર્તાઓનો સંચય.
- ફેક્ટ એન્ડ ફિક્શન અને બીજી વાર્તાઓ - અજય સરવૈયા. નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૦. ડે. ૨૩૬, રૂ. ૧૭૫ □ લેખકની ૧૧ વાર્તા-રચનાઓ.
- વાર્તાવિશેષ : હરીશ નાગ્રેયા - સંપા. શરીફા વીજળીવાળા. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. ડે. ૨૪+૨૦૮, રૂ. ૧૪૫ □ હરીશ નાગ્રેયાની વાર્તાઓમાંથી ૧૮ કૃતિઓનું ચયન - સંપાદકના સુદીર્ઘ અભ્યાસલેખ સાથે - પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટોમાં લેખક-પરિચય, એમની સર્વ વાર્તાઓની ને અન્ય કૃતિઓ/પુસ્તકોની સૂચિ તથા લેખકનાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓમાંથી તારવેલી 'સર્જક કેફિયત.'

નવલકથા

- અવઢવ - જનક નાયક. સાહિત્યસંગમ, સુરત, ૨૦૧૧. ડે. ૧૫૦, રૂ. ૮૦ □ નવલકથા
- કિંમલ રેવન્સવૂડ - મધુ રાય. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ચોથી આવૃત્તિ ૨૦૧૧. ડે. ૨૨૪, રૂ. ૧૪૫ □ નવલકથા
- ચહેરા - મધુ રાય. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૦. ડે. ૧૨૮, રૂ. ૯૫ □ નવલકથા
- ફરી ઘર તરફ - પ્રદીપ પંડ્યા. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. કા. ૪૮, રૂ. ૪૦ □ લઘુનવલકથા
- માય ડિયર જયુની પ્રણયત્રિપુટી - માય ડિયર જયુ. લટૂર પ્રકાશન, ૩ શાંતિનગર, ભાવનગર-૨ બીજી આ. ૨૦૧૦. મરણટીપ ૯૬+૧૬, રૂ. ૧૫૦, કમળપૂજા ૮૨+૧૬, રૂ. ૧૫૦, ઝુરાપાકાંડ

૯૮+૧૬ રૂ. ૧૫૦ □ ૩ નવલકથાઓ, એના પઠનની CD સાથે.

સિદ્ધાર્થ - અનુ. અલકેશ પટેલ. અરુણોદય, અમદાવાદ, બીજી આ. ૨૦૧૧, રૂ. ૧૨૮, રૂ. ૧૦૦ □ વિખ્યાત જર્મન સર્જક હરમન હેસની જાણીતી નવલકથાનો અનુવાદ

The Inscrutable Mystery - Tr. P. P. Giridhar. સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી, ૨૦૧૦. રૂ. ૨૩૦, રૂ. ૧૨૦ □ કે. પી. પૂર્ણચંદ્ર તેજસ્વીની, અકાદમી-પુસ્તક કન્નડ નવલકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ.

નાટક

જેણે લાહોર જોયું નથી એ જનમ્યો જ નથી - અનુ. શરીફ વીજળીવાળા. પાર્થ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૦૪, રૂ. ૧૦૦ □ અસગર વજાહતના ઉર્દૂ નાટક જિસ લાહૌર નહિ દેખ્યા ઓ જમ્યાહ નહનો ગુજરાતી અનુવાદ

ભંવર - ભાવના હેમંત વકીલના. હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૨૦, રૂ. ૭૦ □ ત્રણ નાટકો.

વિમ્પોલ સ્ટ્રીટનાં બેરેટ્સ - અનુ. લીના પરીખ. પ્રકા. લેખક, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. વિકેતા નવભારત, અમદાવાદ, રૂ. ૩. ૧૦૦ □ રુડોલ્ફ બેરિયરના The Barretts of Wimpole Street 'નાટકના આધારે સ્વૈર અનુવાદ.'

ચરિત્ર, પ્રવાસ

એવા રે અમે એવા... - વિનોદ ભટ્ટ. ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૬+૧૭૬, રૂ. ૫૦ □ અકાદમીની 'શિષ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી'માં પ્રકાશિત, વિનોદ ભટ્ટની આત્મકથા (૧૯૯૯)નું પુનર્મુદ્રણ.

પરિચયપર્વ - દર્શના ધોળકિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૮+૧૦૮, રૂ. ૮૦ □ શિક્ષકો, લેખકો, સ્વજનો, મિત્રોનાં રેખાચિત્રો.

રંગભૂમિના દિગ્દર્શક જશવંત ઠાકર - લેખક, સંપાદક હસમુખ બારાડી. થિયેટર મીડિયા સેન્ટર, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૪૮, રૂ. ૪૦ □ જ. ઠા. ની 'સચિત્ર જીવનરેખા', સ્મરણકથા - અન્ય મિત્રોનાં લખેલાં સ્મરણચિત્રો ઉમેરીને.

સ્મૃતિદર્શન - સંપા. કનુભાઈ જાની વગેરે. પ્ર. મુકુન્દરાય પારાશર્ય સ્મારક ટ્રસ્ટ, ભાવનગર, ૨૦૧૦. વિતરક ગૂર્જર એજન્સી, અમદાવાદ, રૂ. ૬૨+૩૯૨, રૂ. ૩૨૪ □ મુકુન્દરાય પારાશર્યના પોતાના આત્મકથન અંશોને સમાવતો, વિવિધ લેખકો, મિત્રોએ કરેલા 'સ્મરણ-લેખો', શ્રદ્ધાંજલિઓનો સંપાદિત ગ્રંથ.

યુરોપમાં હરતાંહરતાં - પ્રતીક્ષા થાનકી. હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. વિ. ગૂર્જર રૂ. ૮+૨૪૦, રૂ. ૧૮૦ □ પ્રવાસકથન

વિવેચન - સંશોધન

અખો - નર્મદાશંકર ટે. મહેતા લા. દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (LD Indology), યુનિ. પરિસર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૦૯. રૂ. ૮૦, રૂ. ૫૦ □ અખાનું જીવન, તત્ત્વચિંતન અને તત્કાલીન સમાજ વિશે, ઈ. ૧૯૨૭માં લેખકે કરેલાં વ્યાખ્યાનોના પુસ્તકનું પુનર્મુદ્રણ.

અખો એક અધ્યયન - ઉમાશંકર જોશી. ગુજરાત વિદ્યાસભા, એચ. કે. કોલેજ પરિસર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ ૨૦૧૧. રૂ. ૧૪+૨૫૮, રૂ. ૧૪૦ □ ૧૯૪૧માં પ્રગટ થયેલા, ઉમાશંકર જોશીના અધ્યયન-સંશોધન ગ્રંથનું પુનઃપ્રકાશન, શબ્દસૂચિ સાથે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ : દર્શન અને ચિંતન - દિલીપ ચારણ. એલ. ડી. ઈન્ડોલોજી, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. ડબલ કાઉન પૃ. ૩૦૦, રૂ. ૫૦૦ □ શોધપ્રબંધ, શબ્દસૂચિ વિના.

આત્માની માતૃભાષા - સંપા. યોગેશ જોશી. ગુજ. સાહિ. પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૨૦+૩૮૦, રૂ. ૨૫૦ □ ઉમાશંકર જોશીમાંથી પસંદ કરેલી ૬૨ કાવ્યકૃતિઓના, વિવિધ અભ્યાસરસિકોએ કરેલા આસ્વાદોના, 'પરબ'ના વિશેષાંક રૂપે થયેલા સંપાદનનું ગ્રંથરૂપ. પરિશિષ્ટ રૂપે, કિશોર વ્યાસે તૈયાર કરી આપેલી, ઉમાશંકર જોશીનાં કાવ્યોના આજલગી થયેલા આસ્વાદોની સંદર્ભસૂચિ.

ગુજરાતી વિવેચનનો અનુબંધ ગ્રંથ : ૧ - સંપા. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા. ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૬+૫૩૨, રૂ. ૩૦૦ □ સમગ્ર ગુજરાતી વિવેચનમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને એનાં ઘટકો વિશે થયેલા સૈદ્ધાન્તિક-વિચારલક્ષી વિવેચન લેખોમાંથી સંપાદિત કરેલા ૫૭ લેખોનો સંચય - સંપાદકના અભ્યાસલેખ સાથે, પણ શબ્દસૂચિ વગર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં રેખાચિત્રની ગતિવિધિ - પન્ના ત્રિવેદી. રનાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. રૂ. ૫૧૬, રૂ. ૩૮૫ □ શોધપ્રબંધ, શબ્દસૂચિ વિના.

છીપે પાક્યાં મોતી - સંપા. કનુભાઈ જાની વગેરે. પ્ર. મુકુન્દરાય પારાશર્ય સ્મારક ટ્રસ્ટ, ભાવનગર, ૨૦૧૦ □ મુકુન્દરાય પારાશર્યનાં (કવિતા અને વ્યક્તિચિત્રો પરનાં) પુસ્તકો વિશે વિવિધ અભ્યાસીઓના લેખોનો સંપાદિત સંચય, શબ્દસૂચિ સાથે.

Palkuriki Somanatha - Mudigonda Sivaprasad. સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, ૨૦૧૧. રૂ. ૮૮, રૂ. ૪૫ □ ૧૨મી સદીના તેલુગુ કવિ પાલ્કુરિકી સોમનાથ વિશે લઘુગ્રંથ - અંગ્રેજીમાં.

ભીલી મહાકાવ્યો : એક મૂલ્યાંકન - સંપા. ભગવાનદાસ પટેલ. સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ દિલ્હી, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૭૦, રૂ. ૧૩૦ □

ભીલી-આદિવાસી કંઠપરંપરા વિશેના પરિસંવાદ (૨૦૦૯)માં રજૂ થયેલાં ૮ વ્યાખ્યાનોનું સંપાદન - સંપાદકીય અભ્યાસલેખ સાથે. શબ્દસૂચિ નથી.

રવીન્દ્રનાથનું કાવ્યવિશ્વ - ધીરુ પરીખ. કૃતિ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. કા. ૮+૧૩૬, રૂ. ૮૦ □ તદ્દુવિષયક લેખમાળા પુસ્તક રૂપે.

વાચનવ્યાપાર - જયેશ ભોગાયતા. પ્રકા. લેખક, વડોદરા, ૨૦૧૧. પ્રાપ્તિસ્થાનો : પાર્શ્વ, અમદાવાદ, સંવાદ પ્રકાશન વડોદરા, અરુણોદય, અમદાવાદ, રૂ. ૬+૧૮૪, રૂ. ૧૭૦ □ વિવેચનલેખો, ગ્રંથસમીક્ષાઓનો સંગ્રહ

સંરચનાવાદ, અનુસંરચનાવાદ અને પ્રાચ્ય કાવ્યશાસ્ત્ર - અનુ. સુનીતા ચૌધરી. સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી, ૨૦૧૧. રૂ. ૪૩૦, રૂ. ૨૫૦ □ ગોપીચંદ નારંગના ઉર્દૂ વિવેચનગ્રંથ 'સપ્તિયાત, પાસ-સપ્તિયાત ઔર મશિરીકી શેરિયાત'નો ગુજ. અનુવાદ - પર્યાયસૂચિ સાથે.

સોરઠી સંતો અને સંતવાણી (ઝવેરચંદ મેઘાણી) - સંકલન જયંત મેઘાણી. ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૦. રૂ. ૮+૪૩૬, રૂ. ૨૨૫ □ મેઘાણી - સમગ્ર સાહિત્ય-પ્રકાશન અંતર્ગત, 'સોરઠી સંતો', 'પુરાતન જ્યોત', 'સોરઠી સંતવાણી' અને લેખોનું સંકલન. ગ્રંથમાં નિર્દિષ્ટ ભજનોની - પ્રથમ પંક્તિના અકારાદિક્કમે, અન્ય વિગતો સમાવતી સૂચિ, ભજનકર્તા સૂચિ તથા નામાદિ ઉલ્લેખોની સૂચિ સાથે.

ભાષાવિજ્ઞાન કોશ વગેરે

ગુજરાતી શબ્દાર્થકોશ - મુખ્ય સંપા. યોગેન્દ્ર વ્યાસ. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. રૂ. ૮+૫૬૮, રૂ. ૩૭૫ □ અર્થ-સમજૂતી, ઉદાહરણો, પર્યાયો, લાક્ષણિકતાઓ, વિરુદ્ધાર્થી અને રૂઢિપ્રયોગ સાથેનાં શબ્દ-અધિકરણોવાળો શબ્દાર્થકોશ.

ચારણી ભાષાનું પિંગળશાસ્ત્ર - રમણીકલાલ છ. મારુ. ગુજ. સાહિ. અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૧. રૂ. ૧૨+૪૬૭, રૂ. ૨૫૦ □ ચારણી-છંદોની પ્રકરણબદ્ધ, સ-ઉદાહરણ, સમજૂતી પ્રત્યેક પ્રકરણાંતે સંદર્ભસૂચિ સાથે.

ડાંગી ભાષાનું વ્યાકરણ - ફાધર રેમન્ડ એ. ચૌહાણ. પ્ર. સેન્ટ ઝેવિયર્સ સોશયલ સર્વિસ સોસાયટી, શામગહાન, ડાંગ, ૨૦૧૧. ડબલ કાઉન પૃ. ૫૩૬, રૂ. ૪૫૦ □ ડાંગી ભાષાનું વિસ્તૃત વ્યાકરણ, ડાંગી-પ્રદેશ-સમાજ અંગેની વિગતો તેમજ 'ઉપયોગી શબ્દભંડોળ' તથા સંદર્ભસૂચિ સાથે.

ભાષાપરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ - જયંત કોઠારી. ગૂર્જર, અમદાવાદ, પુ.મુ. ૨૦૦૮, રૂ. ૧૬+૩૫૨, રૂ. ૨૦૦ □ જયંત કોઠારીના પુસ્તક (૧૯૭૩)ની સાતમી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ.

અન્ય

કાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન : મધુસૂદન બક્ષી. યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, બી. આ. ૨૦૧૧ રૂ., રૂ. ૮૦ □ ૧૮મી સદીના જર્મન તત્ત્વચિંતક કાન્તની વિચારણાને વિગતે, પદ્ધતિપૂર્વક સ્પષ્ટ કરી આપતા પુસ્તક (પ્ર. આ. ૧૯૭૪)ની સંશોધિત-સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ - કાન્તના ગ્રંથોની સૂચિ અને સંદર્ભગ્રંથસૂચિ સાથે.

કેસર • ચંદન • કસ્તૂરી (ત્રણ પુસ્તકોની શ્રેણી) - સંકલન અને સંક્ષેપ કાન્તિ પટેલ. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૦ (એ પૈકી 'કેસર' ચોથી આવૃત્તિ ૨૦૧૧) પ્રત્યેક પુસ્તકોનાં પૃ. રૂ. ૬૦, કિં. રૂ. ૫૦ □ વેદો, પુરાણોથી લઈને આજના લેખકો (વિચારકો, ચિંતકો)ના ગ્રંથો / લેખોમાંથી નોંધપાત્ર ને જિજ્ઞાસાપોષક નીવડે એવા લેખન-અંશો (પ્રત્યેકમાં ૫૦)નું સંક્ષેપ / અનુવાદથી કરેલું સંકલન-લેખકસૂચિ સાથે.

ચાલો વિકસીએ ચાલો વિકસવા દઈએ - હસમુખ પટેલ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, પુન: ૨૦૧૧. પૃ. ૧૪+૧૩૦, રૂ. ૬૦ □ વિચારલક્ષી નિબંધો, ૨૦૦૮ની પહેલી આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ.

દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ - વિપુલ શુક્લ. પ્રકા. લેખક, વાયટલ પબ્લિશર્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. વિકેતા આર. આર. શેઠ, અમદાવાદ. પૃ. ૨૬૦, રૂ. ૩૧૫ □ ભારતનાં ૧૨ જ્યોતિર્લિંગ વિશે - યાત્રાધામ મહિમા, આવશ્યક વિગતો, પ્રવાસીને માર્ગદર્શક બાબતો સાથેની જાત-માહિતી આપતો, પ્રત્યેક પાને રંગીન સ્થળ-ચિત્રો અને નકશાઓ આપતો સંદર્ભગ્રંથ. ગ્રંથને અંતે સૂચિ હોત તો ઉપયોગિતા વધી હોત.

૨૪x૭ = મુંબઈ - અમૃત ગંગર. અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. ડબલ કાઉન પૃ. ૩૧૨, રૂ. ૪૨૫ □ 'મુંબઈ સમાચાર'માં 'ડીપ ફોક્સ' કટાર રૂપે, લખાતાં રહેલાં, લખાણોનું સુયોજિત ૧૪ વિભાગો અને પરિશિષ્ટોમાં ઘાટ પામેલું ને એ રીતે ગઈકાલથી આજ સુધીના મુંબઈનું સર્વગ્રાહી ચિત્ર આપતું પુસ્તક. કેટલાક વિરલ, મહત્ત્વના ને દસ્તાવેજ અનેક ફોટોગ્રાફથી તેમજ મુંબઈની સાલવારી, સંદર્ભસૂચિ ને શાસ્ત્રીય શબ્દસૂચિથી એને વધુ સંગીન બનાવાયું છે.

ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા - મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી. પ્રકા. શ્રુતરત્નાકર, નવજીવન પ્રેસ સામે, અમદાવાદ, ૨૦૧૦. ડબલ કાઉન પૃ. ૧૪૦, રૂ. ૨૫૦ □ જૈન ધર્મ પરંપરાની ચિત્રકળા તેમજ લેખનકળા વિશે ઝીણવટભરી વિગતો ને ઐતિહાસિક માહિતી આપતું સંદર્ભપુસ્તક. લેખનકળાનાં સાધનોની સૂચિ, નામસૂચિ તેમજ ગ્રંથાંતે, લેખનસામગ્રી અને લિખિતસામગ્રી (હસ્તપ્રતો)ની રંગીન ફોટો-વેટ્રસ.

વિવેચન અને સાહિત્યિક સિદ્ધાંતોની સમીક્ષા કરતા આ ગ્રંથો અચૂક વસાવો

સમયરંગ	ઉમાશંકર જોશી	275
શેષસમયરંગ	ઉમાશંકર જોશી	325
સાહિત્યચર્યા	નિરંજન ભગત	140
ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ	જયંત કોઠારી	240
ભારતીય કાવ્યસિદ્ધાંત	જયંત કોઠારી	70
સાહિત્યિક વાચનાઓ વિશે	વિજય શાસ્ત્રી	150
તત્પુરુષ	વિજય શાસ્ત્રી	110
ગુજ. સાહિત્ય મધ્યકાલીન	અનંતરાય રાવળ	120
ભાવચર્યા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	170
ભાવરેખા	ચિમનલાલ ત્રિવેદી	100
લોકસાહિત્યનું સમાલોચન	ઝવેરચંદ મેઘાણી	100
લોકમહાકાવ્ય અને બીજા લેખો	હસુ યાજ્ઞિક	175
વિશ્વસાહિત્યદર્શન	તુષાર પુરાણી	100
નંદશંકરથી ઉમાશંકર	ધીરેન્દ્ર મહેતા	250
ગુજ.-હિન્દી વિવેચન સાહિત્ય : એક અધ્યયન	ગંભીરસિંહ ગોહિલ	200
સાહિત્યસંનિધિ	રવીન્દ્ર ઠાકોર	110
ચિત્તવિચારસંવાદ (અખાજીકૃત)	કીર્તિદા શાહ	100
સાહિત્યિક અનુવાદો	કીર્તિદા શાહ	100
સૂર્યાયન	ભી. ન. વણકર	90
દૈનિકપત્રો : તાસીર અને તસવીર	દિનેશ દેસાઈ	150
સંચાર-સંશોધન માધ્યમ	ચંદ્રકાન્ત મહેતા	200
મીડિયા અને આચારસંહિતા	ચંદ્રકાન્ત મહેતા	100
પ્રાચીન ભારતીય વિદ્યા અને કલા	જોરાવરસિંહ જાદવ	125

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-1

ફોન : 22144663

e-mail : goorjar@yahoo.com

સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર

5, N.B.C.C. હાઉસ, સહજાનંદ કોલેજ પાસે,

આંબાવાડી, અમદાવાદ-15

ફોન : 26304259

રજનાદેની જાહેરાત